

SZABÓ T. ATTILA

NYELV
ÉS MŰLT

VÁLOGATOTT
TANULMÁNYOK
CIKKEK

KRITERION

SZABÓ T. ATTILA
NYELV ÉS MŰLT

SZABÓ T. ATTILA

NYELV ÉS MÚLT

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK, CIKKEK

III

851

*„Corazys széchenyi könyvtáruak
hálaival*

Szabó T. Attila

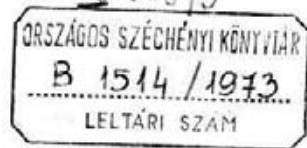

KRITERION KÖNYVKIADÓ
BUKAREST 1972

Az I—III. kötet térképázatait a szerző tervezte
és Gombosné Gergely Mária rajzolta

43.619/3

**A Finnugor Társaság és a Magyar Nyelvtudományi
Társaság tagjainak igaz hálával**

I
NÉPSZERŰ NYELVÉSZET

FELLEGJÁRÓ NYELVROKONÍTÁS

1

Az utóbbi években mindegyre fordulgatnak hozzám és — amint hallom — nyelvésztársaimhoz is olyan figyelmeztető, érdeklődő kérdésekkel, amelyek arról tanúskodnak, hogy a nyelvrokonság és közelebbről éppen a magyar nyelv rokonságának kérdése meglehetősen „izgatja a kedélyeket”. Sőt ezen túlmenőleg, úgy látszik, a magyar nyelv rokonságát illető ilyen irányú érdeklődés nemegyszer átlépi a magyar nyelvűség határát is. Erre nézve hirtelenjében csak két olyan figyelmeztetésre, illetőleg érdeklődő kérdésre hivatkozom, amelyet közelebbről ugyancsak hozzám intéztek.

Nemrégiben például egyik román kolléga felhívta figyelmemet arra, hogy a nagy földrajzi felfedezések korában élt olasz világjárónak, Antonio Pigafetta velencei patriciusnak 1960-ban románul is megjelent útleírása a patagóniai (dél-amerikai) óriások szavai között a magyar *orr* szóval azonos jelentésű patagóniai *or* és a 'szempilla' értelmű *pilac* (olv. pilák) szót is felsorolja; ez utóbbi pedig meglepően azonos hangalakú a magyar *szempilla* összetétel utótagjának többes számú *pillák* formájával. Szerencsére román kollégám fegyelmezett történész-kutatóként semmi távolabbi következtetést nem vont le a magyar nyelv és a korabeli patagóniai óriások nyelvének kétségtelen rokonságára nézve, mint tették volna és tennék azok a fellegjáró nyelvrokonítgatás bűvkörébe került magyar és nem magyar műkedvelők, akik évszázadok folyamán már hatvan-egynéhány nyelvvel rokonították Közép-Európában társtalanul árva nyelvünket.

Másik példáról így számolhatok be: A napokban meglátogattam egyik barátomat. Az ilyen látogatások alkalmával megszokott könnyed, csapongó csevegés rendjén a család egyik tagja kérdést intézett hozzám egy újabb nyelvrokonítási ügyel kapcsolatban. A kérdéstevő ugyan-

is valami híradást olvasott arról, hogy egyik amerikai egyetemnek egy „tudományos“ kutatócsoportja nemrégiben olyan „világraszóló“ felfedezésről számolt be, amely felborítja az eddigi „finnugrasz“ nyelvrokonítást. A futó tájékoztatás szerint e csoport valami sumér ékírásos táblák szövegének tanulmányozása rendjén „kétségtelen bizonyítékokat“ gyűjtött a magyar és a sumér nyelv rokonságára nézve; teljesen azonos vagy a magyarral nagyon rokon hangalakú szavak garmadája hivatkoznak e csoport „tudós“ tagjai a tőlük feltételezett, illetőleg a — szerintük — minden kétséget kizáróan bizonyítható sumér—magyar nyelvi ősrökonság gondolatának népszerűsítése érdekében. Egy kis hitetlenkedő csalódás tükröződött a szemekben, mikor a figyelmeztető véleménykérésre magam hűvös józansággal világosítottam fel a kérdés feltevőjét arról, hogy a sumér—magyar ősrökonság kérdése nem új dolog: már a századfordulón jelentkezett mások mellett egy magyar vallástörténeti munkában, s azóta is (ha ugyan nem régebb óta!) állandóan fel-feltűnedezve meg-megtéveszt, a fellegjáró nyelvészeti képzelgések káprázatába csábít sok-sok jótét lelket.

De még mielőtt az itt tárgyalt kérdés részleteibe mélyednék bele, előre kell bocsátanom: a délibábos nyelvrokonítókat egy bordában szőtték. Valamennyi nyelvtudományi készütség szempontjából a merőben képzetlen, kritikátlan vagy legfeljebb a nagyon csekély felkészültségű, gyenge ítélőképességű nyelvészkedő műkedvelők köréből került ki. Mert a nyelvészkedéssel érdekesen áll a dolog! Ha valaki például mérnöki állásra pályázik, föltétlenül előkéri tőle műegyetemi oklevelét; hivatalos bizonyítványok egész sorával igazoltatják vele a szakmai továbbképzést és az addig folytatott mérnöki gyakorlatot. Nem így a „nagy nyelvészeti felfedezésre“ készülő esetében! Minek a nyelveredeztetés kérdésében olyanféle nyelvtudományi ismeretekről számot adni, mint amilyenek a mérnöknek szilárdságtani, fizikai, matematikai, mértani, vegyészeti és még ki tudja milyen más tudományág vonatkozásában feltétlenül rendelkeznie kell?! Egy-két nyelvhez majd mindenki legalább „hajaz“, egy-két, nemegyszer több nyelvet sok halandó, még a szállodai „kö-

szönő ember“ is ismer, sőt beszél. Az ilyen nyelvtudás — az avatatlan vélekedés szerint — már önmagában elégséges: közvetlenül biztosítja mindenki számára azt a lehetőséget, hogy ne csak az emberi érintkezés alkalmas, csodálatos eszközöként éljen a nyelvvel, hanem kit-kit felbátorít arra is, hogy a nyelv belső törvényszerűségeinek és történeti élete tényeinek beható ismerete nélkül kutasson, meghökkentően „új“ törvényszerűségeket fedezzen fel, és rokonsági szájakat bogozgatva képtelennél képtelenebb nyelvi atyafiság bizonygatására vetemedjék. Azt a régi mondást, hogy a költő nem lesz, hanem születik, az ilyen ábrándos lélek nyelvészeti vonatkozásban magára nézve is alkalmazza, és aztán csodálatos kizárólagossággal nézi le, veti meg azt a nyelvészt, aki a fizikussal, mérnökkel, vegyészsel és más „szakmai“ foglalkozásával együtt bizony nem született, hanem odaadó, évtizedes kemény munka árán maga is lett tudományszakja olyan-amilyen értőjévé, művelőjévé.

2

Megjegyzendő, hogy sokszor az ilyen nyelvrokonítató törekvések szinte-szinte tömegmegszállottsággá fajuló áradatát maguknak a szakmailag képzett nyelvészeknek egy-egy tudományos eltévelyedése indítja el, illetőleg ez táplálja. A múlt század végének egyik világszerte divatos, talán minden idők legdivatosabb nyelvésze, az angol nyelven író Müller Miksa például a maga korában divatba hozta az ismeretlen eredetű és addig még semmilyen nyelvcsaládba be nem sorolt ázsiai nyelvek összefoglaló jelölőjeként a „turáni nyelvek“ elnevezést. Hiába láttak napvilágot nyelvész-tollakból a legelutasítóbb bírálatok a Müllertől önkényesen alkotott „nyelvcsalád“-dal kapcsolatban, hiába mutatta ki a nyelvész kutatók legtöbbször az egybefoglalás tudományos szempontból való helytelenségét, a délibábra szomjazó lelkekbe beáramlott e kába elmélet, és befogadásra kész agyakat talált e fellengző név. Megszületett a magyar „szellemi“ életben turánizmus néven ismert ábrándos mozgalom. Külön folyóirata is volt: a *Turán*; eszméi terjesztésére külön

egyesület alakult: a Turáni Társaság. E mozgalom, e folyóirat és e társaság áltudományos alapjait éppen a „turáni népek“ és nyelvek közös származásának rögeszmés hiedelme képezte. Minthogy a turánkodókat semmiféle tudományos felkészültség a rokonítgatásban nem korlátozta, a nyelv- — és ami náluk egyet jelentett —, a nép-, illetőleg a „fajrokonsági“ kört tetszés szerint tágítani lehetett. Éppen ezért a turánisták táborának nagyon sok olyan tagja volt, akitől nem férhetett meg Ázsia egyetlen kis és nagy népe sem az atyafiságkeresés, illetőleg atyafiság-erőszakolás varázsos bűvöletében. Mint az emberi értelem józanságától elrugaszkodott minden ilyen irányzat, ez sem maradt azonban meg a nyelvi és faji képzelgések szűk körén belül. Rövidesen politikai jelleget, „fajelméleti“ élt kapott. A második világháború kezdeti fasiszta katonai sikerei nyomán a hitleri elnyeletés veszélyével szemben a „turáni népek“ akkor leghatalmasabbjával, a japánnal való rokonság és „közös sors“ kifejezésekként idézgettek a turánkodók olyan állítólagos japán kijelentéseket, amelyeknek külső köntöse mögött ott villódzott a „turáni népek és nyelvek egysége“-t hirdető turánizmus ábrándos nép- és nyelvrokonság-szemlélete.

Természetesen Ázsia másik nagy nyelve, a kínai sem menekedhetett meg az ilyen nyelvrokonítgatók atyafiság-erőszakoló kéznýújtogatásától. Minthogy a kínai és a magyar nyelv rokonításán buzgólkodók is alapjában véve képzetlen, műkedvelő nyelvészkedők voltak, ezek is a nyelvrokonság bizonyosságaként a kínai és a magyar szavak valamelyes hangzásbeli és jelentésbeli hasonlóságán indultak el. Szerintük a 'tűz' jelentésű *ho* szó a magyar *hő*, *hév* rokona, a kínai *csuen* a magyar *csónak* atyjafia, a kínai *tu* a hangok sorrendjének felcserélésével a magyar *út* szóval azonos. A 'gyermek' jelentésű kínai *cze* szó pedig a következő magyar szók *c*, *cs*, illetőleg *z* végződésével bizonyítja a kínai—magyar nyelvi rokonságot:

kincs : *kin* 'arany' + *cze*
tincs : *tin* 'csúcs, tető' + *cze*
lánc : *lien* 'kötélék' + *cze*
hiúz : *hu* 'tigris' + *cze*.

Azzal a szóegyeztetők persze mit sem törődtek, hogy a felsorolt magyar szavak közül a *hiúz*, *tincs* és *út* szókincsünk ismeretlen eredetű elemei közé tartozik, a *csónak* és a *lánc* kétségtelenül szlávból való kölcsönvétel, a *kincs* pedig iráni vagy esetleg török eredetű, tehát ezek az ismeretlen vagy kideríthetően bizonyos nyelvekből magyarba átkerült szavak semmiképp nem vehetők számba a magyar és a kínai nyelv rokonságát bizonyító példák között. A biztosan szláv, iráni vagy török eredetű szavak legfeljebb ez utóbbi nyelvek és a kínai rokonságának bizonyítására szolgálhatnának, ha — a nyelvrokonság bizonyítására pusztán a szavak merő egybecsengését fogadhatnók el kétségtelenül szilárd ismérvként.

Vannak persze a kínai—magyar nyelvrokonságnak — rokonítgatóink szerint — még „kétségtelenebb“ bizonyítékai is. A magyar *Zichy* vezetéknev például a 'tevő' jelentésű kínai *szí-dzse*; a *Széchenyi* a *szí-csen-ti* 'ügyes'; a *Duna* a 'hullámzó' jelentésű *tung-neng*; leánya, a *Tisza* a kínai *ti-szo* 'alacsony' jelentésű szóval tart rokonságot, hiszen a Duna széles víztükrén nemcsak a modern hajók, hanem egykor az ősi szél is gyakran korbácsolt fel hullámokat, a Tisza pedig többnyire alacsony partok között kanyargózik az Alföldön Tittel felé. Valóban mindez bámulatra méltó képzelő erő, elképesztő ötletesség szülöttel! Igaz, hogy — ami a dolog velejét illeti — ennél semmivel sem több!

Az ilyenféle elméletek hívei korántsem maradtak azonban meg a magyar és a kínai nyelv rokonítgatásának ilyen „elhihető“ erejű bizonyítgatásánál. Egészen káprázatos távlatokra révedező szemmel az uráli, az altaji, az indoeurópai, a sémi és az egyiptomi nyelvek rokonságáról beszélve a legősibb műveltségű, a „legelőkelőbb“ nyelvek közé illesztették be társként az addig „rokontalan“-nak tartott magyar nyelvet is. Ezek után, gondolom, az előbb felsorolt szóeredeztetések annyira „meggyőzhettek“ minden olvasót a kínai—magyar és még távolabbi, szélesebb körű nyelvrokonság felől, hogy fölösleges szót vesztegetnem a nem éppen egyéni, de ellentétes vélemény megokolására.

Az ábrándkergetők évezredek műveltséggel rendelkező keleti nyelvekkel rokonítgató mozgalmával azonos lelki forrásból táplálkozott az Európában is „előkelő“ atyafiság után kutató görög—magyar nyelvrokonítók törekvése. Noha e mozgalom „mérsékeltőbb“ képviselői nem tagadták a magyar nyelv finnugor rokonságát, hangsúlyozták, hogy a finnugor rokonság jóval csekélyebb mérvű, mint a görög. Szókincsünk kilenczted része — szerintük — görög, nyelvtani rendszerünk nagy része is az. Fajilag ősgörög eredetünk „kétségtelen“, és meg is őriztük az ősi faj tulajdonságait. Ha aztán nyelvészeti bizonyítékokat kellett felsorolni, a görögösök is készen állottak a legképtelenebb, légből kapott, minden alapot nélkülöző szóeredeztetésekre. A görög—magyar nyelvrokoniságot — szerintük — kétségtelenül bizonyítják ezek a szóegybevetések:

Először is görög eredetű maga a magyar népnév. A magyarság a görög nép egyik ágaként kiszakadt az ősi közösségből. A magyar népnév — vélekedésük szerint — ennek az elszakadásnak bizonyítéka. A szó első fele az 'elszakadás, elválás' jelentésű *ma-* ~ *mo-* tag, a *gyar* utórész pedig azonos az egyik görög néprésznek, a *dórnak* nevével. A népnévnek 'elszakadt dór' a jelentése. A magyar tehát a dórok közül szakadt ki. Van azonban a magyar népnévnek még más, de nem ilyen nagy távlatokra néző hiszem-eredeztetése is.

Gondolom, hasonlóan „meggyőzőek“ a következő magyar—görög szóegybevetések: A magyar *cipő* szó az 'alatt' jelentésű görög *hüpo* szóval tartja a rokonságot, mert hiszen a lábbeli a talp alatti öltözékdarab. Ezzel rokon szemlélet testvériti a magyar *gatyá* szót a görög 'alá' jelentésű *kata* viszonzszóval, hiszen a nevezett ruhadarabot tudvalevőleg a nadrág alá veszik fel az erősebb nem képviselői. A nyelvészeti ellenvéleményt elhallgatva, a művelődéstörténész szemével úgy látom: itt is csak éppen az a baj, hogy ősi soron a *gatyá* is külső és nem alsó ruhadarab volt! A görögös elmélet megszállottjai a szemet a 'lélek' jelentésű görög *thümosz* szóval egyeztetették, mert hiszen ebben is van *m* és *sz* hang,

s különben is: „a szem a lélek tükre“. Még meglepőbb szóegybevetés, mikor a *veréb* a görög *bref-osz* 'kölyök', a *suszter* a görög *kszusztér* 'csiszoló', a *trampli* az ugyanolyan eredetű *trapherosz* 'kövér' szóval kerül atyafiságba a görög—magyar nyelvhasznítás eredeztetőinek tollán, szándéktalanul feledve vagy tudatosan elhárítva azt a nyelvi tényt, hogy a régi *cipellősből* viszonylag újabban rövidült *cipő* a magyarban alkalmasint a latin *zipellus* szó átvétele, a *gatyá* a *verébbel* együtt csak néhány százada került a szlávól nyelvünk szókincsébe, a *suszter* és a *trampli* is alig egy-másfél százada befogadott német jövevény. Éppen ezért a görög—magyar ősrökonság bizonyítékaként nem nagyon fogadható el egyik sem. Ilyen és hasonló nyelvi tényekkel persze a nyelvtörténet és a szókincstörténet tanúságaival mit sem törődő görögösködők csapatának „legkomolyabb“ képviselői sem vetettek számot.

4

Az ókori nyelvek között — előkelő volta miatt — természetesen a latin sem kerülhette ki a magyar nyelvrokonítók atyafiként való ajánlkozását. Az e téren buzgólkodók között némelyik olyan jobb ügyhöz méltó lázas igyekezettel és „rendszerességgel“ készült fel alaptétele, a latin—magyar ősrökonság bizonyítására, hogy az avatatlanra bizonygatása esetleg meggyőzően hat, míg a kérdésekhez csak valamit is értő magában dohogva ismételteti Poloniusnak az örültséget tettető Hamlet szándékoltan zagyvált szavaira feltörő döbbszavát: „*Örült beszéd, örült beszéd, de van benne rendszer.*“

A latin nyelvrokoniságnak ilyen, a szakavatottság látszatát keltő hirdetői között tehát van olyan is, aki elmélete rögeszmeszerű alaptételéhez komoly nyelvészeti háttérrel, „alap“-ot is igyekszik teremteni. Számba véve a nyelvhasznítás egyik alapvető ismérvét, a hangmegfelelések elvét, ennek önkényes alkalmazásával olyan csodálatos hangmegfeleléseket mutat ki, amelyeknek eredményeképpen például a latin *nimbus* 'dicsfény', *fagus* 'bükk', *fido* 'bízok', *fugit* 'fut', *fervor* 'hőség, tűz' jelentésű szóval

a magyar *nap*, *bükk* ~ *bikk*, a *bízik*, *bújik* és a *bor* szó kerül testvéri kapcsolatba a feltételezett hangváltozások olyan sorozata egybekényszergetésének eredményeképpen, amely sorozat tagjait az elmélet szerzőjének önkényén kívül semmilyen nyelvtörténeti-szószármaztató meggondolás nem fűzhetné egyébként egy láncba. Az ilyen elmélet kényszerképzetes megszállottjaival szemben aztán hiába érvel a józan ész azzal, hogy a nyelvrokonság bizonyításakor ki kell mutatni a két nyelvet beszélő nép egykori együttélését. Márpedig azt biztosan tudjuk, hogy a magyar sohasem volt a IX. század előtt a Kárpátok vonalától nyugatra, s — legalábbis önálló nyelve kialakulása óta — a latin sem hatolt a Kárpátok vonulatától keletre, arra a délorosz steppevidékre, ahol a finnugorságból kiszakadt magyarság évszázadokon át török törzsszövetségek kötelékében végleges letelepedése előtt hányódott. A Duna torkolatvidékéig felnyúló római terjeszkedés időpontját is századok választották el a magyarságnak az e területek szomszédságában való megjelenésétől. Ilyen és hasonló érvek felsorakoztatása, ismétlem, mind hiábavaló. A nyelv-rokonító eszmék megszállottja konokul kitart a téves irányban keresett rokonság eszméje mellett.

5

A fellegjáró rokonítgatásnak ezen a megszállottsági fokon aztán minden lehetséges. Bármennyit haladt is a nyelvtudomány e tudományág fejlődésének modern, XIX. század elején kezdődő szakasza óta, az ilyenfajta téveszmék rabjai visszasüllyednek a modern nyelvtudomány kezdőkorát megelőző nyelvészkedő képzelgések kezdetleges szintjére. A mi korunknak ezek a megszállottjai nem egyszer abban is hasonlítanak a XVII—XVIII. század „nyelvtudósai”-hoz, hogy többé már nem is a magyar nyelvet hasonlítgatják más, rendszerint mentől „előkelőbb” nyelvekkel, hanem a magyar nyelvből magyaráznak minden más nyelvet.

Ezeknek a sora a múlt század elejétől ritkult ugyan, és közülük egy sem vergődött olyan hírre, mint a múlt század elején képzelgő Horvát István, a *Karthágó* =

Kardhágó, Nabukodonozor = Ne bolondozzon az úr-féle szófejtések hírhedt megteremtője, soruk azonban megszakítatlan: szinte egyik adja át a váltófutás botját a másiknak. A „modernek“ közül egyik, akinek könyve 1940-ben éppen Kolozsvárt hagyta el a sajtót, nemcsak a nyelv-tudományba kóstolt bele, de régészeti, néprajzi, történeti ismereteit is csillogtatja a műkedvelőség olyan zagyválásával, amelyből persze csak hamvába holt elmélet vagy inkább örületes ötlet-sorozat születhetik. A meglepő az, hogy a mi emberünk jól ismeri és el is fogadja a magyar nyelv finnugor eredetét, hiszen felsorakoztatja a finnugor nyelvhasználat egyik legkiválóbb magyar képviselőjének, Szinnye Józsefnek a finnugor nyelvek rokonságát bizonyító példáit is, mégis a magyar nyelvet valamilyen ősnyelv-félének tartva, belőle magyarázza minden más nyelv szavait. A magyar nyelv ősnyelv voltának hiedelme mind a magyar nyelv, mind a más nyelvek szavainak rokonításában természetesen felmenti az ilyen eszme megszállottját a bizonyítás kötelezettsége alól is. Egyszerű, kijelentéses modorban eredzeti mintegy önnemzéssel magyarból a magyarnak tartott idegen szavakat, és magyarázza ugyancsak a magyarból a legkülönbözőbb nyelvek esetlegesen összeválogatott, mindenféle belső vagy legalább külső rend nélkül felsorakoztatott szavait. Szerinte a latin és a román 'tenger' jelentésű *mare* szó magyar szavakból úgy keletkezett, hogy a szemlélődő a békesen csillogó víztükör láttán felkiáltott: Nem hullámszik már e víz! A latin *caepa*, s így a román *ceapa* 'hagyma' szó is, a magyar *csíp* ige származéka, hiszen általános tapasztalat: a hagyma csíp. A szláv nyelvek településneveiben nagyon gyakori 'vár' jelentésű *grad* (Belgrád, Csongrád, Visegrád) és alakváltozata, a *gorod* (Ivangorod, Novgorod stb.) a magyar nép ősi nevéből, az *ugor* ~ *ugar* névből fejlődött, úgy, hogy e név előbb csodálatosan *ugard* alakot fejlesztett, hogy aztán elképesztő *ugard* > *ugrad* > *ograd* > *gorod* > *grad* fejlődéssel megszülethessék a szláv nyelvek *grad* : *gorod* szava. A bolgár népnév is magyar eredetű. A Balkánt katonai megszállás alatt tartó rómaiak ugyanis az ott élő és szervezkedő *ugar* (értsd: magyar) eredetű avaroknak és általában a köznépeknek *ugar* nevét valamiképpen *vulgar*, illetőleg *vul-*

garissá alakítva, ebből a *vulgar* — szerinte — ’köznép’ jelentésű szóból kerekedett ki a *bulgár*, illetőleg *bolgár* népnév, de ugyanebből a magyar eredetű, és aztán latinná lett *vulgar*ból alakította ki „az ugyancsak hosszú időközön keresztül (!) latin nyelvet beszélő (így!) magyar nép“ azt a *polgár* szót, amelynek csodálatos jelentésfejlődése ilyen volt: közember → nép → szervezett köznép, azaz városlakó polgárság. Hogy a bolgár nép török fajú népként csak a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző időkből vetődött a Duna torkolatvidékére, és így az ezt megelőző római hódítás korában — a magyarral együtt — nem lehetett a Balkánon, a római népnév-keresztelés tehát nem is történhetett meg, és hogy a magyar *polgár* szó sem futhatta meg azt a magyarból elinduló, latinba kanyargó és magyarba visszatérő fázist, de egyben csodálatos utat, amelyről nyelvrokonítgatónk beszél, nem abból az érthető okból, mert a magyarban a *polgár* kétségtelenül német eredetű jövevényszó, erre a tudásra a szerzőnek semmi szüksége nincs, hiszen mindez csak akadályozná a képzelőerőt a legképtelenebb szószármaztatások és jelentésfejlődések százainak megteremtésében.

Nincs mit tovább szaporítani a példákat: ennyi is elég a mindent magyarból származtató elmesziporkások e „modern“ képviselője eljárás módjának érzékeltetésére.

6

Az előbbieken felsorolt és fel nem sorolt összes érvekre a nyelvrokonító nem a józanság hűvös ellenérveivel, hanem a megszállottság rögeszmés kitöréseivel, a rosszindulat, az elbizakodottság, a szakmai gög és hasonló embertelen indulatok feltételezésének vádjával felel. Hogy azonban az ilyen képtelen indulatokról tanúskodó feltételezéseken túl is milyen düh árad a fellegjáró nyelvrokonító törekvések korlátlan csapongásával szembeszálló nyelvészek felé, arra nézve egy műkedvelő nyelvésznek az „iparigazolványos nyelvészek“-re vonatkozó szavai a féktelen indulatok fokán tájékoztatnak: „Sajna — írja az egyik nagy nyelvrokonítgató — nincs bombavető repülőgépem. Ha volna, nagyon vigyáznék, hogy ártatlan-

kat ne gyilkoljak. Pusztítanám csak a magyar nyelvet rontó tanfészkeket, a benne nyüzsgő utálatos pondrókkal egyetemben. Ilyen hatásos rendteremtő eszköz nem adott. Mennydörgő villámszavamra a nyelvi elvetemültek fűtyülnek. Ha volna a magyaroknak Istene, gyerekjáték lenne neki mennydörgős mennyköveivel kipusztítani a nyelvrohasztó nyelvtudósokat. Egyikükért se lenne kár. Az éppen most dúló véres vérzivatarban^a annyi ártatlan fiatal embersokaság(!) pusztul el. (^a Ez az idézet a második világháború idejéből való!) A kivénhedt nyelvi gonosztevők meg akadálytalanul bűnözhetnek tovább.“

Nincs kétség: ebben az idézetben fortyogó indulat szelídebb-vadabb fokon minden nyelvessel szemben ott kavarog a zabolátlanul rokonítgatók lelkében még akkor is, ha közvetlenül nem volt soha nyelvész-támadásban részük. Éppen ezért magam már jó ideje — valamilyen átlátszó ürüggyel — kitérek az új nyelveredeztetési kérdésekben véleményt kérő nyelvészkedők elől. Mert legjobb megelőzni még a kérdés felvetését is. Mivel magam ezt már régóta tudom, a jó múltkorában például így is tettem azzal a jól öltözött, harmincas fiatalemberrel, aki azzal a kéréssel keresett fel munkahelyemen, hogy engedjem meg neki véleményadás céljából legújabb nyelvrokonító elmélete kifejtését. Egyetlen pillantás, a szavaiból áradó konok meggyőzhetetlenség elárulta, hogy itt a fellegjáró rokonítgatás egyik jellegzetes képviselőjével állok szemben. Tudtam, ha meghallgatom, elvesztem. Nincs észü érv, amely helyrebillenthetne egy ilyen megszállott agyat, nincs türelem, amely fel ne bősülne a kényszerképzetes konokság rettenthetetlenül áradó zagyválásán. Miközben elbájolóan lekötelező udvariassággal hallgattam a beszélő kérését, a hozzám forduló idegennek villámgyors elhatározással ilyenféle választ adtam: Rendkívül érdekel ez az izgalmas kérdés, és nagyon szívesen meghallgatnám akár azonnal is. Minthogy azonban a bonyolultnak ígérkező elmélet megbeszélése — a dolog jelentőségéből ítélve — bizonyosan hosszúra nyúlnék, engem pedig az elkövetkező két hétben minden percemet lefoglaló tervmunka köt le, kérem, a kérdés alapos megbeszélése céljából keressen fel valamikor a jelzett időpont után.

Jól számítottam. Sohasem keresett többé. Világraszóló felfedezése hiedelmében dagadozó önérzete nem bírta el azt, hogy nemcsak kitértem az azonnali meghallgatás elől, de olyan késői időpontot jelöltem meg „a kor legnagyobb nyelvészeti felfedezésé”-nek előadására... Elértem célo-
mat úgy, hogy kitértem előle. Mint valami nagybetegen szánakoztam ugyan rajta, de nem tehettem másként.

Ezek után az olvasónak is azt ajánlom: térjen ki a megszállottak örületes zagyvaság-áradata elől, vagy legalábbis fogadja kétkedően, fenntartással a magyar nyelv eredetéről szóló mindegyre forgalomba kerülő elképesztőbbnél elképesztőbb, előkelőbbnél előkelőbb rokonságról regélő, kápráztatóan csillogó nyelveredeztető elméleteket. És aztán, hogy ezekkel szemben ki-ki már előzetesen némi védelmet, felvértezettséget biztosíthasson magának, a következőkben majd szerét ejtem annak, hogy a nyelv-rokonítás igazi útjáról-módjáról egyet-mást elmondjak.

1

Nincs szükség különösebb nyelvtudományi tájékozottságra ahhoz, hogy fölfedezzük az előbb előadott képtelenebbnél képtelenebb nyelvrokonítató elméletek egy közös hibáját. A fellegjáró nyelvrokonítók mindig két vagy több nyelv szavainak vélt vagy tagadhatatlan hangalaki hasonlóságán, néha igazán meghökkenítő külső egyezésén indulnak el és vonnak le két vagy több nyelv valószínű, sőt — a műkedvelők hite szerint inkább — kétségtelen rokonságára nézve következtetéseket.

Jóllehet a nyelvek rokonságát nemegyszer éppen valóban a rokonságban álló nyelvek szavainak hangalaki egyezése, hasonlósága is mutathatja, mégis a rokonítatáskor nagyon óvatosnak kell lennünk. Minden nyelv lényegében harminc-egynéhány hangból alkotja a maga sokszor végtelen gazdagságú szókincsét, de éppen az alkotóelemek viszonylagos csekély volta és a nyelvek történetében végbemenő változások miatt óhatatlan, hogy sokszor az egymással semmilyen rokonsági viszonyban nem lévő nyelvek egyes szavai között ne legyenek véletlen egyezések, merő esetlegességgel magyarázható egybeesések.

Ezeknek sorából elsőnek egy igazán szembeszökő és tanulságos példaként a teljesen azonos hangalakú és szakasztott azonos jelentésű magyar *fiú* és a román *fiu* szó említhető. Első pillanatra felvillanhat ugyan az a gondolat, hogy a magyar kölcsönözte a szót a románból vagy a román a magyarból, ha azonban számba vesszük a két szó történetét, a közöttük mutatkozó meghökkenítő alaki azonosság ellenére sem bizonyulnak kölcsönvételnek vagy éppen egymás rokonainak. Hangalakjuk is eredetileg eltérő volt. Minthogy ugyanis a magyarban az *f* hanggal kezdődő finnugor eredetű szók a finnugor alapnyelvben *p* kezdetűek voltak, eredetileg a magyar *fi(ú)* szó is *p* és nem *f* kezdetű lehetett, tehát már ezért sem lehet a román

és a magyar szó között rokonsági kapcsolat. A magyar *fiú* az azonos jelentésű finn *poika* szóval tart rokonságot, a román szó pedig a 'fiú' jelentésű klasszikus latin *filius* szó népi latin változatával atyafi. Ugyanígy nincs semmi kapcsolat a magyar *év* és a román 'korszak' jelentésű *ev* szó (vö. *evul mediu* 'középkor') között, hiszen a román szó másfél százada nyelvújítási-nyelvgyarapítási céllal a latin *aevum* szó megcsonkításával került bele a román szókincsbe, a magyar szó viszont nyelvünk szókincsének ősi, finnugor alaprétegéhez tartozik. Hasonlóképpen nincsen semmi összefüggés a magyar *ház*, a német *Haus* és a toscanai *hasa* között, hiszen a magyar szó egy *k* kezdetű finnugor alapnyelvi szó fejleménye (vö. finn *kota* 'házikó', mordvin *kudo* 'ház', votják *kuu* 'nyári kunyhó'), a német *Haus* előbbi alakja *huz* volt (ez már jóval kevésbé hasonlít a magyar szóhoz!), a toscanai olasz *hasa* pedig éppen a latin *casa* leszármazottja. Nincs semmi rokoni kapcsolat a 'jó' jelentésű zürjén *bur* és az isztriai román *bur* szó között sem, hiszen ez utóbbi a latin *bonus*-ból rövidült román *bun* 'jó' szóval tartja az atyafiságot. Noha még nagyon sok ilyen véletlen hangalaki egybeeséses példát lehetne idézni, gondolom, ennyi is elég ahhoz, hogy mindenki beláthassa a pusztán hangalaki azonosságon vagy hasonlóságon induló rokonítás veszélyeit.

Lehetnek azonban egybeesések két vagy több nyelv szavainak hangalakja között az emberi lélek és az emberi beszélszervek alkatának, működésének közös törvényszerűségei miatt is. Az, hogy a magyarban a gyermeknyelvi keletkezésű *mama* 'anya' és *papa* 1. 'apa' 2. 'étel' szó a magyarral semminemű rokonságban nem levő sok más nyelvben is fellelhető, nem bizonyítja a nyelvrokonságot, hiszen ezek a szavak a gyermek első, legkönnyebben ejthető *ma* és *pa* hangcsoportjának merő megismétlődésével egymástól függetlenül sok nyelvben keletkezettek. Ugyanígy okból nem rokon a magyar *baba* szó az angol *baby* 'csecsemő, kisgyermek', a középfelnémet *babe* ~ *bobe* 'öregasszony, anya', az olasz *babbo* 'apa', az albán *bébe* 'csecsemő', az ógyházi-szláv *baba* 'dajka' szóval.

Mivel minden nyelvben a szavaknak egy nem jelentéktelen csoportja úgy keletkezett, hogy az ember természeti

hangokat pillanatnyi hangbenyomás alapján egy-egy hangcsoporttal mintegy utánzó, a különböző nyelvekben többé-kevésbé megegyező hangalakú ilyen szók (hangutánzó szók) sem lehetnek a nyelvrokonság bizonyítékai. Ezért az azonos jelentésű magyar *morog*, *mormol*, a német *murmeln*, a latin *murmurare*, a román *mormăi*, a francia *murmurer*, *marmorner*, a spanyol *murmurar*, *mormular*, *murmullo* meg más nyelvek más ilyenféle szavainak hangalaki hasonlóságából sem e nyelvek egymással való rokonságára, sem arra nézve nem lehet következtetéseket levonni, hogy egyik nyelv a másikból kölcsönöztes volna őket. A hangutánzással keletkezett szavak nem lehetnek még egyébként egymással kétségtelenül rokon nyelvek megegyező hangalakú szavai esetében sem a nyelvrokonság bizonyítékai. Például bár a román nyelv kétségtelenül a latinból szakadt ki és vitán felül rokona a franciának, spanyolnak, a román *mormăi* szónak a felsorolt latin és újlatin nyelvek szavaival való hangalaki rokonságát nem lehet e nyelvek közötti rokonság bizonyítékaként nyilvántartani. A magyar *tapos*, *tapod*, *tipeg*, *toppant*, *topog*, *tapicskol* és *toporzékol* ige, valamint az ezek körébe tartozó *toborzó* származék *tap-*, *top-*, *tip-*, *tob-* tövében és a zürjén *tapjed-* 'tapos', a cseremiszt *tapt-* 'kalapál', a mordvin *tapa* 'üt, ver' és a finn *tappa* 'agyonüt, csépel' szóban első pillanatra azonos eredetűnek sejthető a *tap-tő*, de nem lehet kétségtelen bizonyossággal állítani, hogy a vele alakult szók hangalakjának egyezése, illetőleg hasonlósága feltétlenül a nyelvrokonság bizonyossága lehetne. Ez esetben is bátran gondolhatunk hangutánzó eredetű szavak azonos módon, de mindenik nyelvben külön-külön keletkezett hangalakjának természetszerű egybeesésére, egyezésére is.

Nem számíthatók a nyelvrokonság bizonyítékai közé azok a szókincsbeli egybeesések sem, amelyek a különböző nyelveknek azonos nyelvből kölcsönzött azonos vagy hasonló hangalakú szavainak egyezéséből adódnak. A román *brazdă* és a magyar *barázda* külön-külön kölcsönvétel esetleg más-más szláv nyelvből. A román *brinză*, *comarnic*, *merindă*, *strungă*, *stina*, *urdă* szónak az erdélyi magyarból *brinza*, *komárnik*, *meringya*, *sztina* ~ *esztena*, *sztrunga* ~ *esztrunga* és a környező szláv nyelvekből

kimutatható alakváltozatai is csak kölcsönzésről és nem nyelvrokonságról tanúskodnak. A román, magyar és német nyelv szláv nyelvekből kölcsönzött jövevényszavai sem e nyelvek egymás közt, sem az átadó szláv nyelvekkel való rokonságára nézve nem fogadhatók el bizonyítékoknak. Még az egymással rokon nyelvek párhuzamos kölcsönvételei is kirekesztendők a rokonságot bizonyító példaanyagból. A magyar nyelv *alma*, *borsó*, *eke*, *iker*, *kép*, *teknő* és *tükör* szavának a cseremiszi *olma* 'alma', *pursa* 'borsó', *aγa* 'eke', *jiγar* 'iker', *kap* 'kép', *täγänä* 'teknő' és *təγər* 'tükör' szó hangalakjával való egybeesése, illetőleg hasonlósága nem e szavak közös finnugor eredetével, hanem azzal a nyelvi ténnyel függ össze, hogy a magyar és a cseremiszi egyaránt egy csuvasos jellegű török nyelvből vette át ezeket a szavakat: a magyar a Kaukázustól északra fekvő steppevidéken az V—VII. században, a cseremiszi pedig a Volga-könyök vidékén valamikor a VII. század után. A magyar *pap*, *koma*, *akna* (régnyelvi és nyelvjárási *akona*), *szán* szónak a finn *pappi* 'pap', *kuoma* 'koma', *akkuna* 'akna', *saani* (olv. száni) 'szán' szóval való alaki hasonlósága is a szláv nyelvekből való párhuzamos, de egymástól teljesen független átvétel bizonyítéka, és így a rokonságot bizonyító példaként nem tartható számon.

2

A fenti példákból nyilvánvaló, hogy nem szabad a rokonság gyanújába fogott nyelvek szavainak mai külső hangalakján elindulni, hanem számba kell venni a szavak eredetét és történetét is. Ezen túlmenően, ha a nyelvek életét csak valamennyire ismerjük, világos, hogy mentől régebbi keletű rokonságban van két vagy több nyelv egymással, annál biztosabb, hogy ezeknek szavai külső hangalakjukban nem egyezhetnek meg egymással, sőt legtöbb esetben még csak nem is hasonlíthatnak egymáshoz. Ugyan miért? Erre a kérdésre a nyelv életének ismerete adja meg a választ.

Mint azt e kötetnek egy másik dolgozatában kifejtem, a nyelv társadalomban született és a társadalommal együtt

változik. A nyelvi változások ennek ellenére a társadalom változásával nincsenek vagy csak áttételesen vannak kapcsolatban. Sokszor nagymérvű társadalmi átalakulás esetén is a nyelv látszólag változatlan marad, s az emberi érintkezés csodálatos eszközeként kiszolgál egymástól egészen különböző szociális berendezkedésű társadalmakat is. Természetesen változik azért maga a nyelv is, csakhogy ez a változás a sokszor robbanásszerű, máskor lassú, de többnyire közvetlenül megfigyelhető társadalmi változásokkal szemben sokkal lassúbb, jóval nehezebben megfigyelhető, mint a társadalom életében beálló változások folyamata. Ha Kosztolányi Dezső nyelvének anyagát, ige- és névszóragozását, szófűzését, mondatszerkesztését, szavainak jelentését, szókincsét és általában összes nyelvi eszközeit egybevetjük például a múlt századi Arany János, a négy évszázaddal előbb élt Balassi Bálint vagy az 1300 tájáról való verses *Ómagyar Mária-siralom* írójának ilyenféle nyelvi elemeivel, mentől behatóbban vizsgálódunk egy vagy több század távlatában, már annál jobban megfigyelhetjük a változás jellegét és mértékét. Ezért van az, hogy régi szövegeket nemcsak azért nem tudunk teljes egészében vagy sokszor csak részleteiben is megérteni, mert az egykori helyesírás lényegesen különbözött a mai-tól, hanem főként azért, mert az évszázadok alatt lefolyt lassú nyelvi változások olyan mértékben átalakították a magyar nyelv szavainak hangalakját, jelentését, alak- és mondattani sajátosságait, hogy a tőlünk távoli korok magyar nyelvemlékes szövegeit igazában csak a századok alatt végbement lassú változások folyamatainak ismerete esetén érthetjük meg. Ennél is nagyobb fokú a változás, ha két nyelv egymással való rokonsága, közös eredete évezredek távolába nyúlik vissza. Ez esetben ugyanis a lassú nyelvi változások eredményeképpen az eredetileg többékevésbé egységes nyelvet beszélő, de aztán egymástól elszakadt két vagy több népcsoport nyelvében olyan mélyreható változások történtek, hogy az ősi soron egy eredetű nyelveket a több évezredek külön élet nyelvileg annyira eltávolította egymástól, hogy az e nyelveket beszélők ma nem értik, nem érthetik meg egymást.

A nyelvrokonságot tehát nem két nyelv mai szavai vagy általában bármilyen nyelvi eszközei között az első

pillantásra megállapítható hasonlóság vagy éppen azonos-
ság bizonyítja, hanem főként a rokonság gyanújába ke-
vert két vagy több nyelv szóanyagában, hang-, alak- és
mondattani rendszerében megfigyelhető sok-sok sza-
bályszerű eltérés. A nagyjából azonos nyelvi alapról
kiinduló rokon nyelvekben — különböző belső és külső
okok következtében — az állandóan, de bizonyos szabály-
szerűséggel lefolyó nyelvi változások többnyire más-más
eredményre vezettek. De éppen e más-más irányban sza-
bályosan lefolyt nyelvi változások egyik nyelvben több-
kevesebb következetességgel erre, a másikban pedig
más irányú szabályszerűséggel arra az eredményre ve-
zetnek.

Mindez egy igazán közkeletű nyelvhasználati példával
világítható meg. A világ nyelvei között az európai műve-
lődés története szempontjából legfontosabb, az indoeurópai
vagy más néven indogermán nyelvcsalád sok-sok nyelve
egy eredetű: mindenik az indoeurópai ősnyelvnek a le-
származottja. Mégis ki tudná felfedezni összehasonlító
nyelvtudományi ismeretek nélkül a rokonságot az e nyelv-
családhoz tartozó görög nyelv 'száz' jelentésű *ekaton*
számnéve meg az ugyane nyelvcsaládba tartozó német
nyelv ugyanilyen értelmű *hundert*, a román nyelv *sute*,
a latin nyelv *centum* (olvassák *kentum*-, *centum*- és
*csentum*nak is!), a szláv nyelvek *szto*, a lett nyelv *simts*
(olv. *szimc*) szava között?

Az a meglepő állítás, hogy az itt felsorolt, hangalak-
jukban egymástól annyira elütő szavak közös őserede-
tűek, csak akkor válik számunkra bizonyossá, ha ismerjük
a nyelvek rokonításának a nyelvi változások szabályszerű-
ségein alapuló ismerveit. A nyelvek egymással való ro-
konságát, helyesebben közös töről való származását akkor
tekinthetjük megnyugtatóan biztosítottak: a) ha az ősi
szavak hangalakjában szabályos megfelelés állapítható
meg; b) ha jelentés tekintetében az egybevetett szók
megegyeznek egymással, illetőleg az esetleges eltérő je-
lentés érthető jelentésváltozás eredménye; c) ha a nyelv-
szerkezet — alapjait tekintve — szabályos egyezést mutat;
d) ha az emberi élet legelemibb fogalmaira vonatkozó
alapszókinccs tagjai többségükben egy eredetűek; és végül
e) ha a szóban forgó két vagy több nyelvet beszélő nép

egykori együttélésére nézve történeti bizonyítékok is vannak.

a) Ha az első ismérv, a hangalakbeli eltérések kérdését az indogermán nyelvek fennebb felsorolt szavain vizsgáljuk, a következő szabályszerűségeket állapíthatjuk meg: Az indogermán ősnyelv *k* hangja a belőle fejlődött nyelveknek egy jelentős csoportjában *k* maradt, de ez a *k* később egyes nyelvekben *c*-vé vagy *h*-vá fejlődött, az indogermán nyelvek egy másik csoportjában az ősiindogermán *k* azonban *s*-sé vagy *sz*-szé változott. Ezért az ősiindogermán 'száz' jelentésű **kmtom* szó ilyen szabályos hangalakai fejlődése alapján az indogermán nyelveket *kentum* és *satem* (szátem)-csoportra szokták felosztani így:

<i>kentum</i> -nyelvek		<i>satem</i> -nyelvek	
latin	<i>centum</i> (ejtsd: <i>kentum</i>)	óind	<i>sjatam</i>
kymri	<i>cant</i>	aveszta	<i>szatəm</i>
tokhár	<i>kent</i>	litván	<i>szimtas</i>
gót	<i>hund</i>	lett	<i>szimts</i>
angol	<i>hundred</i>	szláv	<i>szto</i>

Ilyenféle szabályszerűség mutatkozik az újlatin nyelveken belül például a latin *ct* hangcsoport fejlődésében. E hangcsoportból ugyanis az olaszban *tt*, a franciában *it*, a románban *pt*, a spanyolban *ch* fejlődött. Például:

latin	francia	olasz	román	spanyol
<i>octo</i>	<i>huit</i>	<i>otto</i>	<i>opt</i>	<i>ocho</i>
<i>nocte</i>	<i>nuit</i>	<i>notte</i>	<i>noapte</i>	<i>noche</i>
<i>lacte</i>	<i>lait</i>	<i>latte</i>	<i>lapte</i>	<i>leche</i>
<i>factum</i>	<i>fait</i>	<i>fatto</i>	<i>fapt</i>	<i>hecho</i>

Vagy hogy másik nyelvcsalád nyelveiben megmutatózó hasonló szabályszerű hangtani eltérésre idézsek példát, a törökségi nyelveket a bennük megfigyelhető szabályos külön fejlődés alapján aszerint osztjuk két csoportra, hogy az őstörök *j* egyik csoportban, az oszmán-törökben megőrződött (*j*-török nyelvcsoporthoz), a másik csoportban azonban *s* (*sz*)-szé változott (*sz*-török nyelvek). Pl. őstör. **jel* 'szél' | oszm.tör. *jäl* | csuvas *sil* (olv. szil). — Közbevetőleg: a magyar *szél* szó a hangalak bizonyossága alapján egy csuvasos jellegű török nyelvből való kölcsönvétel.

b) A fentebb említett indogermán szavak rokonságát a hangalaki szabályos megfelelések mellett a jelentések egyezése is mutatja. A *kentum-* és a *satem-*nyelveknek 'száz' jelentésű szavai mindenik ide tartozó nyelvben ilyen jelentésűek, mint ahogy a hangalaki megfelelésen túl a jelentés azonossága is rokonokká teszi a román *fapt*, *lapte*, *noapte* és *opt* szónak a többi, előbb idézett újlatin nyelvbeli hangalaki megfelelőit éppúgy, mint a példaképpen említett oszmán-török és csuvas szót is. — Ugyanígy a hangalaki szabályos megfelelés mellett a jelentésbeli azonosság kapcsolja egybe az 'atya' jelentésű latin *pater*, a görög *patér*, a perzsa *pidar*, a szanszkrit *pitar*, a gót *fadar*, angolszász *faeder*, a holland *vader*, a svéd *fader* és a német *Vater* szót.

c) A nyelvek rokon voltához további bizonyítékot szolgáltatnak a nyelvszerkezeti egyezések. A germán nyelvekben példának okáért teljesen azonos módon képezik a melléknevek közép- és felsőfokát nemcsak a rendes, hanem a rendhagyó fokozás eseteiben is. Például:

	angol	dán	német
<i>wide</i>	'messze'	<i>vid</i>	<i>weit</i>
<i>wider</i>	'messzebb'	<i>videre</i>	<i>weiter</i>
<i>widest</i>	'legmesszebb'	<i>videst</i>	<i>weitest</i>
<i>good</i>	'jó'	<i>god</i>	<i>gut</i>
<i>better</i>	'jobb'	<i>bedre</i>	<i>besser</i>
<i>best</i>	'legjobb'	<i>bestt</i>	<i>best</i>

A birtokos személyragozás az indogermán nyelvekben analitikusan, azaz személyre mutató önálló szók, a finnugor nyelvekben pedig személyragok alkalmazásával történik. Pl. lat. *mater mea* 'anyám' | fr. *ma mère* | r. *mama mea* | ang. *my mother* | ném. *meine Mutter*. A finnugor nyelvekben: *apám*, *atyám*, *szemem* | osztj. *semem* | vog. *säməm* | cseremiszi *atsam* 'atyám' | f. *poikasemi* 'fiacskám', *isäm* 'atyám' stb.

d) Az ilyen ismérvek figyelembevételével megállapított rokonságot támogatja az alapszókincsbeli szóanyag egyezése is. Az emberi élet legkezdetlegesebb fokán elsősorban az emberre és közvetlen környezetére, a természet legszembeesőbb jelenségeire, az

állat- és növényvilág legfeltűnőbb, az emberi életben legnagyobb szerepet játszó képviselőire, a legegyszerűbb, legősibb cselekvésekre vonatkozó szókincs alakul ki. Éppen ezért minden nyelv ősi rokonait is a legkezdetlegesebb emberi viszonyokra vonatkozó szókincs egybevetéséből lehet megállapítani. Például a román nyelvnek az emberi testre vonatkozó szókincsében a legfontosabb szavak latin eredetűek: *cap* < latin *caput* | *față* < *facia* | *ureche* < *oracula* | *nas* < *nasus* | *ochi* < *oculus* | *inima* < *anima* | *picioar* < *petiolus* | *mîna* < *manus* | *piept* < *pectus* | *păr* < *pilus*. — De persze ugyanígy latin eredetű nagyon sok román szó az alapszókincs fennebb jelzett más fogalomköreiből is.

e) A nyelvek rokonságának történeti bizonyítása tekintetében az egyes nyelvcsaládok, illetőleg nyelvcsoportok a bizonyítási lehetőségek különböző fokán állanak. Az újlatin nyelvek egymással való rokonságának bizonyításához például a koraközépkori írásbeliség jelentős számú emléke szolgáltatja a bizonyosságot. A germán népek írásos és más történeti emlékei a germán nyelvek közös eredetét kétségtelen bizonyossággá teszik. Jóval nehezebb a rokonságnak történeti mozzanatokkal való támogatása akkor, ha a nyelvek ősi rokonsága a történelem előtti korokba nyúlik vissza, és így az írásbeliség adataival és a leletes meg az átadási emlékek történeti vallomásával nem támogatható. Ilyen esetben még a történész is a nyelvhasználat rendjén nyert közvetett adatokra van utalva akkor, ha a szóban forgó nép őstörténeti korára nézve történeti megállapításokra akar jutni.

Csakhogy itt vigyázni kell arra a veszélyre, hogy a nép és a nyelv története nem esik mindig egybe. Amint arra már más helyt is hivatkoztam, például a Balkánon élő bolgárság eredetileg török fajú nép volt, és csak a magyar honfoglalás táján került mai országa területére. Itt aztán a szláv környezetben nyelvet cserélt. Ezért ma a fajlag török bolgár nép nyelve olyan szláv nyelv, amelyet bizonyos mértékig színez a török nyelvi alap.

A nyelvrokonsítás álutain járnak és hamis ösvényekre csábítanak tehát azok a fellejjáró nyelvrokonsítók, akik a

nyelvhasználatnak másfél százados, kemény kutatómunkával kialakított eredményeit figyelmen kívül hagyva tetszőlegesen, önkényesen sziporkázó ötletek megszállottjaiként hirdetik a maguk felfedezte „új“ nyelvrokonsági elméleteket, anélkül hogy csak meg is próbálnák a kötelező tudományos ellenőrzés mérlegére tenni azokat a „bizonyítékok“-at, amelyek szerintük döntőek a képtelenebbnél képtelenebb nyelvrokonsági elméletek elfogadhatósága tekintetében.

A nyelvhasználat és nyelvtörténeti módszerek, eredmények ismerőjét ma már nemigen lehet megtéveszteni csillogó elméletek, „hízelgő“ származási lehetőségek felvillantásával. Annál több azonban az ilyen elméletek megszállottja, hajhászója, hívője a jóhiszemű avatatlanok, a tájékozatlanság vakmerőségével nyelvészkedő műkedvelők között.

Ennek hangoztatása nem azt jelenti, hogy a „szakállas nyelvészek“ közül bárki is azt hiszi, hogy a magyar nyelv finnugor eredetének bizonyítása után a nyelvtudomány további lépéseket nem tehet. Nem! A tudományok története végtelenből induló és végtelen felé tartó folyamatának csak valamelyes ismerője is világosan tudja, hogy a magyar nyelv és általában a nyelvek rokonságának kutatásában még sok a tennivaló. De tudván tudja ki-ki azt is, hogy a további építés csak az eddig lerakott szilárd alapokon folyhat, további biztos eredményeket is csak a már kialakult módszerek gondos csiszolásával, finomításával és — természetesen — új eljárás módok alkalmazásával érhetni el. Az eddigi eredményeket semmibe vevő fellegjáró nyelvrokonsági elméletek csak a nyelvészkedő képzelgések délibábos, tűnékeny világába ragadhat. Olyan világba, amelyhez a nyelvi valóságnak és a fegyelmezett, tudományosan ellenőrzött emberi gondolkodásnak már vajmi kevés köze van.

NYELVÜNK FINNUGOR EREDETE ÉS ROKONSÁGA

1. A magyar nép rokonságának kérdésével az ember-tan (antropológia) és az őstörténet foglalkozik, a magyar nyelv eredetének kérdése viszont az összehasonlító történeti nyelvtudomány körébe tartozik. Mint már láttuk, a nép eredete és a nyelv eredete kérdésében nagyon gyakran nem azonos a válasz. Jóval nagyobb bizonyossággal adhatunk feleletet valamely nyelv, mint valamely nép eredetének kérdésében. A nyelv hanganyaga, szerkezete és szókészlete ugyanis legtöbb esetben kétségtelen bizonyossággal őrzi azokat a nyelvi bizonyítékokat, amelyeknek alapján a szóban forgó nyelv eredete meghatározható, ugyanakkor azonban a faji (etnikai) jegyek jóval bizonytalanabban, jóval kevertebben jelentkeznek, hogysem a faji, az etnikai rokonság kérdésében biztosan dönthesünk. Nem egy esetben valamely nép elvesztheti, más nyelvvel cserélheti fel nyelvét, nyelvileg tehát egészen más nyelvcsoporthoz tagjává válhatik. Például az altaji nyelvek egyikét beszélő bolgárság Délkelet-Európában való letelepedése után törökös nyelvét a balkáni szlávok nyelv hatására szláv nyelvvel cserélte fel. Ma tehát a bolgár nyelv a szláv és nem a török nyelvek közé tartozik, habár a nép maga etnikailag török.

Mi a továbbiakban csak a magyar nyelv eredetével és a magyar nyelv rokonságának kérdésével foglalkozunk.

2. A nyelvrokonság fogalmát így értelmezzük: egy közös alapnyelvből szétváló és önállósuló nyelvek egymáshoz való viszonya. A nyelvrokonságban álló nyelveket beszélő népek ősei valamikor, sokszor az évezredek távolában egy többé-kevésbé egységes nyelvet beszélő népet alkottak. Különböző okok: a népesség szaporodása, az élelemszerzés nehézségei, külső, más népek részéről jövő támadás, hatalmi nyomás meg más körülmények az egységes nyelvet beszélő csoportokat elszakították, messze sodorták egymástól. Az így szétszóródott csoportok

nyelve azonban többé-kevésbé megőrizve ősi sajátosságait, a társadalmi szükségletnek megfelelően továbbfejlődött; új nyelvi kifejezési lehetőségek születtek, más nyelvek hatására idegen nyelvi alakok hatoltak be a nyelv rendszerébe, és főként idegen elemekkel gyarapodott a szókészlet. Ilyenformán aztán az önállósult nyelv sokszor olyan mértékig átalakult, hogy az alapnyelvből kiszakadt többi nyelvvel való rokonsága csak az összehasonlító nyelvtudomány segítségével állapítható meg.

A nyelvek rokonságát a bennük található hangalakbeli, szerkezeti és szókészleti egyezések alapján lehet megállapítani. Mentől közelebbi időben szakadt el valamely nyelv közvetlen rokonaitól, annál szembeötlőbb, sokszor minden különösebb nyelvtudományi ismeret nélkül is megállapítható a nyelvrokonság az ilyen nyelvek között.

3. A látszólagos rokonságról és a valóságos rokonságról előbb mondottakban már jórészt más nyelvekből vett példákkal tisztázták a nyelvek közötti rokonságnak, a nyelvek közös eredetének ismérvei. Láttuk, hogy a nyelvek közös eredetének a következő ismérvei vannak: 1) a szavak hangalakja szabályos megfelelésének, 2) a jelentések szabályos egyezésének, illetőleg megmagyarázható eltérésének, 3) a nyelvszerkezetbeli egyezéseknek és 4) az alapszókincs elemei egyeredetű voltának ismérve. Ezeket az ismérveket a magyar nyelv eredeztetésében felhasználva, a következőket mondhatjuk:

A) A szabályos hangalaki megfelelések a törvényszerűen végbemenő hangváltozások eredményei. A közös alapnyelvből kiváló és önállósuló nyelvek hanganyaga ugyanis e nyelvek külön életében szabályosan, egy bizonyos irányba változik meg. E változások eredményeképpen az egyes rokon nyelvekben egymásnak szabályosan megfelelő hangalakokkal találkozunk.

a) Az előbbieken láttuk, hogy a többi finnugor nyelvben *p* kezdetű szavak felelnek meg a magyar *fiú* szónak. Ez a fgr. $p \sim m. f$ megfelelés a magyar nyelv külön életében bekövetkezett $p > f$ hangváltozás eredménye. Ugyanez a változás még több finnugor eredetű szóban (*fél, fül, fű, far*) végbement és így ezeknek az *f* kezdetű

magyar szavaknak a többi finnugor nyelvben *p* kezdetű szavak felelnek meg.

b) A szabályos hangmegfelelés néha olyan formában jelentkezik, hogy a magyarban egy szókezdő hang hiányzik olyan szavakban, amelyeknek finnugor megfelelőiben egy bizonyos többlet hang van. Ilyen esetekben a megfelelés bizonyítéka éppen a törvényszerű hanghiány, illetőleg hangtöbblet. Pl. m. *egér* : osztj. *longer*; vog. *tenger*; zürj. *šir*; votj. *sir*; md. *šejər*, f. *hiire* | m. *irt* ~ R., Nyj. *ort* : osztj. *lort* 'nyír'; zürj. *šir* 'vág; nyír', votj. *šir* 'metsz, levág' | *úr* : osztj. *lor* 'öböl', *lör* 'tó'; vog. *tür* 'tó'; zürj. *šor* 'víz, forrás, patakocska'; votj. *šur* 'folyó'.

A fennebbi példákból könnyen megállapítható az a szembeszökő szabályszerűség, hogy egyes magyar szavakban hiányzik egy olyan hang, amelynek helyén az osztjákban *l*, a cseremiszenben, votjákban és zürjénben *š* (olv. : *s*), a finnben *h* és a vogulban *t* hang van.

c) A szókezdő hangok sokszor azonos alakban maradnak meg. Pl. az *l* és az *m* hang a legtöbb esetben minden finnugor nyelvben változatlanul megmaradt. A szabályos megfelelés az ide tartozó esetekben tehát az eredeti hang megőrzéséből származik. Pl.

lúd : osztj. *lont*; lp. *lont*; f. *lintu*

mell : vog. *mayl*; votj. *mel*; cser. *mel*

d) A szabályos hangmegfelelés esetei közé tartozik az is, ha a finnugor nyelvek némelyikében megállapítható kettős hangcsoportnak a magyarban egy hang felel meg. Ilyen esetekre a következő példákat idézhetjük:

Eredetileg szóbelseji fgr. **nt* ~ *nd*-nek a magyarban *d*, a többi finnugor nyelvben viszont kettős hangcsoport felel meg: m. *had* : osztj. *chōnt*; vog. *chōnt* ~ *kōnt*; f. *kunta-* | *ad* : osztj. *ohtas*; md. *ando-* f. *anta* | *lúd* : osztj. *lont*, vog. *lund*; f. *lintu*.

Eredeti fgr. szóbelseji **-mp* ~ **mb*-nek a magyarban szóvégi *b* vagy *bb* felel meg. Pl. m. *eb* 'kutya'; vog. *amp* | m. *hab* : vog. *kump*; md. *kumboldo* 'kibugyog';

habzik' | m. *vén* : *vénebb* : f. *vanha* 'öreg' : *vanhempa* 'öregebb'.

Megjegyzendő, hogy egyes esetekben más finnugor nyelvben is a magyarhoz hasonló hangváltozás következett be, s ennek eredményeképpen ezekben a nyelvekben is más finnugor nyelvekkel szemben egy hanggal és nem hangcsoporttal találkozunk.

B) A szabályos hangalaki megfelelés mellett az egybevetett szavak jelentésének azonossága is támogatja a szóhasonlítás helyességét. Pl. az *egy*, *két* ~ *kettő*, *három*, *négy*, *öt*, *hat*, *hét*, *nyolc*, *húsz* és a többi tízes számnevek esetében a jelentés azonossága is a magyar és a többi finnugor nyelv számneveinek egyeredetű volta mellett tanúskodik. A család fogalmkörébe tartozó *férj*, *fi*, *nő*, *öcs*, *meny*, *ip(a)* 'após', *nap(a)* 'anyós', *ángy*, *ős* és *árva* szavunk finnugor nyelvekbeli megfelelői is mind azonos jelentésűek vagy pedig a jelentésfejlődés egészen érthető eltérést mutat. Pl. a m. *ős* szónak megfelelő finnugor szavak 1. 'atya'; 2. 'bátya'; 3. 'nagybátya'; 4. 'nagyapa', azaz olyan jelentésűek, amelyek mind természetes úton fejlődhettek az elsődleges 'atya' alapjelentésből. Ugyancsak természetes jelentésfejlődés révén keletkezett jelentésbeli elkülönödés érteti meg velünk azt, hogy miért van a magyar *vaj* szónak és finn *voi* megfelelőjének 'tejtermék-zsiradék' jelentése, holott a többi finnugor nyelvek megfelelő szavai a vogulban 1. 'halzsír'; 2. 'zsír, zsiradék'; a zürjénben és mordvinban 1. 'zsiradék'; 2. 'olaj'; 3. 'vaj'; a cseremiszen 1. 'olaj'; 2. 'vaj'; a lappban 1. 'zsiradék'; 2. 'vaj' jelentésűek. Nyilvánvaló hogy e nyelvekben a *vaj* szónak megfelelő szavak a gyűjtőgető halászó-vadászó művelődési fokon élt finnugor nép nyelvében eredetileg 'állati zsiradék, állati faggyú' jelentésű lehetett, az állattartás fokára eljutott egyes finnugor nyelvek megfelelő szavai esetében a művelődési fok változásával természetesen volt a fejlődés az 'állati tejtermék' → 'zsiradék', sőt a '(növényi) olaj' jelentés irányába, hiszen a primitív műveltség fókán a nyers állati zsiradék, fejlettebb fokon pedig az olaj és a tejtermék-zsiradék egyaránt az emberi táplálkozás céljait szolgálja.

A jelentésváltozásnak még különlegesebb esete az, amikor nemcsak hogy megváltozik a szó jelentése, hanem ezzel együtt maga a szó is egészen más szófaji kategóriába csap át. Például a magyarban már jó ideje a *ravasz* szó a melléknév szófajába tartozik bele, holott a cseremisiz, finn, lapp, votják és zürjén nyelv tanúsága szerint a szó eredeti jelentése 'róka' volt, sőt a kódexek korában, a XV. század közepe tájától a XVI. század elejéig rendelkezésünkre álló nyelvenlékes adatok tanúsága szerint a magyarban is még ez volt a jelentése (l. NySz.). A jelentésváltozás és egyben szófajváltozás tehát a magyar nyelvben, és viszonylag csak későn, a következőképpen mehetett végbe: Az eredetileg a magyarban is 'róka' jelentésű *ravasz* szót nagyon gyakran használhatták ilyenféle jelzős szószerkezetekben: *ravasz ember*, *ravasz asszony* stb. E szószerkezetekben természetesen ugyanolyan jelentésűek voltak, mint ha ma a *róka ember* vagy *róka asszony* szerkezetet használnók: azaz 'rökatermészetű, rökalelkű ember vagy asszony' jelentésű szószerkezetet alkotnánk. Ebben az eredetileg főnévi jelzős szerkezetben a *ravasz* tagot aztán hovatovább melléknévi 'rökalelkű' jelentésűnek, és a szószerkezetet melléknévi jelzős szerkezetnek érezhették, annál is inkább, mert a XVI. század közepe tájától a *ravasz* szó 'róka' jelentésben el is avult nyelvünkben. A *ravasz ember* szószerkezetben melléknévi szerepűnek érzett *ravasz* szónak így született meg az az újabb 'alattomosan fondorlatos' jelentése, amellyel aztán maga a szó is a főnév szófajából a melléknév kategóriájába csapott át. Ha egy kissé bonyolultabb magyarázattal is, de a jelentésváltozás ez esetben szintén teljesen érthető, tehát e szó mind hangalakját, mind pedig jelentésbeli jellegét tekintve kétségtelen rokonként a 'róka' jelentésű cseremisiz *rewěž*, finn *repo*, lapp *rēpi* és zürjén *rul's* szóhoz kapcsolható.

Mindez csak két-három példa, de ez is ízelítőt nyújt abból, milyen módszerrel magyarázható meg a jelentéskülönbségek esetén a hangalaki szempontból egy töről szakadtnak bizonyult szónak sokszor első pillanatra érthetetlennek tetsző jelentésbeli eltérése.

C) A szabályos hangmegfelelésekből nyerhető bizonyítékok mellett a nyelv szerkezeti egyezések is a nyelvrokonság döntő tanúi.

a) A magyar nyelv igei és névszói személyragjai a többi finnugor nyelvekhez hasonlóan hangsúlyukat vesztett és az előttük álló igéhez vagy névszóhoz forrott személyes névmásokból keletkeztek. A magyar ige- és névszóragozási alakoknak tehát ilyen a szerkezeti váza:

<i>anya</i> + <i>én</i> = <i>anyám</i>	<i>ad</i> + <i>én</i> = <i>adom</i>
<i>fej</i> + <i>én</i> = <i>fejem</i>	<i>les</i> + <i>én</i> = <i>lesem</i>

Mint hogy a finnugor alapnyelv első személyű személyes névmása *m.* lehetett, érthető, hogy a ragvégi rövid hang elsorvadása után a magyar személyrag *-m* alakú. A többes szám első személyű személyrag úgy keletkezett, hogy az egyes számú alakhoz *-k* többesjel járult: *m.k.* A magyarban tehát a ragnak kezdetben *-muk* és *-mük* alakja lehetett. Ez az alak fordul elő még a Halotti Beszéd (1195 k). első sorában: *Latiatuc feleym mic v o g m u c* (olv. vogymuk).

b) A magyar helyhatározó ragrendszer legősibb ragjai az *-n*, *-t*, *-tt*, *-á*, *-é* és az *-l* szintén finnugor eredetűek. Például:

-n: vog. *elən* 'elött'; osztj. *nōmən* 'fönt'; zürj. *tjn* 'ott'; f. *ulkona* 'kinn'.

-t, *-tt*: *itt*, *ott*, *együtt*, *mellett*: vog. *-t*, *-tə*: *tit* 'itt'; *chol?* 'hol?'; *tot* 'ott'; *vitt* 'vízben'; osztj. *kot?* 'hol?'; *tət* 'itt', *tot* 'ott'.

c) A magyar helyhatározó ragrendszerben legfeltűnőbb jellegzetesség a háromirányúság, azaz külön ragok szolgálnak a *hol?* külön ragok a *honnan?* és külön ragok a *hová?* kérdésre felelő határozó kifejezésére. Pl.

<i>hol?</i>	<i>honnan?</i>	<i>hová?</i>
<i>-ban</i> , <i>-ben</i>	<i>-ból</i> , <i>-ből</i>	<i>-ba</i> , <i>-be</i>
<i>házban</i> , <i>kézben</i>	<i>házból</i> , <i>kézből</i>	<i>házba</i> , <i>kézbe</i>
<i>-n</i>	<i>-ról</i> , <i>-ről</i>	<i>-ra</i> , <i>-re</i>
<i>házon</i> , <i>kézen</i>	<i>házról</i> , <i>kézről</i>	<i>házra</i> , <i>kézre</i>
<i>nál</i> , <i>-nél</i>	<i>-tól</i> , <i>-től</i>	<i>-hoz</i> , <i>-hez</i> , <i>-höz</i>
<i>háznál</i> , <i>kéznél</i>	<i>háztól</i> , <i>kéztől</i>	<i>házhöz</i> , <i>kézhez</i> , <i>kőhöz</i>

Hasonló szabályszerűséggel találkozunk a többi finnugor nyelvben is. Pl.

<i>hol?</i>	<i>honnan?</i>	<i>hová?</i>
a vogulban -t	-nél	-né
a finnben -lla	-ita	-lle

d) A határozóragok háromirányúsága megmutatkozik a magyar határozószók és a névutók irányhármasságában is. Ugyanazon töből határozóragokkal háromirányú határozószó-, illetőleg névutó-csoportok keletkeztek:

<i>hol?</i>	<i>honnan?</i>	<i>hová?</i>
<i>alatt</i>	<i>alól</i>	<i>alá</i>
<i>előtt</i>	<i>elől</i>	<i>elé</i>
<i>fölött</i>	<i>felől</i>	<i>felé; fölé</i>
<i>megett, mögött</i>	<i>megől</i>	<i>megé, mögé</i>
<i>mellett</i>	<i>mellől</i>	<i>mellé</i>

e) A nyelvtani jelek közül például a névszói és igei többesjelnek és a középfok jelének van finnugor megfelelése. A magyar névszói és igei többesjel, a -k megvan például ugyanilyen alakban a lappban is. Pl.:

<i>guolle</i> 'hal'	<i>guollek</i> 'halak'
<i>giettam</i> 'kezem'	<i>giettamek</i> 'kezünk'
<i>gulla</i> 'hall'	<i>gullik</i> 'hallanak'
<i>gullim</i> 'hallottam'	<i>gulláimek</i> 'hallottunk'

A magyar -b, -bb középfokjelnek a finnben és a lappban *mp* felel meg. Mint láttuk, ez szabályos megfelelés. Pl. f. *vanha* 'öreg, vén' : *vanhempí* 'öregebb, vénebb'

<i>suuri</i> 'nagy'	<i>suurempi</i> 'nagyobb'
<i>ip. nūrr</i> 'fiatal'	<i>nūrrmp</i> 'fiatalabb'
<i>šurr</i> 'nagy'	<i>šoreamp</i> 'nagyobb'

f) Azonos jellegű összetételek vannak a magyarban és a többi finnugor nyelvekben. Pl.:

- m. *orca, arc* < *orr* + *szá* 'száj'
- zürj. *nir-vom* 'arc' : *nir* 'orr' + *vom* 'száj'
- votj. *im-nir* 'arc' : *im* 'száj' + 'nir' orr
- m. *ia-fia* : *ia* 'leány' + *fia*
- vog. *ayi-pi* : *ayi* 'leány' + *pi* 'fiú'
- észti *sū-silmad* 'arc' (tulajdonképpen: száj + szemek)

g) A szóképzés tekintetében is nagyon sok egyezéssel találkozunk, csak persze a magyar képzők és a többi finnugor nyelv képzői hangalakjukra nézve nemegyszer éppen úgy hangváltozásokon estek át, mint maguk a szavak.

A régi magyarban volt például egy kicsinyítő *-k* képző; ez már régóta elavult, de megvan a *fészek*, *lélek*, *farok*, *torok* szóban. Ez a *-k* képző megtalálható több finnugor nyelvben. Pl.:

vog.	<i>pī</i> 'fiú', <i>pīkem</i> 'fiacskám'
osztj.	<i>pelok</i> 'fél' (tulajdonképpen: 'felecske')
zürj.	<i>pī</i> 'fiú' : <i>piuk</i> 'fiúcska'
	<i>nīl</i> 'leány' : <i>nyilka</i> 'leányka'
voj.	<i>nunī</i> 'gyermek' : <i>nunika</i> 'kisgyerek'
f.	<i>penī</i> 'kutyakölyök' : <i>penikka</i> 'ua.'

A magyar *-talan*, *-telen* fosztóképzőben a tulajdonképpeni fosztóelem a *-tal*, *-tel* + *n* határozórag (ma is pl. a *hasztalan*, *hirtelen* határozószó!); e képzőnek a vogulban megvan a megfelelője:

<i>nē</i> 'nő' : <i>nētal</i> 'nőtlen'
<i>ńelm</i> 'nyelv' : <i>ńelmtal</i> 'szótlan, néma'
<i>īs</i> 'ész' : <i>īsttal</i> 'esztelen'

Ugyanígy vannak igeképzőinknek is pontos finnugor megfelelőik. Pl.: a m. *-t*, *-at*, *-et* képző megfelelői megvannak a finnugor nyelvek legtöbbjében.

vog. <i>kāl-</i> 'kél' : <i>kālt</i> 'kelt'
osztj. <i>chol-</i> 'fogy' : <i>cholt</i> 'fogyaszt'
f. <i>parane-</i> 'javul, gyógyul' : <i>paranta</i> 'javít, gyógyít'

A magyarban van egy hármas szerepű *-d* képző:
 1) gyakorító igeképző: *bőköd*, *rakod(ik)*; 2) kicsinyítő képző: *apród*, *könnyed*, *gyöngéd*; *szád* 'száj' (vö. a székely kemence *s z á d a* 'a kemence tüzelő nyílása'); 3) sor-számnévképző: *másod*, *harmad*, *negyed* stb.; *harmadfél*, *negyedfél* 'három és fél' stb.

'harmad' és 'fél'

Ugyanilyen hármas szerepe van a magyar *-d* képző egyes finnugor nyelvekbeli megfelelőinek. Pl.:

vog. *-nt, -t*: *sünt, sut* 'száj' (tulajdonképpen: 'szájacska') | *churmint, churmit* 'harmadik' | *minanti* 'mendégél' || zürj. *lop* 'lép' (emberi vagy állati szerv), *loped* 'a lép' | *kuimed* 'harmadik' | *kijedni* 'meglesni' || f. *isäntä* 'gazda' (isä 'apa') | *kuudente* 'hatodik' | *rakenta* 'épít' (vö. m. *rak*).

h) A mondatszerkezetbeli egyezések, illetőleg megfelelések vonatkozásában elég csak két jellegzetes finnugor sajátságra felhívni a figyelmet: 1) a névszói (nominális) állítmányú mondat gyakoriságára; 2) a jelzős szerkezetek alaki sajátságaira.

Ami a névszói állítmány kérdését illeti, megfigyelhetjük, hogy a magyarban nemcsak igei és igei-névszói állítmány van, mint a legtöbb nyelvben, hanem pusztán névszói állítmány is. Pl. *A ló állat, A ló fehér*. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a finnugor nyelvekben és így a magyarban is, az ige és a névszó között valamikor nem lehetett éles különbség: ugyanaz a szó lehetett ige is, névszó is, sőt ugyanaz a képző járulhatott igéhez is, névszóhoz is. Még ma is a *fagy, les, nyom, zavar, csavar, halász(ik), vadász(ik)* szó ige is, névszó is lehet. Pl. *Zavar fogta el. Zavar a zaj*.

Ugyanígy van a többi finnugor nyelvekben is: vog. *vot* 'szél' és 'fúj a szél'; osztj. *läsi* 'les' (főnév) és 'les' (ige); zürj. *zer* 'eső' és 'esik az eső'; votj. *zor* 'ua.' és 'ua.'; f. *tuule-* 'szél' és 'fúj a szél'; lp. *juppma-* 'lárma' és 'lármázik'.

Ennek a kettős szófajiságnak emlékét őrizheti az, hogy a magyarban ugyanaz a képző két szerepű is lehet: névszóhoz is, igéhez is járulhat. Pl. a *-talan, -telen, -atlan, -etlen* fosztóképző: *látatlan — járatlan, szívtelen, szüntelen, tudatlan — tudattalan* stb. Ugyanez a képzésbeli sajátság a többi finnugor nyelvből is kimutatható. Pl.: vog. *netal* 'nőtlen' (*nē* 'nő'); *chaltal* 'kifogyhatatlan' (*chali* 'fogy'); f. *kätevä* 'ügyeskező' (*käsi* 'kéz'); *manevä* 'menő' (*mene* 'megy').

A magyarhoz hasonlóan a többi finnugor nyelvekben

a jelzői szerkezeteknek is néhány alapvető sajátága egyezik: 1) A jelző mindig a jelzett szó előtt áll: *szürke ló* : vog. *jank luw* 'ua.'; zürj. *kuž tēl* 'hosszú tél'; f. *vanha poika* 'öreg fiú'. Még a kivétel is közös: a *fél* szó a magyarban is, a többi fgr. nyelvben is a névszó után szokott állani: m. *éjfél*; *atval* 'mostoha apa' (atya + fél összetétel) *fial* 'mostoha fiú' (fi + fél jellegű összetétel). Ugyanígy a következő finnugor példákban: vog. *kūt-pāl* 'félkezü' (tulajdonképpen: kézfél); osztj. *sēm-pēlak* 'félszemű' (szemfél); f. *silme-puoli* 'félszem' (szemfél); *isa-puoli* 'mostoha atya' (atyafél).

D) A sok nyelvszerkezetbeli egyezéshez még hozzájárul az is, hogy a magyar és a többi finnugor nyelv között az alapszókincs egyezése is megállapítható. Az alapszókincs már a kezdetleges művelődés szintjén élő ember életében is jelentős szerepet játszó legelemibb fogalmakra, fogalomkörökre, jelenség-csoportokra, a legközönségesebb cselekvésekre, a leggyakoribb használatú minőség- és mennyiségmegjelölésére (melléknevek, számnevek), primitív hit-, illetőleg hiedelemvilágra vonatkozó szavakat foglalja magába. Az egyes fogalomkörökből a legfontosabb finnugor eredetű szóanyagot így csoportosíthatjuk:

Testrészek: *fej* (fő), *homlok*, *szem*, *könnny*, *arc*, *orca*, *áll*, *száj*, *ajak*, *orr*, *torok*, *nyelv*, *nyál*, *íny*, *fog*, *váll*, *mell*, *hón(alj)*, *szív*, *epe*, *máj*, *lép*, *kéz*, *ujj*, *láb*, (láb)szár, *könyök*, *arasz*, *öl*, *bőr*, *szőr haj*, *tetem* 'csont', *velő*, *in*, *ér*, *vér* stb.

A rokonság-elnevezések: *anya*, *atya*, *apa*, *fi(ú)*, *öcs*, *férfi*, *férj*, *leány*, *nő* (~ *né*), *fél* (a *feleség* szó alapszava), *meny*, *vő*, *ángy*, *ip(a)* 'após', *nap(a)* 'anyós', *ia-fia*; *had* 'csapat, nemzetség', *árva*.

A névmások: *én*, *te*, *ő*, *mi*, *ti*; *ez*, *az*; *te-* (ebben: *tétova*, *tél-túl*); *to-* (ebben: *tova*, *tavaly*, *túl*); *ki?* *mi?*; *ho-* (ezekben a szavakban: *hová*, *honnán*, *honnét* ~ *honnét*, *ha*, *hogy*) stb.

A tő- és sorszámnevek közül: *egy*, *két* ~ *kettő*, *három*, *négy*, *öt*, *hat*, *hét* *húsz*, *harminc*, *negyven*, *ötven*, *hatvan* stb.; *első*, *másod(ik)*, *harmad(ik)* stb.; a *fél*

ezekben a felező számnevekben másfél, harmadfél, 'kettő és fél', negyedfél 'három és fél' stb.

Az állatvilágból: *eb, ló, daru, fajd, fecske, fogoly* (eredeti jelentése: 'császármadár'), *hattyú, holló, lúd, varjú, egér, hód, nyúl, nyuszt, róka, ravasz* (eredeti jelentése: 'róka'), *sün ~ süll; hangya, légy, lepe : lepke, méh, nyúl, kígyó, hal, keszeg, ón, tat(hal); nyereg, kengyel, tor, fészek, eme 'nöstény' stb.*

A növényvilágból: *ág, fa, fagyal, fenyő, fűz, gyökér, tő, hárs, nyár(fa), nyír(fa), szil(fa), meggy, héj, eper, fű, rügy, levél, odú, köles, rés stb.*

Az ásványnevek közül: *arany, ezüst, kő, ólom, ón, vas.*

A település, lakóház, ennek berendezése és építése köréből: *falu, szeg* (az *alszeg, felszeg* szóban), *ház, ajtó, fal, (ajtó- és kapu)fél, zug, küszöb, ágy; fen, fúr, köszörül, szúr, vés, lak, lakik, rak 'épít' stb.*

Az öltözködés köréből: *ruha, (ing)ujj, öv, szíj, kebel* (eredetileg a 'ruha mellső része'), *lepel, szalag, mez* (vö. *meztelen 'ruhátlan'*), *fon, köt, sző, varr, mos stb.*

Halász-, vadász- és más eszközök: *háló, para 'a háló helyét a víz felszínén jelölő úszó fadara-boeska', tat 'a csónak (hajó) hátsó része, fara'; ár, fúró, nyíl, ideg, íj, lő, dob, fog, vág stb.*

A táplálkozás köréből: *fazék, fő, főz, forr, lé, kenyér, süt, eszik, iszik stb.*

A természeti tárgyak és jelenségek köréből: *csillag, ég, menny, világ, villog, villám, hajnal, éj, felhő, felleg, homály 'felleg', köd, esik, ősz, tavasz, tél, hó, víz, fagy, jég, tó, láp, hab, hegy, domb, mál 'déli oldal' (a mell szó mélyhangú párja) orom* (az *orr* szóval azonos töből); *út, vég; hamu, por; ég, izzik, szén, tűz; év, hó, nap stb.*

Tulajdonság- és mennyiség-jelölő melléknevek: *agg, ifjú, vén; ó, új, kemény, lágy, langyos, meleg; sovány, vékony, hosszú; lapos, homorú; keserű, szomorú; szomjú, lassú, könnyű, mély, jó; sok stb.*

A legfontosabb cselekvésekre vonatkozó igekincsből: *él, hal, lesz, szül, emik* (kihalt ige, a csecsemő

szóban), alszik, hál, huny, áll, ered, megy (menni), jön, jut, halad, kúszik, siet, ~~tipos~~, ~~tipor~~, vezet, segít; hall, néz, lát, vigyáz, ül; ázik, bonyolódik, csiklik, csíp, kapar, kel, lök, mar, nyom, nyír, nyú, öl, reped, repül, sápad, szeg, szel, tép, tesz, tör, tövik ('szúr' jelentésű kihalt ige; a tű és tövis szó alapszava), irt, túr, tanul, tud, mond, olvas, oszt, emel, hág, hajlik, hajt, les, márt, merít, nyom, reped, repül, rezeg, sápad, sér(ik) 'fáj' (a sérelem, sért, sérül származékszó alapszava); fél, kér, dorgál, akar, nevet, kell, szív, téved, válik, véd, vesz, von, játszik stb.

M á s s z a v a k : csók, ész, hagymáz (tifusz), hályog, hólyag, hős, íz, izé, javas, jós, lélek, lyuk, magyar, nem, ne, igen, név, szó, ügy, zaj stb.

Látnivaló, hogy a magyar szókincs finnugor eredetű alapszó-rétege (mintegy 1100 szó!) valóban a legközkeletűbb, a mindennapi életnek jobbjára ma is leghasználatosabb szavait foglalja magába: olyan szóanyagot, amelylyel a kezdetleges műveltségi fokon élő embernek is rendelkeznie kellett. Ennek az ősi, primitív életviszonyokra vonatkozó szókincsnek finnugor eredete is a magyar nyelv finnugor származásának meggyőző bizonyítéka.

4. Mindez a szabályos hangalak-, nyelvszerkezet- és jelentésbeli egyezés, valamint a szókincs alapszórétegének egybeesése, melyekről az előbbieken felesszámú példa bizonykodik, mindez nem lehet a merő véletlen dolga. Éppen ezért ezek a kényszerítő erejű bizonyítékok kétség-telenül amellet szólnak, hogy a magyar nyelv egy ősi nyelvből, az egységes finnugor alapnyelvből szakadt ki. Minthogy pedig a mai összes finnugor nyelvekkel kimutatható közös sajátságok mellett vannak olyan külön jellegzetességek is, amelyek csak az osztják, a vogul és a magyar nyelv közös jellemzői, a magyar nyelv legközelebbi rokonául az osztják (hanti) és a vogul (manysi) nyelvet kell tekintenünk. Velük együtt a magyar nyelv a finnugor nyelvek keleti vagy ugor ágát alkotja, szemben a nyugati vagy finn-permi ághoz tartozó finn, észt, karjalai, liv, vepsze, vót, csere-misz (mari), mordvin, votják (udmurt) és zürjén (komi) nyelv csoportjával.

A magyar nyelv finnugor eredete és ezzel együtt a finnugor nyelvek rokonsága ma már a nyelvtudományban olyan sarkigazság, amilyen sarkalatos tétel az újlatin nyelvek, a szláv nyelvek vagy a török nyelvek közös alapnyelvből való leszármazáson nyugvó rokonsága. A magyar nyelv rokonait a finnugor nyelvek csoportján kívül kereső régi és „új“ elméletek nem a tudományosan bizonyítható tények, hanem a nyelvi valóságot semmibe vevő értelem-kápráztató képzelgések világába ragadják az „elméletek“ szerzőivel együtt a tőlük megtévesztett hiszékeny lelkeket is.

1963/1968

A MAGYAR NYELV FINNUGOR EREDEZTETÉSÉNEK ÉVSZÁZADOS ŐSVÉNYEIN

1. Minden népet már az eszmélkedésnek eléggé korai időszakától kezdve érdekel saját eredete, illetőleg az a kérdés, hogy nyelve, amelyet a mindennapi érintkezésben használ, honnan származik, és milyen más nyelvvel, nyelvekkel áll rokonságban.

A kritikátlan vélekedések kezdeti időszakában a nép és a nyelv keletkezését persze természetfeletti lények: istenségek, jó és rossz szellemek, a hitregék ködös világába vesző „ősatyák“, hősök személyével hozzák kapcsolatba. A műveltségi életnek csak magasabb fokán jelentkeznek ezen a babonás-vallásos fokon keletkezett hitregei jellegű magyarázatok mellett már ésszerűbb megfontolásból eredő magyarázatok. A tudományos igazsághoz magától értetődően kezdetben ezeknek a gyermekteg hiedelmek világában született magyarázatoknak sincs közük. Ekkor ugyanis a természetfölötti lényektől való származtatást az előkelő népektől és nyelvektől való eredeztetés képtelenebbnél képtelenebb olyan elméletei váltják fel, amely elméletekben módszeres tudományos ellenőrzéssel az igazságnak szemernyi magja sem fedezhető fel a léhas szalma, az értéktelen ocsú és pelyva között. A csapongó vélekedéseknek ezen a fokon főként a bibliai és keleti népekkel, nyelvekkel igyekeznek rokonságba keríteni a magyart. Éppen ezért például az Ószövetség nyelvével, a héberrel való rokonítás gondolata a XV. századtól kezdve a múlt század elejéig a kor nyelvtudományi vizsgálódásaiban mindegyre felbukkan a magyar nyelv germán, török, perzsa, szláv meg más nyelvekkel való rokonságának bizonyítgatása mellett.

2. Az alaptalan „kancsalul festett egekbe néző“ vélekedések ködfelhője azonban nem homályosíthatta el sokáig a világos látásra törekvő emberi értelem előtt a nyelvi valóságot. Már a XV. századtól kezdve ismerünk olyan

utalásokat, amelyek arra mutatnak, hogy az eredet-vizsgálódás kezd helyes irányba terelődni. Odavetett megjegyzésekben e századtól kezdve már felvetődik a magyar nyelv egyes finnugor nyelvekkel való rokonságának gondolata. A XVII. században aztán magyar szavakat vetnek egybe a finnugor nyelvek szavaival, illetőleg állapítják meg e nyelvek és a magyar között a kétségtelen egyezéseket.

A modern értelemben vett összehasonlító-történeti módszer kialakulása előtt azonban természetesen ekkor még a nyelvszerkezet minden vetületében nem sikerült rendszeresen a finnugor nyelvek rokonságát bizonyítani. A külföldi kutatók közül a svéd Strahlenberg Fülöp János (1676—1747) volt az első, aki részletesebben egybevetette a finnugor nyelveket, és ez egybevetés eredményeinek tekintetbe vételével határozottan állást foglalt a finnugor nyelvek rokonságának kérdésében. A XVIII. század második felétől kezdve a magyar kutatók is jelentős szerepet játszottak a finnugor nyelvek rokonságának bizonyításában. A két első: Sajnovics János (1735—1785) és Gyarmathi Sámuel (1751—1830) a finnugor nyelvhasználat, sőt világviszonylatban az egyetemes történeti nyelvhasználat módszer kialakításának úttörői közé tartozik. A jezsuita Sajnovics 1770-ben jelentette meg egyidejűleg Koppenhágában és Nagyszombatban a magyar és a lapp nyelv „azonosság”-áról, rokonságáról írt híres művét: *Demonstratio Idioma Ungarorum et Laponum idem esse*. A benne kifejtett 150 magyar—lapp szóegyeztetés közül a későbbi vizsgálatok során ugyan csak 38 szóegyeztetés bizonyult elfogadhatónak, de e 38 szó a magyar szókészlet legősibb, a nyelvrokonság bizonyítására leghasználhatóbb szavai közül való. Míg Sajnovics módszerének korszakos jelentőségét a külföldi szakemberek méltánylóan emlegették, honfitársai hűvösen fogadták, sőt elutasították. A „halaszgú rokonság” hirdetőjével szemben kialakuló ellenséges hangulat jellemzésére aligha idézhetnénk találóbbr egykorú nyilatkozatot, mint az erdélyi Barcsay Ábrahám (1742—1806) két, a maga korában szállóigeként emlegetett sorát:

*Sajnovics jármától óvjuk nemzetünket,
Ki Lappóniából hurcolja nyelvünket!*

A kor legtöbb magyar nyelvésze szembeszállt Sajnovics rokonításával. Az egyhangú elutasítást Gyarmathi Sámuel felléptéig csak a történész Pray György (1723—1801) és a nyelvész Révai Miklós (1749—1807) Sajnovics melletti értékelő állásfoglalása zavarta meg. Gyarmathi 1799-ben Göttingában a magyar és a finn (értsd: finnugor) nyelvek nyelvtanilag kimutatott közös eredetéről közzétett munkájának (*Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata*) fejtegetéseiben a vizsgálódást az összes finnugor nyelvekre kiterjesztette.

Nem fölösleges utalni arra, hogy eleinte Gyarmathi a finnugor rokonság elméletének ellenfele volt. *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* című nagy nyelvtani művében kora gyermekeként még 1794-ben ábrándozva azt hirdeti, hogy a magyar nyelv az európai nyelvektől különböző „napkeleti nyelv“ és sok vonásában a „zsidó, káldeai, samariai, szír, kopt, szerecsen és arab nyelvhez hasonlít“. A következő évben azonban németországi tanulmányútja alkalmával Schlözer Ágost Lajos német nyelvész révén behatóan megismerkedik a finnugor nyelvhasonlítás kérdésével, és az elszánt ellenfél a nyelvrokonság legodaadóbb hárcosa lesz. Ennek bizonyágaként megjelenő munkájában a finnugor nyelvek rokonságát főként a nyelvek szerkezeti elemeinek egybevetése segítségével bizonyítja, amellet azonban nem hanyagolja el a hangalaki egybevetés meg a szóegyeztetés módszerét sem. A szóegyeztetésben különösen lapp és finn egyeztetéseinek száma, valamint az meglepő, hogy nem marad meg a finnugor nyelvek körében, hanem a távolabbi rokon szamojéd nyelv szavaival is felfedez egyezéseket. Ilyenformán, noha az összehasonlító módszer korabeli fejletlensége miatt Gyarmathinak sok egyeztetése az újabb kutatások világánál elfogadhatatlannak bizonyult, a munka hiányosságaival és tökéletlenségével is a finnugor nyelvek rokonításának kérdésében a maga korában döntő jelentőségű volt.

3. Gyarmathi után a magyar kutatók közül sokan már a helyszíni tanulmányozás, gyűjtés folytatásával vittek előre a magyar nyelv finnugor rokonsága kutatásának ügyét. Közülük a múlt században legjelentősebb, Reguly

Antal (1819—1858) a helyszínen tanulmányozta a Nyugat-Szibériában élő vogul nép életét és nyelvét. Noha a sok nélkülözés közepette, túlhajtott munkaütemben végzett kutatás felőrölte Reguly idegrendszerét, és maga gyűjtötte anyagát hazatérése után nem tudta feldolgozni, illetőleg közzétenni, a halála után több kötetben megjelentetett gyűjteménye a vogul életnek és nyelvnek a maga történetiségében felbecsülhetetlen anyagát mentette meg és tette hozzáférhetővé a nyelvtudományi és néprajzi kutatás számára. Nem kis mértékben erre az anyagra, de mellette természetesen addigi eredményekre is alapítva vitte aztán diadalra a magyar nyelvtudományban a magyar nyelv finnugor rokonságának gondolatát Hunfalvy Pál (1810—1891) és Budenz József (1836—1892). Az ő működésükkel érte el a magyar finnugrisztika fejlődése múlt századi csúcspontját.

4. A magyar kutatók XIX. századi vezető szerepét Hunfalvy és Budenz munkássága még a múlt század végéig sem tudta biztosítani. 1883-ban — az akkor orosz fennhatóság alatt álló — Finnország fővárosában, Helsinkiben megalakult — a rokonnépek és nyelvek kutatásának célkitűzésével — a Finnugor Társaság; támogatásával aztán rövidesen a finn kutatók törtek előre a finnugor összehasonlító nyelvtudomány munkamezején. Közülük a múlt század végén Setälä Emil, Paasonen Henrik, Karjalainen Gusztáv Frigyes, Kannisto Artúr és Toivonen György emelkedik ki. Mellettük — hatalmas arányú vogul nyelvi munkássága miatt — Wichmann György (1874—1943) nevét már azért külön is ki kell emelnem, hiszen nagy jelentőségű vogul kutatóútjai mellett időt szakított a moldvai csángóság nyelvének tanulmányozására is. Életében megjelent csángó nyelvi tanulmányai és halála után kiadott szótára a csángó kutatásnak ma és minden időkben legfontosabb forrásművei közé tartozik.

5. Az az ösvény, amelynek kanyargó vonalán a külföldi és a magyar kutatók évszázadokon át a magyar nyelv finnugor rokonításának munkamezejét járták, a magyar kutatók számára az ábrándos nyelvrokonítás ingoványos útvesztője felől indult az egyre biztosabb csapások, az egyre szilárdabb utak irányába. A tévedezés időszaka eléggé sok időt és sok erőt emésztett fel. Míg

ugyanis a külföldi nyelvtudományban a hideg, szenvtelen józanság a gondolat felvetődése után hamarosan véglegesen győzelemre vitte a magyar nyelv finnugor voltának ügyét, a magyar tudományban az „alacsonyrendű rokonság” eszméjére balgán berzenkedő nemzeti gőg csaknem egy századig megakadályozta a rokonság kétségtelen bizonyítékainak elfogadását. A múlt század második felétől azonban egyre erősödő mértékben a szaktudományban, sőt — kissé enyhébb mértékben — a művelt köztudatban is kétségtelenül bebizonyított tényé vált a magyar nyelv finnugor eredetének tétele. Ma már csak a szaktudományi módszerekben merőben járatlan műkedvelők és a romantikus eredetkutatók vonják kétségbe a magyar nyelv finnugor rokonságát, és — mint az előbbieken láttuk — keresik báván a magyar nyelvnek más, „előkelőbb”, „ősibb” nyelvvel, illetőleg nyelvekkel való, a nemzeti elfogultságnak jobban hízelgő rokonságát.

1963/1968

EGY PRIMITÍV SZÁMOLÁSMÓD NYELVI MARADVÁNYAI ÉS A MAGYAR FELEZŐSZÁMOK

Setälä Emil emlékének

I. Nem kétséges, hogy az ember szellemi fejlődésének csak viszonylag késői fokán juthatott el a számfogalmak kialakításáig és még később az egyes számfogalmak nyelvi megnevezéséig. A számfogalmak kifejlődésének kezdeti fokán, a nyelvi kifejezés hiánya miatt prenumerikusnak nevezhető korban a mindennapi élet szükségyszerűségében a primitív embernek az emberi érintkezésben legközvetlenebb segítségül végtagjai kínáltak a számfogalmak kifejezésére. Ezen a szinten az ember tehát még nem nevezte meg az egyes számegyedeket, hanem — mint két, egymás nyelvét nem értő ember gyakran még ma is teszi — keze, lába, illetőleg kéz- vagy lábujjai felhasználásával tájékoztathatta beszélő társát a szóban forgó dolgok, élőlények számáról. A láb- és kézzszámolás az emberiség egyik legősibb számolásmódja lehetett.

Természetesen csak hosszas fejlődés eredményeként keletkezhetett az embernek az egy egységen túl a második számegységre vonatkozó fogalma. A magyar nyelvnek az a sajátja, hogy a *félfül*, *félkéz*, *félláb* és *félszem* összetétel tanúsága szerint a páros testrészeket egységnek fogja fel, alkalmasint annak a primitív szemléletnek a maradványa, amelynek fokán az ember a kéz vagy esetleg más páros testrésszel való számolás esetén az emberi gondolatkicserélés rendjén az egyes számegységeket a kézpár felmutatásával, illetőleg e testrészeire való rámutatással fejezte ki. Például az egy számfogalom érzékeltetésére törekedve a kézpárt egyszer mutatta beszélő társának, a kettő fogalmát pedig úgy fejezhette ki, hogy a kézpárt mint egységet kétszer mutatta fel, és így tovább. A kettő-három fogalmán túli

számfogalmak kialakítása csak nagyon lassan, hosszú fejlődés eredményeként születhetett meg.

2. A gyakorlati élet azonban a számfogalmak fejlődésének már viszonylag korai szakaszában is felvethette az egy egység részei, elsősorban egy egység két egyforma nagyságú része, a két fél fogalma megjelölésének szükségességét is. A kéz, illetőleg többi páros testrész segítségével való számolásmódnak ezen a primitív, mutogatásos fokán természetszerűen kínálkozott az az eljárás mód, hogy az egész egységeket a kézpár annyiszor való felmutatásával érzékeltessék, ahány egységet ki akartak fejezni, a fél fogalmát pedig a fél-kéz, azaz magyartalanul szólva: az egyik kéz felmutatásával, illetőleg a többi páros testrész valamelyike egyik felére való rámutatással érzékeltessék. Mikor aztán a gondolkodás és a nyelv párhuzamos fejlődése rendjén a nyelvi kifejezés megteremtésének szükségessége is felmerült, a nyelvi megjelölés is csak e primitív kéz-, illetőleg testrészsámolás szemléletéből kiindulva születethetett meg. Mivel pedig a számfogalom-egységekre vonatkozó nyelvi megjelölések megszületése után is még nagyon-nagyon sokáig a nyelvi megjelöléssel párhuzamosan, illetőleg vele egyidejűleg — a mennél pontosabb megértésre való törekvés céljából — a kéz- és ujj-felmutatással való számolás is tovább élhetett, ezen a fokon a fél egységeket nyelvileg is úgy érzékeltethették, hogy az egész számegységek közé eső fél-számok fogalmát a második, a harmadik, a negyedik meg a többi számfogalom fél voltára való nyelvi utalással jelölték meg. Sematikusan beszélve a számolás menete tehát ilyen lehetett: egy | a más(ik az)fél = egy és fél | kettő | a harmad(ik az)fél = kettő és fél | három | a negyed(ik az)fél = három és fél és így tovább.

A magyar másfél, harmadfél ($2\frac{1}{2}$), negyedfél ($3\frac{1}{2}$), ötödfél ($4\frac{1}{2}$), hatodfél ($5\frac{1}{2}$), hetedfél ($6\frac{1}{2}$), nyolcadfél ($7\frac{1}{2}$), kilencedfél ($8\frac{1}{2}$) nyelvi megjelölés tehát a kézszámolás művelődési fokán kialakult szemlélet alapján keletkezhetett, illetőleg ennek a számolásmódnak korunkig fennmaradt emléke.

3. E számolásmód persze jóval korábbi időkre nyúlik vissza annál, hogysem akkor már külön magyar nyelvről beszélhetnénk. Legnagyobb valószínűséggel e számolásmód még a finnugor alapnyelv korában keletkezhetett, hiszen nyomait őrzi a hasonló nyelvi szemléleten alapuló zürjén *kojmödžsin* 'harmadfél' ($2\frac{1}{2}$), *dacödžsin* 'tizedfél' ($9\frac{1}{2}$), valamint a finn *puolitoista* 'másfél', *puolikoimatta* 'harmadfél' (tulajdonképpen 'félharmad' $2\frac{1}{2}$) és még több más felező szám. Más finnugor nyelvben nem a sorszám név + a fél 'halb' szó, hanem a tőszámnév + a fél szó összetételével alakultak a felező jellegű számnevek. 1836 tájáról például a csere-miszből az *iktat*, *koktat*, *nilak* tőszámnév és a 'fél' jelentésű *peläk* szó kapcsolatából alakult felező számneveket ismerünk (Ferdinand Joh. Wiedemann, *Versuch einer Grammatik der tseremissischen Sprache*. Reval 1847, 94).

4. A fennebb ismertetett számolásmód azonban nemcsak a magyar, sőt nem is csak a finnugor népek sajátja volt, s ennek nyelvi maradványai is nemcsak nyelvünkben meg a rokon nyelvekben maradtak fenn. Véleményem szerint az irodalmi német nyelv *anderthalb-*, *drittenhalb-*, *viertenhalb-*féle számneveiben jelentkező számolásmód éppen úgy ennek az ősi számolásmódnak a maradványa, mint ahogy ilyenféle eredetű lehet a latin *sesqui* < *semisque* 'másfél', tulajdonképpen 'és fél' számnév (Keller Ottót id. Simonyi Zsigmond: NyK. XXV, 369) és ennek emlékét őrizheti a latin *sestertius* < *semis-tertius* 'halb der dritte' pénznem neve [így: Manninger Karl: *Zahlwort und Ziffer*. Göttingen é.n. (1957—1958) I, 90; uo. még több germán nyelvi példa].

5. Felvetődhetik persze az a gondolat is, hogy a magyarban ez a számolásmód nem annak az ősi számolásmódnak a közvetlen maradványa, amelyről az előzőkben szóltam, hanem valamely más nyelv hatására honosodhatott meg e számolásmód a magyarban. Az előbb ismertetett finnugor példák láttán gondolhatnánk még a finnugor alapnyelv korában lezajlott indogermán művelődési és nyelvi hatás eredményeként történt nyelvi átvételre is. A tíz számnév ugyanis a magyarban és né-

hány más finnugor nyelvben árja eredetű, a száz szám-név is végső soron az indoeurópai nyelvek megfelelő szavaival való ősi egyezést mutat, sőt az ezer is iráni eredetű (Szinyei, NyH.⁷ 139; EtSz.; SzófSz.; Collinder, FgrVoc.).

E feltevést azonban meglehetősen határozottsággal el kell utasítanunk. Míg ugyanis a tíz, a száz és az ezer számfogalom nyelvi jelölőjének idegen nyelvből való bekerülése a halászó, vadászó, gyűjtögető életmód fokáról lassan-lassan felemelkedő magyarság művelődési élete fejlődésének rendjén természetesnek tekinthető, a felező számnevek esetében azonban éppen egy primitív emberi szemléleten alapuló számolásmód nagyon korai nyelvi megjelöléseivel kell számolnunk. A szemléletmód maga még a finnugor alapnyelv korában együttélő finnugor népcsoportok körében születhetett meg, és akkor keletkezhetek az e szemléletmódot tükröztető első nyelvi megjelölések: a legelső felező számnevek is. Nehéz föltennünk, hogy akár a finnugor ősnép, akár az önálló-suló, de kezdetben a finnugor kor emberének primitív művelődési szintjén élő magyarság nála jóval magasabb művelődési szintet elért népektől éppen a kézzámolás fokán keletkezett szemléletet sajátította volna el, illetőleg e szemlélet alapján keletkezett felező számneveket vett volna mintául saját felező számnévi rendszerének kialakításához. Ez a nagymértékben valószínűtlen feltevések közé tartozik. Sokkal valószínűbb az, hogy a felező számok keletkezését lehetővé tevő, előbb előadott primitív szemléletmód kialakulása az egyes népek, népcsoportok kezdetleges művelődési szintjén egymástól függetlenül mehetett végbe. A mai nyelvi megjelölések azonos szemléletet tükröztető jelentés- és szerkezetbeli egyezése is megnyugtató módon csak azonos szemléletmód, de nem nyelvi kölcsönhatás feltételezésével magyarázható.

6. Megjegyzendő, hogy a magyar felező számneveknek korunkban való ritka használatával szemben a régiség írásbeliségéből az ilyenféle számnevek előfordulására bőséges adatanyagot gyűjthetünk. Mikor először foglal-

koztam a magyar felező számok kérdésével, erdélyi szótörténeti gyűjtésem rendezetlen volta miatt csak viszonylag kevés és késői adatot tudtam felsorolni a felező számnevek régiségbeli előfordulására nézve. Azóta valamelyest elrendezett gyűjteményemből az első előfordulás és a rendelkezésre álló adalékok számának jelzésével a felező számoknak következő sora állítható egybe: *másfél* (1478/28 adat), *harmadfél* (1516/90), *negyedfél* (1570/41), *ötödfél* (1526—1527/50), *hatodfél* (1579/26), *hetedfél* (1564/26), *nyolcadfél* (1587/17), *kilencedfél* (1573/13), *tizedfél* (1530—1532/4), *tizenegyedfél* (1590/5), *tizenkettőfél* (1579/6), *tizenharmadfél* (1585/8), *tizenötödfél* (1582/6), *tizenhatodfél* (1587/4), *tizenhetedfél* (1648/1), *tizennyolcadfél* (1595/5), *tizenkilencedfél* (XVIII. sz. közepe/1), *huszadfél* (1623/2), *huszonkettőfél* (1584/1), *huszonnegyedfél* (1828/1), *huszonhatodfél* (1604/1), *huszonhetedfél* (1637/1), *huszonkilencedfél* (1584/3), *harminckettőfél* (1592/3), *harminchetedfél* (1729/1), *harmincnyolcadfél* (1564/1), *negyvenkettőfél* (1610/1), *negyvenharmadfél* (1586/2), *negyvennegyedfél* (1730 körül/1), *hatvanharmadfél* (1570/1), *hatvanegyedfél* (1587/1), *hatvanhatodfél* (1674/1), *hetvenkilencedfél* (1628/1), *nyolcvannyolcadfél* (1687/1), *százhuszonharmadfél* (1687/1), *százhuszonnyolcadfél* (1674/1). — Ezekon kívül vannak gyűjtésemben — persze az előbbiekkal szemben jóval kevesebb számú, sőt az esetek többségében csak egyszeri adatolású — *harmadfélszáz* típusú *száz*as, valamint *harmadfélezer-szerű ezres* összetételek is.

Látni való tehát, hogy a felező számok éppen a tizenaluli számok esetében voltak a régiségben gyakoriak. A rendelkezésre álló kijegyzések útmutatása alapján tizenalul legelevenebb a *másfél* és a *harmadfél* lehetett, a tizen felüli számok esetében az adalékok száma jelentős mértékben csökken. A *másfél* és a *harmadfél* leggyakoribb előfordulása nem lehet független attól, hogy a primitív ember a számfogalom-alkotás kezdeti fokán alig juthatott túl a kettő—három fogalmának érzékelésén, s később, a gondolkodás fejlettebb fokán is a gyakori használat beidegzettsége folytán elsősorban ezt a két felező számot használhatta.

7. Ha a fennebb előadottak elfogadhatónak bizonyulnak, a magyar felező számok, a többi nyelvekből kimutatható, hasonló szemléleti alapon született nyelvi képződményekkel együtt újabb tanúságot tesznek a mellett a régi igazság mellett, hogy miként a népi élet tárgyi emlékei, úgy a nyelvek szókincse is annyi meg annyi esetben évezredekén át megőrzi a távoli múlt embere gondolkodás- és szemléletmódjának nyelvi emlékeit.

1967

NYELV ÉS TÁRSADALOM

A korszakok egybeölelkező sorának termékeként a nyelv történelme folyamán alakul, gazdagodik, fejlődik és csiszolódik. Mint az emberi érintkezés legfontosabb eszköze, a nyelv társadalmi szükségletként a társadalomban keletkezett, és további története során bekövetkező fejlődése, átalakulása, változása is mindenkor a társadalomban folyt és folyik le. Társadalom nélkül nincs nyelv.

Minden emberi társadalom gazdasági alapjai azonban szüntelenül változnak, és ennek függvényeképpen fejlődik társadalmi, politikai rendszere, műveltségi élete, fejlődnek intézményei. Mivel a nyelv társadalmi szükségességként azzal a rendeltetéssel keletkezett, hogy egy bizonyos társadalomban alkalmas eszköz legyen a gondolatok kicserélésére és az érzelmek kifejezésére, ezért állandóan ki kell elégítenie a társadalomnak ilyen tekintetben is növekvő szükségleteit és szakadatlanul változó igényeit. Érthető tehát, hogy minden nyelv, és így a magyar nyelv története is, keletkezése óta összefügg azokkal a gazdasági, társadalmi és művelődésbeli változásokkal, amelyeken a magyarság átesett addig, míg a vadság felső fokán álló gyűjtögető-halászó-vadászó, szétosztott népcsoportok kezdetleges életszintjéről a mai fejlett mezőgazdasági, ipari és művelődési élet fokára jutott el.

A társadalom és a nyelv ilyen összefüggése természetsszerűvé teszi annak eleve való föltételezését, hogy a társadalom életében lezajló gazdasági, politikai és művelődési eseményeknek nyomot kell hagyniuk magában a nyelvben is. A társadalom és a nyelv kapcsolatainak nyelvi hatása azonban a nyelvi élet területén nagyon különbözőképpen érvényesül. Legszembeszökőbb a társadalmi és a nyelvi élet kapcsolata a szókincs alakulásának vonatkozásában. Ha ugyanis a gazdasági élet válto-

zása rendjén valamely nép új munkaeszközökkel, munkafolyamatokkal és eljárásokkal ismerkedett meg, és ennek következményeként a régebbi eszközök és munkafolyamatok háttérbe szorultak, sőt a fejlődés adott időpontjában fölöslegessé is váltak, a gazdasági élet átalakulásának folyamányaként új munkaeszközöket, munkafolyamatokat és eljárásokat kellett alkalmaznia. Ezért a magyar szókészletből is elavultak vagy jelentésváltozáson estek át a régebbi gazdasági rendszer idején közkeletű szavak, szókapcsolatok, viszont az új fogalmak megnevezésére szolgáló elemekkel gazdagodott a magyar szókincs. A társadalmi változások tehát ilyen esetben közvetlenül váltották ki a nyelvi, szókincsbeli változást. Ilyenformán érthető tehát, hogy a szókincs minden időben a legközvetlenebbül tükrözteti vissza a gazdasági, társadalmi és művelődési életben végbement változásokat. Ez az oka annak, hogy míg a magyar nyelv finnugor eredetű szókincséből egy gyűjtögető-halászó-vadászó nép képe rajzolódik elénk, a vándorlások korára következő letelepedés utáni magyar szókincs már a földművelés és a nagyállattartás fokára eljutott népről tanúskodik. A magyar szókészlet későbbi változása is a nyelv és a társadalom hasonló, közvetlen kapcsolatára szolgáltat fölös számú bizonyosságot. Mindebből megállapítható, hogy a magyar szókincs története és a magyar társadalom története közvetlen, szoros kapcsolatban van egymással.

A más jellegű nyelvi elemekben végbemenő változások azonban már legtöbbször nem állanak ilyen közvetlen kapcsolatban a társadalomban végbemenő gazdasági, politikai és művelődési változásokkal. Legtöbb esetben csak áttételekkel jelentkezik a kapcsolat. Például a gazdasági fejlődés maga után vonja a műveltségbeli fejlődést, ilyenformán azonban meggyorsul a gondolkodás, a gyorsabb gondolkodás viszont a gyorsabb nyelvi kifejezés szükségességét, a beszédiram meggyorsulását vonja maga után; ennek következményeként legtöbbször a szavak és más nyelvi elemek hangtestének megrövidülése, egyes hangok és nyelvi elemek elsovadása következik be. Például a latin *caballus* szó a románban *cal*, a provanszálban *caval*, a franciában *cheval* alakúvá rövidült, a gallo-román 'fülecske' jelentésű *auriculából* a franciá-

ban *oreille* 'fül', a vulgáris latin *avicellu* 'madárka' szóból az olaszban *ucello* 'madár' fejlődött. Az óangol *stanasból* a középangolban fejlődött *stones* 'kövek' szó még kéttagú volt, ma az újangol ejtésben (sztónsz) egytagú. A magyarban is a rövid, nyílt szótagbeli magánhangzók elsorvadtak, egyes régebbi ragok előtt azonban máig megmaradtak ezek a rövid hangok. Például f. *kala* ~ m. **halū* > *hal* | török *kudu* ~ m. **kutu* > *kút* | f. *käte* ~ m. **kezū* > *kéz* | f. *silmā* ~ m. **szimū* > *szim* > szem | f. *vete* ~ m. **vizū* > *víz* stb., de: *halat*, *kezet*, *szemet*, *vizet* stb. Ilyen áttételesen mutatkozik a társadalom és a nyelv kapcsolata az alaki elemek és a mondat fejlődése területén is. A gondolkodás fejlődésével és gyorsulásával az ember nagyobb tudattartalom gyorsabb átfogására képes, és ennek megfelelően az egyszerű mondatok egymáshoz kapcsolásával és logikai-nyelvtani egybevonásával az összetett mondatok különböző fajai, a mellérendeltségi és az alárendeltségi viszonyban álló mondatok fejlődnek ki.

Noha nem egy változás keletkezésében egyéni mozzanat, pillanatnyi tudatzavar is szerepet játszhatik, a változás társadalmi jellegűvé válik azzal, hogy az új nyelvi forma alkalmas körülmények között az egész nyelvterületen vagy a nyelvterület kisebb-nagyobb részén elterjed. Például a *kanál* szónak még a köznyelvben is, még inkább a nyelvjárásokban a magyar nyelvterület nagy részén *kalán* alakja is van. A szónak a vogul *chun* 'kanalaz', osztj. *chon* 'ua.' tanúsága szerint eredeti alakja *kanál* lehetett, és a mássalhangzók ejtéssorrendjének felerősödésével, tehát egyéni tudatzavar következtében keletkezhett a *kalán* alakja, majd a változás társadalmi jellegűvé válásával nyelvjárási sajátágként terjedhetett át a hanyagabb, nyelvjárásias színeződésű köznyelvbe is. Ma sokszor gondolkoznunk kell, hogy a kettő közül melyik az irodalmi alak. Ugyanígy a *szöcske* szó kétségtelenül a *szökik* ige *szök-* tövének *-cse* kicsinyítő képzős származéka, tehát eredeti hangalakja *szökcse* lehetett. Így minden valószínűséggel itt is egyéni tudatzavar következtében cserélődött fel a mássalhangzók ejtésének sorrendje, s kedvező társadalmi körülmények között vált

általánossá — eredetét tekintve — „hibás“ hangalakban e szó.

Az egyéni, de feltehetőleg szándéktalan kezdeményezésből, beszédzavar folytán keletkezett új hangalakú szók társadalmi úton való elterjedése mellett szerepet játszhatnak a nyelvi változások keletkezésében és széles körű elterjedésében az egyéntől kiinduló tudatos kezdeményezés is. Erre különösen sok példát nyújt a nyelvújítás szóteremtése, és a nyelvújítás szavainak társadalmi úton való elterjedése. Aki például a nyelvújítók közül megteremtette a *cső+orr*, a *hig+anyag*, a *könnyű+elméjű*, a *levegő+ég* és a *rovátkolt+barom* szó összetételével és egyberántásával a *csőr*, a *higany*, a *könnyelmű*, a *lég* és a *rovar* szót, nyilván egyéni, de egyben tudatos kezdeményezéssel alkotott új szavakat, ezeket az egyéni alkotásokat azonban társadalmi szükségesség (egyreszint a magyar nyelvben való teljes hiánya pótlására irányuló törekvés!) kényszerítette ki és társadalmi megengedés fogadtatta el. Ilyenformán tehát társadalmi mozzanatok járultak hozzá itt a szókincsbeli gyarapodás és annyi más nyelvi változás esetében is a nyelvi változások elfogadásához. A szókincs „mesterséges“ gazdagítása lehetetlen egyéni kezdeményezés, egyéni nyelvi találékonyság nélkül, de a legkáprázatosabb, legkifejezőbb erejű szó is csak akkor válik társadalmi tényé, ha a beszélő nyelvi közösség, az egy nyelvet beszélők társadalma elfogadja és közösségi jellegűvé fémjelzi. A nyelvújítás korának szókincsgazdagító törekvései azért jártak olyan eredménnyel, mert társadalmi szükségesség volt a rohamosan fejlődő gazdasági, társadalmi, művelődési és politikai élet új fogalmainak kifejezésére új szóanyag teremtése, illetőleg a feleslegesnek ítélt kölcsönszóknak új alkotásúakkal való kicserélése.

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a nyelvnek éppen szókincsa az, amely legközvetlenebbül van összefüggésben a társadalom gazdasági, művelődési és szociális változásaival, mert az ilyenféle változások hatása legközvetlenebbül éppen a nyelv szókincsében mutatkozik meg. A szók hangalakjának, a nyelv nyelvtani elemeinek változása már nincs ilyen közvetlen kapcsolatban a társadalom gazdasági, művelődési és politikai életében

beálló lassú vagy akár robbanásszerű, forradalmi változásokkal. A hanganyag és a nyelv rendszerbeli elemei különböznek e változásokkal szemben: amint az emberi érintkezés eszközeül szolgáltak a régi társadalomban, éppen úgy ezt a célt szolgálják a kialakuló újban. Éppen ezért a nyelv és a társadalom egymáshoz való viszonyában az előbbieken jelzetteken túlmenő összefüggések megállapítását erőszakolni a meglehetősen bizonytalan sikerrel kecsegtető, vulgarizáló kísérletek közé tartozik.

NYELVJÁRÁS, KÖZNYELV, IRODALMI NYELV

1. A nyelv a társadalomban keletkezett és a társadalomban az emberi érintkezés, a gondolat-kicserélés céljait szolgálta, szolgálja a legkezdetlegesebb művelődési fokon álló társadalomban éppen úgy, mint korunk szellemi fejlettségének viszonylagosan magas szintjén. A társadalmak fejlődésének kezdeti lépcsőjén a nyelvnek egy-egy kisebb társadalmi közösség határain belül természetyszerűen lényegében egységesnek kellett lennie. A szavak hangalakja, minden kezdetleges mondatbeli viszonyító eszköz és persze maga az akkor még elég szegényes szókinccs minden eleme is nagyjából azonos, egy társadalmi közösség keretein belül általános használatú lehetett.

A keletkezés utáni időtől az írásbeli vagy más módon való rögzítés szakaszáig eltelt sok-sok évezred alatt a nyelv csak beszélt formájában élte, élhette a maga életét. Az írás feltalálása után azonban megnyílt a lehetőség arra is, hogy az eddig csak beszélt formájában élő nyelv írásban is rögzüljön, és hogy az ilyenformán rögzített nyelvi nyilatkozatok nagyobb körben terjedjenek, sőt áthagyományozódjanak az utódokra is. A nyelv írásos rögzítése rendjén hovatovább érvényesült az írásbeli nyelvi formák egységes használata tekintetében bizonyos állandóság, és így — minthogy a beszélt nyelv lassan, de folytonosan változott — az írás nyelvében a már megszokott formák gyakori használata folytán hagyományörző, konzerváló irányzat érvényesült. A szellemi fejlődés haladásával a beszéd és az írás mindinkább már nemcsak az élet legelemibb jelenségeivel és viszonylataival kapcsolatos emberi észleletek és gondolatok közlésére korlátozódott, hanem a fejlettebb gondolkodásnak megfelelően bonyolultabb, választékosabb, kifinomultabb, művészebb nyelvi eszközök alakultak ki, az árnyaltabb gondolkodás eredményeként keletkező külső: természeti és

belső: lelki világ észlelésének, illetőleg az ezekre vonatkozó gondolati reflexióknak kifejezésére.

2. A gondolkodás fejlettebb, bonyolultabb, igényesebb fokára egy-egy társadalmi közösségnek nem minden tagja, csoportja és nem is egyidőben ért és ér el. Ahogy az egy nyelvet beszélő társadalom számbeli keretei nőnek, gazdasági, művelődési élete fejlődik, az egy nyelvet beszélő nép soraiban is bizonyos foglalkozásbeli rétegződés megy végbe: a nép egy jelentős része az őstermelő-állattenyésztő foglalkozás fokán reked meg, más csoportja az ipari-technikai fejlődés útját járva másmilyen életkörülmények közé kerül, mint az az értelmi munkájából élő másik réteg, amely a bonyolultabb társadalmi berendezkedéshez feltétlenül szükséges szervezés, hivatali ügyintézés, közoktatás végzését, az emberi élet igényesebbé tételének célját szolgáló irodalom, tudomány és művészet mezejének megmunkálását tekinti életcéljának.

Az ilyenformán széttagolódó társadalom egyes rétegeinek a nyelvi igényei is más-más jellegűek. Az őstermelő foglalkozás szintjén maradt réteg nyelvi igényeit nagyjából kielégítik a hagyományos nyelvi formák, és a csak lassan bővülő fogalomvilágát elégséges mértékben kifejezi az a nemzedékről nemzedékre hagyományozódó szókincs, amely az ősoktól örökítődött reá, és a fizikai, gazdasági, társadalmi, művelődési élet nagyon lassú fejlődése következtében csak csekély mértékben gyarapodik. Ez a csoport éppen ezért nemcsak szokásaiban, néprajzi jellegzetességeiben, hanem nyelvében is hagyományörzőbb, és a kialakult nyelvi formákhoz inkább igazodó, őket inkább tisztelő, mint a társadalom többi rétege. Ez az őstermelő réteg foglalkozási viszonyainál fogva, meg a földművelés és állattenyésztés helyhez kötött volta miatt is, egy bizonyos tájban, szűkebb földrajzi környezetben éli le nemzedékről nemzedékre életét. A társadalom számbeli gyarapodásával a nagy területen szétszóródó ősművelő lakosság egyes távoli csoportjai között a közvetlen emberi-nyelvi érintkezés is úgyszólván teljesen megszakad. Így aztán lehetőség nyílik arra, hogy az állandóan működő változtató-elkülönítő erő új nyelvi fejleményeket hozzon létre. Ezek az egymástól többé-ke-

vésbé eltérő nyelvi fejlemények idővel egy-egy csoport keretében annyira elszaporodhatnak, hogy jelentős különbség keletkezik az egyes, földrajzilag elkülönültebb csoportok nyelve között. A nyelvnek így több, tájanként jellegzetes változata: több tájnyelvi alakulat keletkezik. Az egyes tájnyelvi alakulatokat közkeletűbb névvel nyelvjárásoknak nevezzük. Nincs természetesen fejlődő-alakuló nyelv, amelyben a gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési változások eredményeképpen ne volnának nyelvjárások, ne lennének — sokszor az egymást nyelviileg meg nem értés fokáig eltávolodó — tájnyelvi alakulatok.

3. A magyarság nyelvében is a törzsenként való elkülönülés miatt már a IX. század táján több nyelvjárás lehetett. Ezek a nyelvjárások a törzsek vándorlásával együtt járó folytonos helyváltoztatás miatt csak akkor szorulhattak földrajzi határok közé, amikor a törzsek végleges letelepülése megtörtént. Ettől kezdve lehetőség nyílt arra, hogy a kezdetben csak társadalmi keretek közé szorítkozó eltérő nyelvi sajátságok földrajzi keretek közé kényszerülő sajátosságokká váljanak. A letelepülés következtében megteremtődött az a lehetőség is, hogy az ilyen földrajzilag egymás mellé kerülő, nyelvjárásilag bizonyos mértékig egymástól elütő csoportoknak nyelvjárásai sajátosságai főként a peremvidékeken egymásra hassanak, és így az egyes nyelvjárások között bizonyos fokú nyelvjárásai kiegyenlítődés menjen végbe. A magyar nyelvjárások között ezért nincsenek olyan jelentős különbségek, hogy az egyes nyelvjárásokat beszélők meg ne érthessék egymást. Más nyelvek nyelvjárásai között sokszor olyan nagy különbségek mutatkozhatnak, hogy a különböző nyelvjárásokat, illetőleg az irodalmi nyelvet beszélők alig vagy egyáltalában nem értik meg egymást. A német irodalmi nyelven író és beszélő nem érti meg a porosz, a bányászati sváb vagy az erdélyi szász nyelvjárással élő beszédét, és az e nyelvjárásokat beszélők külön-külön sem értik meg egymást. A német nyelvjárások olyan nagy mértékben különböznek egymástól, hogy a nyelvi megértést csak a német irodalmi vagy a köznyelv használata biztosíthatja számukra.

4. A magyar nyelvet beszélőknek az a rétege, amely a művelődési szint fokozatos emelkedésével soraiban folytonosan gyarapodva írástudásával az értelmiségi élet fokára és igényéig jutott el, a maga gazdasági, társadalmi, művelődési szintjén természetszerűen sok vonásban más fogalomvilággal rendelkezett, és ennek megfelelően bizonyos vonatkozásban magának más nyelvváltozatot is kényszerült kialakítani, mint amilyen nyelvváltozatot az őstermelés vagy a technikai-ipari termelés szintjén tevékenykedő réteg használt és használ. Ez a különleges nyelvváltozat már hovatovább megszabott nyelvi szabályokhoz, a hosszas gyakorlat rendjén kialakuló normákhoz igazodott ugyan, de e nyelvjárások fölé rétegződő nyelvváltozatokat bizonyos földrajzi keretek között enyhén színezték olyan nyelvjárási sajátságok, amelyek a maguk földrajzi környezetében a megértést még nem akadályozták. Ez a különleges, az írástudás, az íráshoz és általában a szellemi munkához való kötöttség szintjére eljutott réteg rendre-rendre egy nyelvjárások fölé emelkedő, de ezeknek legfontosabb hangalaki, nyelvszerkezeti és szókincsbeli értékeit magába olvasztó nyelvváltozatot teremtett és fejleszt tovább ma is a maga mindennapi életben való érintkezése, a gondolatok kölcsönös kicserélésének lehetősége céljából. Ez a köznyelv néven ismert nyelvváltozat jóval egységesebb, mint az egyes tájnyelvi nyelvváltozatok: a nyelvjárások fölé emelkedik ugyan, de magába fogad még jelentős számú olyan nyelvjárási sajátságot, amely e nyelvváltozat egységét és közérthetőségét nem veszélyezteti. Így például a magyar köznyelvet beszélő a nyelvterület jó részén az *ember, szem, szentel* szót *embër, szëm, szentël* alakban ejti, de megfér mellette a Debrecenről északra, északkeletre és keletre élő köznyelvi *ember, szem, szentel* ejtésforma is. Ugyancsak az ikes ragozásnak az erdélyi és főként a székely köznyelvben eléggé őrzött *eszem, egyem, enném*-féle „szabályszerű“ alakjai mellett más vidékek magyar köznyelvét már az iktelenség *eszek, egyek, ennék* alakjai jellemzik és jellemezhetik a meg nem értés minden veszélye nélkül. A mondatalakítás terén e nyelvváltozat a fesztelen, kevésbé igényes csevegés alkalmával eltúri például még a nyelvjárási *kell*

menjek-féle szerkezetet az igényesebb, választékosabb *kell mennem* szerkezet helyett, mert ez a mondattani forma a nyelvi megértést nem akadályozza. Elutasít azonban az igényesebb köznyelv minden olyan nyelvi sajáttságot, amely kiötlően nyelvjárási jellegével a nyelvi érintkezést nehezíti vagy a beszélt köznyelvi változatban akár csak a beszéd jóhangzását is veszélyezteti. Ezért nem jelentkezik például az enyhébben tájnyelvis vonásokkal színeződő köznyelvi nyelvváltozatokkal élők igényesebb köznapi beszédében olyan kirívóan nyelvjárási sajátosság, mint amilyen a kalotaszegi, mezőszéki, szilágysági *i*-zés (*kík, szíp, ígir ~ igír, kísír ~ kísir, kízít*) vagy a középerdélyi *a*-zás (*othan ~ athan, maradak, fordulak, szórak, íram, vágam* stb.) és így tovább. A szókincs különbsége tekintetében már sokkal kevesebb nyelvjárási beütési lehetőség van a nyelvjárások irányából a köznyelv felé, mert hiszen egy más vidéknek nagyjából a magyar alapvető szókinccsel azonos szóanyagában meg nem lévő szók, a tájszók használata csökkentheti a megértés lehetőségét. Ezért vannak a vidékenként hangalaki szempontból egyébként sokszor eléggé színeződő köznyelvben olyan csekély számban tájszavak, s azok is jobbra olyanok, amelyeket a más tájak köznyelvét beszélő is megért. Pl. a *kukorica, tengeri, málé, törökbúza* vagy a *burgonya, krumpli, pityóka* tájanként megoszló használata még megfigyelhető, de már semmi esetre sem hallható a más-más köznyelv keretében felnöttek nyelvi érintkezése rendjén például a *burgonya* fogalmának kifejezésére a csak szűk nyelvjárási környezetben élő olyan tájszó, mint amilyen például az erdélyi *baraboj ~ barabaj, bojó, bojóka, india, pijó, pityó, pityirkó, mogyoró, magyaró* és társai (EM. XLIX, 455, ETF. 181. sz. 34. I. térk.; Nyr. LXXXIII, 118—9; StUBB. 1963/1. 125: MNyTK. 107. sz. 23), vagy nem hallhatók az egyébként általános köznyelvi elterjedtségű *krumpli* szónak tájanként megoszló ilyenféle hangalaki változatai, mint a *krompé, krumpi, krumli, krumplyi, kirompé, korompér, korompi, kolompér, kolompéra, kolompir, kolompi, kolontér; kompér, kompi, kompéla, kurompi, kurumpli, kurumpi, kumpri, kumpér, kumpi* meg mások (Az alakváltozatokra l. KvKNT.; Deme László:

MNy. XL, 227; Gállfy—Márton: NyIrK. I. 4. térképlap; Végh József: Órségi és Hetési Nyelvatlasz 60; Pennavin Olga: MNyTK. 116. sz. 81. térképlap).

5. Az írásbeliség jelentkezése után az írásban, nyomtatásban rögzülő nyelvi nyilatkozat írójának már különleges gondot kell fordítania arra, hogy a lehetőség leg szélső fokáig a szavaknak csak olyan hangalaki változatával, olyan nyelvi formákkal, olyan szókinccselemekkel éljen, amelyeket minél kevesebb kirívó nyelvjárási sajátosság jellemez. Az irodalmi élet lassú kibontakozása rendjén jól megfigyelhető az ilyen tekintetben jelentkező nyelvi igényben a fokozatos fejlődés. Az igénynek ez a szakadatlan fejlődése a megteremtője annak a nyelvváltozatnak, amely a tájnyelvi alakulatok, a nyelvjáráások, sőt a nyelvjárásiás színeződésű köznyelv táji változatai fölé rétegeződve az ember elvontabb fogalmi, gondolati, a kifinomultabb érzelmi, akarati világára vonatkozó észlelések, megállapítások kifejezésére egyre növekvő mértékben alkalmassá válik. Ezt az igényes, minden nyelvváltozat fölé épülő, minden nyelvváltozattal érintkező, tőlük hatásokat elfogadó, de ugyanakkor egyetemességre törő szándékában tőlük el is különülő nyelvváltozat: az irodalmi nyelv. E nyelvváltozat fejlődésében az egyetemességre törekvés döntő igénye a formálódás különböző szakaszaiban eltérő mértékben érvényesül. Minthogy ez a nyelvváltozat a nyelvjáráások fölé emelkedett köznyelv táji változataira épül, kezdetben hangalak, nyelvtani szerkezet és szókincc tekintetében is a köznyelvi nyelvváltozatok rakoncátlan keveredésének gomolygását mutatja, de az irodalmi és a tudományos élet fejlődésével egyre erősebben érvényesül benne az egyetemességre törekvés iránya. Ezért aztán rendre-rendre kialakulnak benne mind a hangalakok, mind a nyelvtani szerkezet, mind a szókincc vonatkozásában olyan törvényszerű szabályok, olyan íratlan normák, amelyekhez e nyelvváltozattal élő minden írónak és tudományos munkásnak alkalmazkodnia kell. Az irodalmi nyelv nemcsak olyan értelemben történelmi alakulat, mint amilyen értelemben az a fejlődés természetes útját járó nyelvjáráások, sőt bizonyos mértékig a táji köznyelvek mindenike, hanem történelmibb jellegű ab-

ban a tekintetben is, hogy normáit a nyelv történeti fejlődése rendjén jóval lassabban változtatja, mint a kötetlenebb, rakoncátlanabb nyelvjárás és az emennél jóval kötöttebb, zabolázottabb köznyelv. A magyar irodalmi nyelv fejlődése során a régítől, a történelmitől merőben elütő „új” mindig csak kíméletlen, szenvedélyes harcok árán tudott érvényesülni, de ugyanakkor természetesen a nyelvjárási sajátságok elhatalmasodása ellen is — a meg-megújuló ilyen irányú heves kísérletek ellenére — kialakulása egész ideje alatt — az irodalmi nyelv határozottan és eredményesen védekezett. Elég az „új” betörési szándékát kirobbantó harc hevességére példaként a legkiemelkedőbbet, a nyelvújítás kora szenvedélyes vitáinak kíméletlenségét idézni. A metsző gúny, a féktelen személyeskedés, az emberre menő könyörtelen indulat olyan kitörései kavarognak a XVIII. század végétől Kazinczy Ferencnek 1819-ben közzétett emelkedett szellemű, mindkét irányban az őszinte emberi-írói megértést, békét sugárzó híres nyilatkozatáig, amelyen szenvedélykitörések csak a reformáció és ellenreformáció korának kíméletlen hitvitázó vetélkedéseit jellemezték.

6. Nemcsak a megrögzött nyelvi normák ellen ágaszkodó újjal, hanem a korlátlanul érvényesülni akaró népivel, nyelvjárásával szemben is elzárkózik az egyetemességre törekvés bűvöletében élő irodalmi nyelv. Ha a XVI. század húszas-negyvenes éveiben Sylvester János beszélt nyelvének — mai érzésünk szerint — kirívóan nyelvjárásias í-zése a maga korának még irodalmi megnyilatkozásaiban is jelentkezhetett, a vele nagyjából egy időben élt Heltai Gáspár mint kiadó a keze alá kerülő kéziratokból már hovatovább mind több és több nyelvjárásias sajátságot gyomlál ki, sőt a XVI. század közepe tájától maguk az írók is egyre éberebbek a kirívó nyelvjárásiaságok kerülésében. Balassi Bálint például határozottan óvakodik az í-zéstől, ennek ellenére a Balassakódexnek vidékies tájnyelvi szinten felnőtt XVII. századi másolói közül különösen az egyik kéz egy háromnegyed század múlva erősen í-ző alakokat írt a Balassi-versek kódexébe, alapot adva annak a sokáig általánosan élő téves tudományos hiedelemnek, hogy a költő mindennapi beszélt és irodalmi nyelve erősen í-ző lehetett (L.

Eckhard Sándor: MNy. XL, 91—93; Varjas Béla, *Balassakódex*. Bp. 1944. XIV. 1.).

Az irodalmi életnek a XVII. század második felétől egy századig tartó hanyatlása idején is e nyelvváltozat éppen csak elszenvedte a népinek egyes irodalmi művekben jelentkező hangalaki sajátosságait, de mikor a nyelvújítás a nyelv felfrissítésének módozatait kereste, egészséges érzékkel már nem tévedt a nyelvjárási hangalaki és nyelvtani szerkezetekkel élés útjára, hanem a népiből csak az irodalmi nyelv szókincsének gazdagításához használt fel tájszókat (Tolnai, Nyú. 206). A XIX. század elején meginduló népiesség legerősebb érvényesülése idején is csak elvétve kísérletezett az irodalmi nyelvnek a nyelvjárásiak fölé emelkedett egyetemes jellegét nyelvjárási sajátosságok következetes használatával megbontani. Irodalmi értékű, maradandó alkotásnak e kísérlet közül például még Petőfi kecskeméti nyelvjárási sajátosságokkal írt „Hirös város...” kezdetű verse sem tekinthető, nem is beszélve az olyan írói eltévelyedésekről, mint Gárdonyi Géza és Göre Gábor-kötetei és Színi Lajos Nyüszkölései. Még Móricz Zsigmondnak e nemben legkiemelkedőbb alkotását, a *Boldog embert* is ugyan ki tudja a maga farsztó nyelvjárásiasságában igazán élvezetes irodalmi alkotásként olvasni?!

7. Mindebből látható, hogy a tájnyelv, a köznyelv és az irodalmi nyelv a fejlődő-növekvő művelődési élet igényeinek megfelelően a társadalmi rétegződés következményeként szükségszerűen kialakult és szerepét, funkcióját tekintve egymástól bizonyos mértékig elkülönülő három nyelvváltozat. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a nemzeti nyelvnek ez a három változata az egymástól való szigorú elhatároltságban, egymástól függetlenül szolgálja az emberi érintkezés, gondolatközlés céljait, egyik ezen, másik azon a társadalmi szinten, amelyen a szóban forgó nyelvváltozatot megteremtő társadalmi réteg van. Nem az egymástól való szigorú elkülönítettség, hanem az egymással való kölcsönhatás folyamatos viszonyában áll ez a három nyelvváltozat: a nyelvjárásiakból állandóan felemelkedően vannak a köznyelv és onnan az irodalmi nyelv felé érvényesülésre törő népi elemek, főként tájszavak. Megfigyelhető viszont a fordított irányú

ráhatás is: az egyre igényesebbé váló, a tájnyelvi színeiben mindjobban fakuló köznyelvnek ilyen irányú változása kétségtelenül az irodalmi nyelv közvetlen hatásának tulajdonítható. A civilizáció és a művelődési élet ugrásszerű előretörésével a hangosfilm, a rádió, a televízió meg a sajtótermékek útján az irodalmi nyelv és a köznyelv is eddig soha nem tapasztalt mértékig pergőtűze alatt tartja a nyelvjárásokat. A nyelvjáráskutatók kivétel nélkül ma már a nép nyelvének olyan mérvű elköznyelvi esüléséről értesítenek, amelynek erős fokú érvényesülésétől csak a földrajzilag nagyon elzárt vidékek tudtak viszonylag csekélyebb mérvű irodalmi nyelvi és köznyelvi hatás árán — legalábbis egyelőre — óvakodni.

8. Mindez a művelődési élet haladásával együtt járó természetes folyamat. Veszély csak akkor származik belőle, ha a tudományos kutatás nagyarányú szókincsgyűjtéssel, gépi eszközökkel végzett szöveg- és dallamraktározással, a nyelvjárások leíró jellegű jellemzésével nem tud megmenteni a nyelvjárásai sajátságok halódása idején mentől több nyelvjárásai értéket, illetőleg ha addig, míg a nyelvjárások még élnek, nem közvetíti a köznyelv az irodalmi nyelv felé és az nem épít bele, nem raktároz el magában mentől több olyan nyelvjárásai jellegzetességet, amely e két fejlettebb nyelvváltozat gazdagodását, árnyaltabbá tételét biztosíthatja. Az irodalmi nyelv és a köznyelv irányából sugárzó viszonthatás pedig a nyelvjárásokra nézve veszélyessé akkor válhatik, ha „felülről“ a nyelvjárások felé áramló viszonthatás nem az irodalmi nyelv igényes, művészi formáit közvetíti, hanem azt az igényességben csökkent, ízlésben alant járó, idegen szókincs hatásokban bővelkedő köznapi nyelvet, amelynek hallatán az igény, az ízlés és a nyelvi tisztaság híve csak borzadozik. A fejlődést helyes irányba terelő-tartó tényezőkön: a rádión, a televízión, a hangosfilmen kívül nem utolsósorban az elemi, közép- és felsőfokú oktatás tantervezésén múlik az, hogy mennyire egészséges a jelenben és milyen mértékben lesz a jövőben egészséges a hatás és a viszonthatás a nyelvjárásai, a köznyelvi és az irodalmi nyelvváltozat között.

MI A NYELVTÖRTÉNET?

1. Az emberélet útjának felén már jóval túl a tudomány mezejének munkása lehet annyira elfogult saját kutatási köre vonatkozásában, hogy azt higgye: van kívülálló is, akit érdekelnek egy tőle távoli tudományszak legfontosabb kérdései. Ezért merészeli hát most papírra vetni e sorok írója is a címül írt kérdést. A válaszadás előkészítéséhez óhatatlanul szükséges a nyelvtudomány vizsgálati módszereiben való tájékozódás. Először tehát az idevágó kérdéseket illető vizsgálódásra van szükség.

2. A nyelvtudományi vizsgálat foglalkozhatik a nyelvnek egy bizonyos időpont-, illetőleg időszakaszbeli részjelenségeivel és e jelenségek egész rendszerével. Ebben az esetben a nyelvész csak megfigyeli, leírja a jelenségeket, és megállapítja a jelenségekben megmutatkozó törvényszerűségeket. A nyelvnek egy adott időpontban vagy egy kiemelt időszakazon belül való állapotát *szinkroniának* és a nyelvi jelenségeknek egy adott időszakaszban való vizsgálatát leíró vagy *szinkronikus* (szinkron) vizsgálatnak nevezzük ('görög *szün* 'együtt' és *chronosz* 'idő'). A leíró vagy szinkronikus szempontú vizsgálat csak a bizonyos időszakaszban megfigyelhető nyelvi tényeket rögzíti, e tényeket rendszerezi, a törvényszerűségeket szabályba foglalja, és megállapítja a szabályoktól eltérő rendellenességeket, az ún. *rendhagyó jelenségeket*. E vizsgálódási mód nem törődik a nyelvi jelenségek előzményeivel, nem kutatja a szabályszerűségek kialakulását és nem keresi a rendhagyó jelenségek keletkezésének okát.

A leíró (szinkronikus) vizsgálat nyelvtudományi szempontból rendkívül fontos. Az ilyen vizsgálódás állapítja meg, hogy egy meghatározott időszakaszban a nyelvnek milyen a hanganyaga, milyen szerkezeti és szóképzleti (lexikális) elemekből áll, és az ilyen szempontú vizsgálódás állapítja meg, hogy az egyes nyelvi elemeknek mi a sze-

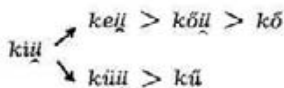
repe a nyelv egyidejű (szinkrón) rendszerében. Természetesen leíró szempontú vizsgálódást nemcsak a mai nyelvvel kapcsolatban lehet végezni. A nyelv történetének bármely időpontbeli vagy szűkebb időszakaszbeli állapotával kapcsolatban, sőt a múlt bármely nyelvemlékével és bárki nyelvével kapcsolatban is végezhető ilyen vizsgálódás.

Például a leíró szemléletű nyelvvizsgálat megállapítja azt, hogy a *kő* szó az irodalmi nyelvben csak ilyen alakban használatos, helytelen tehát a nyelvjárási *kü*, *kői* meg más hangalaki változattal élni. Ugyancsak a *kő* szóval kapcsolatban megállapíthatja a szinkronikus vizsgálódás azt is, hogy e szónak legtöbb toldalékos (ragos, jeles, képzős) alakjában egy *v*-s tő jelentkezik: *kövek*, *követ*, *kövön*, *köves*, de bizonyos ragos alakokban *v*-tlen a tő: *kőből*, *kőről*, *köre*, *kőnek*, stb. A leíró vizsgálódás csak addig mehet el, hogy megállapíthatja a két tő, az egytagú (*kő*) és a kéttagú (*köve*-, *kövö*-, *kövü*) tő szabályos váltakozását; a váltakozás okára nézve feleletet nincs módjában adni. Egy példa a mondatban köréből. A leíró mondatban megállapítja, hogy a *kívül* névutó ma *-on*, *-en*, *-ön* ragos névszóval alkot határozós szó szerkezetet. Például: *a házon kívül*, *ezen kívül*, *ezen a körön kívül*. Megállapítja azonban a kivételeket is: *kétségkívül*, *rendkívül*, *e kívül*, *rajta kívül* stb. A kivételeket magyarázni nem tudja, hanem csak mint a szabályos használattól elütő *rendellenességeket* tartja nyilván. Vehetünk egy világosító példát a szókincs területéről is. A szókészlet leíró szemléletű számbavételekor megállapítjuk, hogy a *hivatalos* szónak ma általánosságban a hivatali étellel kapcsolatos jelentésén túl van egy különleges 'meghívott' jelentése is. Például: „*Hivatalos vagyok oda én is.*“ E jelentésnek leíró szemléletű vizsgálattal nem tudjuk magyarázatát adni. Nem tudjuk megállapítani, hogy e különleges jelentés és az általános, szokásos 'hivatalbeli' jelentés hogyan függ össze egymással. Egy másik példa a szólások köréből: *Ludas a dologban* — mondjuk — rossz értelemben — arra, aki részes, bűnrészes valamiben. E szólásnak meg más társainak értelme világos előttünk. Legtöbb szólás esetében külön-külön a szólást alkotó szavakat is értjük, de hogy ebben vagy amabban a szókap-

csolatban, szólásban miért éppen ez a szavak együttesének értelme, leíró szemlélettel nem tudjuk megállapítani.

3. Nyilvánvaló tehát, hogy a nyelvtudományi vizsgálódásnak nem lehet megelégednie a nyelvi tények pusztá megállapításával, az egyes részletjelenségek leíró szemléletű rendszerezésével, illetőleg a nyelv egy adott időszakban való helyzete törvényszerűségeinek megállapításával. A nyelvésznek a nyelvi élet előzményeinek ismeretében kutatnia kell azokat az okokat is, amelyek a nyelvi változásokat előidézhették, az egyes nyelvi jelenségeket és továbbmenően a nyelvi rendszert megteremtették. E vizsgálódás rendjén a nyelvtörténész már különböző nyelvtörténeti adatok felhasználásával kutatja és történeti sorba állítja az egybe tartozó nyelvi jelenségeket, megállapítja az egyes jelenségek fejlődésbeli egymásutánját. A nyelvi jelenségek és a nyelvi rendszerek fejlődésbeli egymásutánja a diakrónia. (E műkifejezés a görög *diá* 'át' és *chronosz* 'idő' szóból alakult latinus összetétel.) A nyelvi jelenségeknek fejlődésükben, változásaikban való vizsgálatát történeti vagy diakrónikus (diakron) vizsgálódásnak nevezzük. Minthogy a nyelv a társadalomban született és a társadalommal szoros kapcsolatban fejlődő képződmény, a nyelv igazi megértéséhez, a nyelvi jelenségek és az egész nyelvi rendszer kialakulásának, a jelenségek okainak magyarázatához csakis a történeti (diakronikus) vizsgálódás eredményeinek ismeretében juthatunk el.

Hogy az előbb említett példánál maradjunk, a *kő* szó irodalmi nyelvi *kő* és nyelvjárási *kű*, *kőü* alakját a történeti vizsgálódás egy eredetibb **kiül* tőalak kétirányú fejlődésével magyarázza:

A ragos alakokban jelentkező kétszótagos *köve*- *kövö*- és *kövü*- tő *v*-jét egy hangrendszerünkben már rég elavult *w* (kétajakos részű *v*-féle) hang fejleményének tartja. Ebből a *w*-s tőből lassú magánhangzósodással, vokalizáló-

dással fejlődött a *kü*-alakbeli kettőshangzó simuló hang *ü* eleme, majd a kettőshangzó egyeshangzósodásával az irodalmi nyelvi *kő* és a nyelvjárási *kú* alakváltozat.

A *kívül* névutó általános *-on*, *-en*, *-ön* ragos vonzatával és csak kivételes esetekben a rag nélküli névszós alakokkal kapcsolatban a nyelvtörténeti magyarázat ez: a régiségben, legalábbis a XVI. század második feléig a ma kivételes, ragtalan szerkezet volt az általános. Akkor tehát ilyen volt e névutós szerkezet: *ház kívül*, *kert kívül*, sőt birtokos szerkezetben is: *kertnek kívüle*. A határozóragos vonzat újabb fejlemény: csak a XVI. század második fele után terjedt el és szorította háttérbe, tette kivételessé az eredetibb szerkezetet.

A *hivatalos* szó mai különleges 'meghívott' jelentése a következő magyarázat fényénél világosodik meg: E szó nyilván a *hivatal* szó *-s* melléknévképzős, maga a *hivatal* szó pedig a *hív* ige *-atal* képzős származéka. A *hivatalos* szónak a régiségben eredetileg 'hívás' jelentése volt, mint ahogy az *ital*, *étel* szó is eredetileg 'ívás'-t, illetőleg 'evés'-t jelentett. Akit tehát valahová meghívtak, az *hivatalos*, azaz *hívásos*, meghívott volt. A mai különleges jelentés tehát régen a *hivatalos* szónak egyetlen jelentése lehetett. De persze *hivatalos*, azaz meghívott, felkért volt az a tisztségviselő személy is, akit valamilyen közösségi vagy magánügyben való eljárás lefolytatására kértek fel, hívtak meg. Minthogy pedig az ilyen személy felkért, meghívott, de ugyanakkor tisztségviselő is volt, a *hivatalos* szó hovatovább ebben a tisztségbeli jelentésben általánosult, s vele szemben a régi jelentés eltokozódott arra a különleges használatra, amelyben ma él (MNy. LI, 231—3).

A *ludas a dologban* szólás értelme mindjárt megvilágosodik, ha tudjuk, hogy régen csak a hamis eskün rajta-csípett és az esküszegő emberre vonatkozólag használták a *ludas* megjelölést. A szó ilyen használata egy görög esküforma tréfás elváltozásából ered. A görögök főistenükre, Zeüszre esküdtek így: „Zeüszre mondom.“ A Zeüszre kifejezés görög alakja: *ton Zéna* helyett tréfásan vagy megtévesztés céljából használták a hasonló hangzású *ton khéna* formát, ennek jelentése: 'a lúdra'. A görögben a hamisan esküvő ilyenformán

a lúdra esküdött. Ezért a lúdra esküszik a görögben 'hamisan esküszik' jelentésű volt. Ez a görög kifejezés átment aztán a latinba, majd a magyarországi latinba is, és így a magyar *ludas* szó is 'hamisan esküvő, esküszegő' jelentést kapott. Ilyenformán érthető, hogy egyes magyar vidékeken a régiségben az esküszegőt vagy hamisan esküvőt becsülete és javai elvesztése mellett miért büntették azzal, hogy tarkabarka ruhába öltöztették, kenderkócmadzagot kötöttek derekára, nyakába dögöltt ludat vagy csak ludat (libát) ábrázoló szégyentáblát akasztottak, és így verték, seprűzték ki a helység határából (O. Nagy Gábor: *Mi fán terem?* Bp. 1965.² 218—9). A szólásbeli *ludas*nak aztán általánosabb 'bűnrészes'-féle jelentés irányába való fejlődése könnyen érthető olyan későbbi korban, amikor a kezdetleges népi jogszokás elavult. Szólásaink legtöbbjének eredetét történeti szemléletű vizsgálódással meg tudjuk világítani.

4. Nyilvánvaló tehát, hogy nyelvünkben a ma rendelkezésünkre látszó hangalaki, alaktani, mondattani, jelentéstani jelenségeket és a szólások körébe tartozó látszólagos értelmetlenségeket csak széles körű művelődéstörténeti tájékozottsággal párosult nyelvtörténeti ismeretek birtokában magyarázhatjuk meg. Mindez tudományos szempontból persze elsősorban fontos, de az így elért eredmények nagyon jól felhasználhatók a gyakorlati nyelvoktatásban a nyelvi ismeretek élvezetes, érdekkeltő formában való előadásának céljaira, és felhasználhatók a szélesebb körű ismeretterjesztés céljaira is.

5. Az elmondottak alapján most már könnyű feleletet adni a cikkecske címében felvetett kérdésre.

Minthogy a nyelv a társadalomban keletkezett és mint ilyen a társadalommal együtt szüntelenül fejlődő-változó történeti képződmény, a benne ma jelentkező — egyelőre végső — eredmények is igazában csak a történelem folyamán végbement változások megvilágításával érthetők, magyarázhatók meg. A nyelvtörténet a nyelv sok évezredes életében lezajlott változások vizsgálatának tudománya. A nyelvtudománynak ez a történeti ága feleletet igyekszik adni a nyelv életében megfigyelhető, sokszor egyszerűnek,

érthetőnek, nem ritkán bonyolultnak és megmagyarázhatatlannak látszó jelenségekre. Alapos nyelvtörténeti ismeretek hiányában nincs igazi, tudatos nyelvhasználat. Éppen ezért a nyelvtörténeti vizsgálódás révén nyert ismeretek nemcsak tudományos szempontból fontosak. A mindennapi nyelv jelenségeinek nyelvhelyességi megítélésében is csak nyelvtörténeti tájékozódás alapján tudunk dönteni. Ezért ajánlatos volna kellő nyelvtörténeti ismeretekkel rendelkeznie mindenkinek, akinek a nyelv munkaeszköze: az írónak, irodalomkutatónak, sőt ezen túl az élet minden területén saját maga vagy mások nyelvi műveltsége tudatos fejlesztésére törekvő bármely művelt, gondolkodó emberfőnek is. Milyen jelentős mértékben fejlődnek a nyelvi műveltség, milyen könnyű volna a döntés az írók, szerkesztők, tudományművelők és minden rendű-rangú szellemi munkások számára akkor, ha a nyelvtörténet sok-sok eredménye nemcsak néhány „szakállas nyelvész“ kizárólagos tulajdona volna, hanem — mint például Kosztolányinál — ragyogó írói tollakon élő, ható, a tömegek tudatos nyelvi műveltségét munkáló, alakító erővé válnék.

1963/1968

A NYELVTÖRTÉNETI KUTATÁS ÚJ CSAPÁSAIN

Magától értetődő, körülményes bizonyításra nem is szoruló tény az, hogy — a mesterségesen teremtett, papirosnyelveket (eszperantó, volapük) kivéve — minden nyelv történeti képződmény. A nyelvek tehát sok-sok évezred során, egy-egy embercsoport történeti élete rendjén, társadalmi szükségességből, meghatározott gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési viszonyok, körülmények között keletkeztek. Társadalmon kívül, illetőleg társadalmi rendeltetés nélkül természetes módon keletkezett nyelv egyetlenben egy sincsen, és a nyelv eredeti elsődlegesen társadalmi rendeltetése miatt ilyen nem is lehet. A nyelvet alakító társadalom élete azonban időben folyt le, történeti események, viszonyok között alakult, változott, fejlődött. E történeti folyamatokkal és változásokkal egyidejűleg, velük együtt alakult, változott, fejlődött az emberi, a társadalmi érintkezés legfontosabb, legcsodálatosabb eszköze, hangszere, a nyelv is. Érthető tehát, hogy az egyes nyelvek mai fejlett formájukban is évezredek emberi művelődésének, történelmi, sőt történelemelőtti korok gazdasági, társadalmi viszonyainak szavakba, nyelvtani szerkezetekbe, szólásokba kövült emlékeit őrzik. Éppen ezért a nyelv, saját nyelvünk is igazában csak akkor érthető meg, ha alakulásában, változásában, fejlődésében, azaz történelmi folyamataiban vizsgáljuk. A nyelv alakulásának, fejlődésének vizsgálatával a nyelvtörténet foglalkozik.

A múlt század eleje előtt mai értelemben nyelvtörténetről nem beszélhetünk. Addig a nyelv történetére vonatkozó vélekedések jobbra csak a nyelvek eredeztetését illető fellejjáró képzelgések, képtelennél képtelenebb nyelvrokonítgatások előadásában merültek ki. A XVIII. század végén azonban már jelentkezett és a múlt század eleje óta egyetemes viszonylatban hatalmas fejlődést tett a nyelvtörténeti kutatás is. A kezdeti bizonytalankodás után a múlt század közepétől a magyar nyelvtörténeti

vizsgálódások is csaknem egy évszázada az egyetemes fejlődés szintjére jutottak el.

A felszabadulás óta a magyar nyelvtörténeti kutatás a tisztas hagyományok felfrissítésével tervszerűsített munkálatok új csapásain halad előre. Az ötvenes évek elejétől a múlt nagy mulasztásainak pótlásán fáradozva a nyelvrendszer, a szó- és szóláskincs történeti vizsgálatában a magyar nyelvtörténészek jelentős eredményeket értek el. Bármennyire is meglepő az erre való hivatkozás: a magyar nyelvtörténetet napjainkban nem utolsósorban a gyakorlati élet követelményei készítették a nyelvrendszer történeti vizsgálata irányában új eredmények kialakítására. Az egyetemi oktatás ugyanis már régóta nélkülözött egy olyan összefoglaló munkát, amely a részlet-eredményeket kritikailag egységbe állítva kézikönyvül szolgáljon a gyakorló tanári és még inkább a tudományos kutató pályára készülő egyetemi hallgatóság számára. Előbb több kutató jóvoltából e kézikönyvből a magyar hang-, alak- és mondattanra, majd a magyar szókincs történetére vonatkozó részek jelentek meg, újabban aztán a magyar nyelvtörténet három nagynevű kutatója: Bárczi Géza, Benkő Loránd és Berrár Jolán *A magyar nyelv története* című egységes kézikönyvben (1967) egybefoglalta a magyar nyelvtörténeti kutatás egy századának legfontosabb eredményeit olyan korszerű tudományos szinten, hogy ez a kézikönyv az egész világon folyó nyelvtörténeti kutatások módszerének széles körű ismeretén túl a magyar kutatás önálló útjai és módszerei tekintetében is jó tájékoztatással szolgál. Ezzel az egyetemi oktatás igényeit messze meghaladó kézikönyvvel egyidőben a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak Pais Dezső mellett legkiemelkedőbb alakja, Bárczi Géza *A magyar nyelv életrajza* (1963) című népszerűsítő kötetében a nem szakember számára is hozzáférhetővé tette a magyar nyelvtörténeti kutatás legfontosabb eredményeit. Az összefoglalás könyvsikerét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a három éven belül megjelent második kiadás példányai is mind vásárlóra akadtak.

Szinte teljesen új, töretlen csapáson indult el a magyar nyelvtörténeti kutatás egyik modern ága: a nyelvjárástörténeti vizsgálódás is. Itt is Bárczi

volt — több kisebb terjedelmű, de jelentős dolgozatával — az ilyen irányú vizsgálódások megindítója és szorgalmazója. A kolozsvári egyetemről induló Benkő Loránd teremtette azonban meg *Magyar nyelvjárástörténetében* (1957) az első elméleti nyelvjárástörténeti összefoglalást. A kérdés jelentőségének felismerése után természetesen volt az ilyen vonatkozású kutatások fellendülése. Jórészt a fiatalabb évfjakatok közül kikerült nyelvtörténészek (Papp László, E. Abaffy Erzsébet meg mások) jóvoltából e kérdéskörben jelentős részletmonográfiák és módszertani tanulmányok jelentek meg.

A nyelvtörténet a nyelv múltbeli tényeinek vizsgálatával foglalkozva nem lehet el a nyelv történeti tényeit őrző nyelvemlékek nélkül. Részint maguknak a nyelvemlékeknek egyenként való vizsgálata, részint meg az egyes nyelvemlékeknek a mai nyelvtörténeti igényekhez igazodó formában való közzététele elengedhetetlen követelmény a modern kutatás eredményességéhez. Szabó Dénesnek a nyelvemlékek elméleti kérdéseivel foglalkozó kézikönyve (*A magyar nyelvemlékek* 1952, 1959) mellett egy kódexeket feltáró hasonmás kiadás sorozat (*Codices Hungarici*) és a régi magyar nyomtatványoknak ugyancsak hasonmásokban (*Bibliotheca Hungarica Antiqua*) közzétett több pazar kiállítású darabja szolgáltat a szakfolyóiratokban és önálló kiadványokban közzétett betűhű szövegközlésekkel együtt megbízható anyagot a nyelvtörténész számára. Az egyes nyelvemlékeket bemutató, illetőleg feldolgozó részlettanulmányok közül Bárczinak a legrégibbi hiteles és eredetiben fennmaradt magyar szórványemlékről, a Tihanyi Alapítólevélről (1055), B. Lőrinczi Évának a Königsbergi Töredékről (XIV. sz. közepe), a Farczady Elektől felfedezett Marosvásárhelyi Sorok és Glosszákról (XIV—XV. század fordulója), valamint az Imre Samutól feldolgozott Szabács Viadaláról (1476 körül) közzétett monográfiák emelendők ki. Természetesen e terjedelmesebb és monografikus jellegük ellenére többnyire összefoglaló megállapításokra is eljutó kiadványok mellett se szeri, se száma a nyelvi rendszer egyes történeti kérdéseit tárgyaló kisebb-nagyobb nyelvtörténeti közleményeknek, kiadványoknak. Közülük alapvető jelentősége miatt a tragikus hirtelenséggel elhunyt Kniezsa

Istvánnak a magyar helyesírás történetét tárgyaló két kézikönyve (1952, 1959) külön megemlítést követel.

A magyar nyelvtörténeti kutatásoknak minden időben legbensőségesebben megmunkált ága a szófejtés és általában a szókincsvizsgálat volt. Már az összehasonlító szókincsvizsgálódás XVIII. század végi—XIX. század eleji úttörői között ott találjuk Kolozsvár szülöttjét, Gyarmathi Sámuelét is. Noha utána még a XIX. század közepéig az ábrándos nyelvrokongatások délibábját kergette a legtöbb magyar szókincsvizsgálódó, a század derekától a magyar szófejtő kutatások egyre erőteljesebben az egyetemes szint felé törtek.

A magyar szókincsvizsgálódás egyrészt a magyar nyelv eredeti, finnugor elemeinek kimutatására, másrészt azonban a más nyelvekből átkerült jövevény-szókincsvizsgálódására irányult. A részlettanulmányok egész sora tette lehetővé, hogy századunk elején a magyar szókincsvizsgálódás eredményei összefoglalásaként Gombocz Zoltán és Melich János nagy Magyar Etymologiai Szótár-a (1914—1947) füzetekben való folyamatos közzétételével meginduljon. E vállalkozás, sajnos, torzóban maradt. A hiányt — a kis terjedelem miatt korlátozott szóanyagával — csak részben pótolta Bárczi Géza egykötetes Magyar Szófejtő Szótára (1941). Nemcsak a nyelvtörténet és más szaktudományok munkásai, hanem a nagyközönség is már régóta nélkülözötte a magyar szókincsvizsgálódás történetének egy nagyobb arányú, modern szófejtő-szótörténeti szótári összefoglalását. A magyar szótörténészeknek egy negyven tagból álló csoportja Benkő Loránd vezetésével vállalta e nagy jelentőségű feladat elvégzését. Ilyenformán a tervek szerint mintegy tíz évi munkával három kötetben készülöben van a magyar szókincsvizsgálódás történetének eddig legnagyobb arányú összefoglalása. S hogy e terv valóra is váltódik, jelzi ezt *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* első kötetének megjelenése (1967). E kötet 3517 önálló szócikkben 42 571 magyar szó történetére nézve nyújt felvilágosítást, és így a teljes mű elkészülte esetén kb. 12 000 címszó alatt mintegy 150—160 000 magyar szó történetére vonatkozó fejtegetéseket, utalásokat találhat majd a szótárban a kutató és az érdeklődő olvasó. A kötet szerkesztői nemcsak a szakembe-

rekre vannak tekintettel, hanem a nem szakképzett érdeklődőkre is. Éppen ezért a lehetőség határain belül a szótörténeti fejtegetések írói a tömörség ellenére is mentől közérthetőbb fogalmazásra törekednek. E munka jelentőségét mi sem jelzi jobban, mint az, hogy készülése óta a magyar szótörténeti kutatásban nagy fellendülés észlelhető. A teljes megjelenés után előreláthatólag ugrászerű fejlődés várható.

E munka végzését nemcsak a magyar szókinckutatásnak főként a folyóiratokban szétszórta lappangó sok-sok részleteredménye tette lehetővé, hanem főként a jövevény-, illetőleg kölcsönelemek kérdéseinek évtizedek óta folyó beható vizsgálata is. A régebbi kutatóknak még megemlítését is elhagyva, csak Bárczi Gézának *A magyar szókinccs eredete* címen közzétett összefoglalása (1958) meg a Lakó György vezetésével folyó finnugor szókinckészleti kutatások eredményeiről közzétett első kötet (1967) mellett Blédy Gézának a magyar nyelv román eredetű kölcsönelemeit tárgyaló monográfiáját (*Influența limbii române asupra limbii maghiare*) és Kniezsa Istvánnak a magyar nyelv szláv jövevényiszavait feldolgozó hatalmas monográfiáját (1955) kell kiemelnem. A kolozsvári Babeş—Bolyai Egyetemen a magyar szókinccs feudalizmus kori román eredetű elemeinek kérdésével foglalkozó munkaközösség eredményei történeti vonatkozásban hihetőleg jelentős mértékben hozzájárulnak majd a magyar szótörténet egyik jelentős fejezetének tisztázásához.

A rendelkezésre álló tér kötött volta miatt éppen csak futólagosan említhetem meg azt, hogy a főként Kertész Manó és Csefkó Gyula munkássága óta szép eredményekre visszatekintő magyar szóláskutatás O. Nagy Gábor munkásságával jelentős elméleti és feldolgozásbeli eredményeket ért el. Erről a szerző kisebb terjedelmű tanulmányain kívül egy népszerűen megírt, máig két kiadást is megért szólás-magyarászó kötet (*Mi fán terem?* 1957, 1965) mellett a *Magyar szólások és közmondások* hatalmas, szótárszerű egybeállítása (1966) tanúskodik.

A magyar nyelvtörténeti kutatásnak teljesen elhanyagolt területe volt a legújabb időkig az irodalmi nyelv történetének vizsgálata. Itt először az irodalmi nyelv kialakulása kezdőkorának vizsgálatával indult meg a ku-

tatás. A kezdetekre nézve a legalaposabban Molnár József tájékoztató (*A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között*. 1963), a fejlődés egy-egy újabb, a modern nyelv alakulást előkészítő szakaszát Benkő Loránd nagy monográfiája (*A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. 1960) és a *Nyelvünk a reformkorban* című gyűjteményes tanulmánykötet (1955) világítja meg. Egyes írók nyelvének, illetőleg stílusának vizsgálatára nézve J. Soltész Katalin (*Babits Mihály költői nyelve*. 1965) és Martinkó András (*A prózairó Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése*. 1965) adott példát.

Hazai vonatkozásban a nyelv- és helynévtörténeti feladatok felvázolásával (1955, 1958) a kínálkozó kérdések felvetéséig már eljutott az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatás is, sőt a szó- és helynévtörténet műveléséhez elengedhetetlen nyelvemlékfeltárás és szótörténeti anyaggyűjtés munkáján túl a helynév- és szótörténeti feldolgozások tekintetében is ért el figyelemre méltó eredményeket. A szerkesztés alatt álló Erdélyi Szótörténeti Tár a rendelkezésre álló milliányi szótörténeti adalék egybefoglalásával a magyar nyelvtörténeti kutatások számára jelentős új anyagot szolgáltat. A hazai nyelvtörténeti kutatások jövőjét illetőleg valamelyes borúlátásra készíthet az, hogy az egyetlen idősebb évfjártú kutató mellé, sajnos, egyelőre nem csatlakozik a fiatal nyelvtörténeti kutatóknak olyan népes és céltudatos csapata, amely a kínálkozó kérdések sokaságának korszerű megoldását illetően kedvező kilátásokkal kecsegtetne.

A felszabadulás utáni derekas munkában eltöltött két évtized a magyar nyelvtörténeti kutatás területén olyan jelentős eredményeket hozott, hogy ezek sok vonatkozásban teljesen új megvilágításba helyezik a magyar nyelv történetének legtöbb kérdését. A kutatás során elért eredmények, az egyre finomodó módszerek és eljárás módok, a kutatók gyarapodó száma az egyetemes magyar nyelvtörténeti kutatás viszonylatában teljes bizakodással tölthet el a fejlődés jövő lehetőségei és azutáni kilátásai tekintetében.

HÁNY SZÓ VAN A MAGYAR NYELVBEN?

1. Ha ezt a kérdést minden olvasónak külön-külön úgy vetném fel, hogy érdeklődésemre ki-ki a másiktól függetlenül válaszoljon, úgy járnék, mint ahogy közelebbről jártam is, mikor — e cikkecském írására késülve — több barátomhoz, ismerősömhöz ezzel a kérdéssel fordultam: „Mit gondol, hány szó van a magyarban?” A válaszok a magyar szókincs nagyságát ugyanis nagyon különböző hozzávetőleges számadatokkal vélték meghatározhatni. A szélsőséges számadatértékek nagy mennyiségbeli különbséget mutattak. A félénkebb hozzávetők tízezen aluli számadatokkal bátortalankodtak elé, de a legvérmesebb számadat sem szökte át a 100 000 szó határát. Már a két határérték közötti jelentős aránybeli ingadozás is mutatja azt, hogy e kérdésben a sokszor széles körű műveltséggel rendelkezők között is milyen bizonytalanság tapasztalható. Ezért látom most célszerűnek legalább a vázlatos tájékoztatás mértékéig a címben felvetett kérdéssel foglalkozni.

2. Az egyes nyelvek szókincsének nagyságára vonatkozóan még századunkban is közkeletű volt a múlt században nagy tekintélyű Müller Miksának néhány, azóta is sokszor idézett, elhamarkodottan odavetett számadata. Az ő és mások fejtegetései nyomán egyes nyelvek, nyelvrétegek, egy-egy író szókincsének nagyságára nézve népszerűsítő munkákban még nemrégiben is ilyenféle számadatokat olvashattunk: Homérosz műveiben állítólag 9000, a Biblia ószövetségi héber szövegében 5642, a görög nyelvű Újszövetségben 4800 szó számolható össze. A Shakespeare műveibe foglalt szóanyaghoz, úgy látszik, csak éppen hozzávetettek, mert a költő szókincsének nagyságát 15 000—24 000 között ingadozó számmal határozták meg. Milton szókincsét mintegy 8000 szóra tették, Victor Hugo romantikus bőséggel áradó szókincsének nagyságát pedig 28 000 szóban határozták meg. Vannak

hözvetőleges számok forgalomban magyar írók szókincsének nagyságával kapcsolatban is. Tolnai Vilmos „pontos” számolással Arany János szókészletének nagyságát 23 000 szóegyedben határozta meg, mások meg Jókai Mór szókincsének nagyságához vetettek hozzá a 15 000-es számmal. Ezeknek a számoknak már a kikerekített volta is mutatja, hogy a számvetés nem az összes szóegyedek pontos számbavételével történt. Hogy azonban egy irodalmi mű és egy író nagysága nem elsősorban a szókincs hatalmas terjedelmétől függ, megemlíthető az a valóban meglepő adat, hogy Katona József *Bánk bán*-jában mindössze 3000 szó van.

Az ilyenféle becslések körébe vágóan legelképezetőbb éppen Müllernek az az állítása, hogy egy angol parasztember szókincsé mindössze 300—500 szót tesz ki. Az effajta elhamarkodott hozzátételek szívós utóéletére jellemző, hogy egy cikkíró még újabban komoly nyelvhelyességi folyóiratban is „bátran elfogadható állítás”-nak minősítette ezt a parasztság szókincsének végtelen szegénységéről tanúskodó számadatot (Msn. IX, 74). Pedig hogy ez a megállapítás például a magyar paraszt szókincsének nagyságát illetően mennyire képtelen állítás, arról könnyen meggyőződhetett volna a cikkíró, hiszen akkor már megjelent a Csúry Bálint kétkötetes tájnyelvi szótára, a *Szamosháti Szótár*, s benne annak bizonyosága, hogy a Szamoshát jórészt őstermelő lakosságának szókészlete legalább 20 000 szóból áll.

3. De nem könnyű nemcsak — mint Müller tette — egy parasztember szókincsének nagyságára, de még a műveltebb rétegek vagy egy nyelv irodalmi nyelvváltozata szókincsének méreteire nézve is pontos vagy akár csak hozzávetőleges számadatokhoz jutni. A magyar nyelv keretében maradván, nincs olyan magyar szótár, amely az irodalmi meg a köznyelv vagy a nyelvjárások teljes szóanyagát felölelné, és így a számvetés megbízható alapjául szolgálhatna. Elméleti megfontolásból indulva ki, a szó igazi értelmében teljes szótár nincs és nem is lehet. A szókincs ugyanis folytonosan, szüntelenül változóban van. Minthogy ez áll a legközvetlenebb kapcsolatban a társadalomban folyó gazdasági, társadalmi, művelődési, politikai és műszaki életben fellépő változásokkal, a szinte

naponként felmerülő új fogalmak, ismeretek a szókészlet állandó bővülését, a halódó fogalmak kiesésével együtt egyes szóegyedek, szócsoportok pusztulását és így a szókincsnek ilyen úton való szegényedését természetszerű folyamatnak kell tekintenünk. Ha tehát bármilyen nagy munkaközösség — a modern műszaki lehetőségek legteljesebb birtokában is — hozzáfog egy „teljes“ szótár anyagának egybehordásához, szótárrá szerkesztéséhez és egyben a szavak megszámlálásához, ha az egybegyűjtés rendjén a legmesszebbmenő „teljesség“ eszménye lebeg is a munkaközösség szeme előtt, a gyűjtőmunka és a szerkesztés egy-két évtizede alatt minden bizonnyal egy sereg olyan új szó keletkezik, amely eleinte csak előszájon van forgalomban, de semmiféle írott vagy nyomtatott szövegbe nem került bele, és így számbavételre nem kínálkozik. Pedig egy eszményien „teljes“ szótár anyagában vitathatatlanul helyet kellene biztosítani az ilyenfajta szóanyagnak is.

Ezen a már előljáróban felvethető elméleti bökkenőn túl további megfontolások is arra figyelmeztetnek, hogy nem könnyű egy ilyenféle számbavételt megejteni.

4. Nehéz ugyanis már azt is meghatározni, hogy mit kell önálló szónak, azaz szóegyednek tekinteni. A szó két képzet szövedéke: van — beszédben — hallható vagy — írásban — látható külső formája: h a n g a l a k j a, és van egy érzékszerveinkkel fel nem fogható belső, tartalmi része: a szó j e l e n t é s e. Ugyanannak a hangalaknak, azaz ugyanannak a szónak lehet csak egyetlen (ez ritkább!), de lehet több jelentése is. (Ez a leggyakoribb eset!) A szavak legtöbbje többjelentésű. Például a föld szónak legalábbis a következő jelentései különíthetők el egymástól: 1) a gazdálkodásban: termőtalaj (Ennek a táblának jó a földje); 2) anyag (földet veszek a kezembe); 3) a tulajdonjogban: fekvő birtok (kevés földje van); 4) a csillagászatban: égitest (rendszerint nagy kezdőbetűvel írjuk); 5) szárazföld; 6) a népi építkezésben: a ház padlózata; 7) a népművészetben: a hímzés bevarratlan felülete, alapja (A hímzés kék, a földje fehér); 8) ország, vidék (Sok földet bejártam); 9) a vallás fogalomkörében: a föld mint a menny ellentéte; 10) a rádiózásban: földvezeték (Kapsold be a földet!). — A nyelvészek két

szélsőséges táborra oszlanak: egyik tábor egy hangalakot a hozzá kapcsolódó összes jelentésekkel tekint szóegyednek, a másik tábor pedig a szó minden jelentését külön szóegyednek veszi.

Ha az egy szó és összes jelentésének egységét hirdető táborhoz csatlakozunk, a számítás — elméletileg beszélve és az előbb jelzett fenntartást figyelmen kívül hagyva — elvégezhető, mert hiszen csak a külön hangalakban jelentkező egységeket, szóegyedeket kell össze-számolnunk. Ha azonban ugyanazon hangalakú szónak összes jelentéseit külön-külön szóegyednek vesszük, a számítás elvégzése szinte-szinte a képtelenségek birodalmába tartozik még ma, a villamos számítógépek korában is.

5. De még ezen túlmenő előzetes nehézségek is akadályozzák a számítás elvégzését. Már a meginduláskor nehézségek adódnak, először is abból, hogy maga a magyar szókészlet is körülhatárolhatatlan a) mind kifelé, más nyelvek felé, b) mind pedig a nyelven belül a különböző nyelvváltozatok, valamint c) a mai nyelv és az elmúlt korok nyelv irányában.

a) Kifelé, más nyelvek irányában az elhatárolásbeli nehézséget az okozza, hogy nehezen különíthető el a nyelvünkben meghonosodott jövevényszó (kölcsönzó) a tulajdonképpeni, még meg nem honosodott, más nyelvből kölcsönzött idegen szótól. A több mint egy évezred óta török nyelvekből átkerült olyan szavak, mint amilyen az *árpa*, *búza*, *borjú*, *disznó*, *kecske*, *ünő* természetesen kötelezően számba veendők a számítás alkalmával, de számba veendők-é vagy figyelmen kívül hagyandók-é például az „idegen szavak szótára“-ként egybeállított kiadványokban olvasható szavak? Erre a kérdésre is nehéz feleletet adni. Még bizonytalanabbnak érezzük magunk alatt a talajt, ha ez a kérdés vetődik fel: Mivel az egyes vidékeken az együttélő népek nyelvéből tájanként elkülönülő mértékig él a lakosság más nyelvekből kölcsönzött, de mindennapos használatú szavakkal, számba kell-é venni a szókincs terjedelmének meghatározásakor, vagy a figyelem körén kívül kell-é őket rekeszteni? Úgy gondolom, ez esetben sem könnyű

a válasz. De már elméleti meggondolás alapján is további nehézségek tornyosulnak elénk.

b) Egy nyelv sem egységes. Minden nyelvben több nyelvváltozatot különböztethetünk meg. Éppen ezért más a nyelvjárások, más a köznyelv és más az irodalmi nyelv szókincese. Másmilyen szóanyaggal él az őstermelő lakosság, jelentős elemeiben mással a különféle mesterségek körében dolgozó ipari munkásság, mással az értelmiségi pályákon működők tömege. Foglalkozáskörök szerint megfigyelhető bizonyos különbség még az értelmiségi pályákon forgolódnak szókincesében is. Ha másban nem: saját foglalkozáskörük műszókincese sokszor a más foglalkozásuk számára az érthetlenségig más elemekből tevődik össze, mint amelyekből egy másik foglalkozáskörbeliek ilyenféle szókészlete áll. Ha e kérdésben arra az álláspontra helyezkedünk, hogy csak az összes rétegekben közös szókinceset vonjunk bele a számítás körébe, a különböző foglalkozáskörökben közkeletű, mindennapos szavak ezrei, tízezrei rekednek a számítás körén kívül. Ha viszont minden foglalkozási kör összes szavainak bevonását határozzuk el, a szókinces határának keretei halatlan mértékben szétfeszülnek, s jelentkezik a számítást megelőző követelő igény: össze kell előbb gyűjteni az összes foglalkozások szókincesét, és csak aztán lehet a megbízható pontosságra törekvés igényével a szavak megolvasásának munkájához fogni. Látnivaló: elcsüggesztően lehetetlen feladat e munka belátható időn belül való elvégzése.

c) További nehézség jelentkezik a szókinces időbeli kijelölése tekintetében is. Itt — kertetelés nélkül szólva — így vetődik fel a kérdés: Hozzá tartoznak-e a magyar szókinceshez a nyelvemlékekben, régebbi-közelebbi korok írói szókincesében, az oklevelekben és általában a levéltári anyagban ezrével fellelhető, de már jó ideje elavult szavak? Ha ezeknek számbavétele mellett döntünk, az összehasonlítás műveletét arra a bizonytalanul távoli jövőbeli időpontra kell halasztanunk, amikorra elkészülhetne nyelvünk eszményileg teljes történeti szótára. Ha viszont a történeti szóanyag kirekesztésével végezünk el a vállalt feladatot, az egykor közkeletű szavak ezreinek tömegét rekesztenők ki a szótári számbavételből és nyo-

mában az egybeszámolásból. De meg az elavult, halódó és élő szó fogalma meghatározásának nehézségei miatt is nem könnyű döntenünk, hogy melyik szó életének melyik szakaszánál tart: eleven, élő tagja-e a szókincsnek, vagy az elavulás útján, a haldoklás átmeneti időszakában tengődik-é, vagy esetleg eljutott-e már az élettelen halotti némaság birodalmába.

Nyilvánvaló tehát, hogy már elméleti megfontolás alapján is éppen elég előzetes nehézséggel találkozónának a szókincs nagyságának meghatározására vállalkozó munkaközösség tagjai.

6. Jóllehet ezekkel a nehézségekkel már jó ideje minden módszeresen gondolkodó szó-statisztikus tisztában volt, mindenkinek tisztában kellett és kell lennie, ha tudományos szempontból ki-ki látta és hangoztatta is a nehézségeket, mégiscsak történtek kísérletek a magyar szókincs nagyságának hozzávetőleges meghatározására.

Elsőként 1918-ban — komoly számításokra alapítva — Tolnai Vilmos vetette fel a magyar szókincs nagyságának kérdését. Ő az akkor rendelkezésére álló hat legnagyobb szótár anyagát a következő számokban határozta meg:

Nyelvtörténeti Szótár	52 000
A Magyar Nyelv Szótára (CzF.)	110 784
Kelemen: Magyar—német szótár	72 000
Magyar Tájszótár	38 000
Az Akadémiai Nagyszótár Címzőjegyzéke	123 067

E szótárak anyagának számbavételével Tolnai a magyar szókincs nagyságát 150—180 000 szóegyedben határozta meg. Ez a szám az első pillanatra rendkívül nagy-nak tetszik ugyan, de ha számításba vesszük az előbb említett szempontokat (l. a 3. pont a—c cikkelyében mondottakat), kétségtelenül nagyon alatta marad a való-ságnak.

7. Tolnai számadatai elfogadhatóságát illető alapos kételyeit Tolnai halála (1939) után mintegy három évvel Laziczius Gyula fejezte ki. Kimutatta, hogy a Tolnai számításának alapjául szolgáló Akadémiai Cím-zőjegyzék a legdurvább számolás elvégzésére sem alkalmas, hiszen a Címzőjegyzékből kimaradt szavak

száma sokszorososan felülmúlja a bele fölvelt szavakét. Tolnai legmerészebb, 180 000-es száma is tehát mélyen alatta marad a valóságnak.

Az előbbieken ismertetett elméleti megfontolásokból eredő nehézségek részletes taglalása után Laziczius a szókincs meghatározásának kérdésében kételkedő, szkeptikus álláspontra helyezkedett. Szerinte ha a magyar szókincs nagyságát meg akarjuk határozni, szigorúan tudományos alapon állva csak azt mondhatjuk: a magyar szavak száma véges, de pontosan meg nem határozható. — Azok a számadatok, amelyek régebben az iskolai tankönyvekben és népszerűsítő munkákban szerepeltek, nagyoknak látszanak ugyan, de meg sem közelítik a szókincs valóságos nagyságát, mérhetetlen gazdagságát.

A Laziczistól hangoztatott kételyben, sajnos, az ő gondolatmenetét követő minden nyelvésznek osztoznia kell. Nincs olyan szótár, amely akár csak a mai magyar nyelvet anyanyelvként beszélők minden rétegétől ismert és használt szavakat magában foglalná. De ilyen szótár nem is lehet, hiszen a nyelv él, változik, alakul; a szókincs egyik irányban állandóan fogy, másik irányban ugyanakkor gyarapodik. Mire egy megbízható számítási alapul kínálkozó szótár elkészülhetne, ki tudja hány meg hány új szó keletkezne, s ki állapíthatná meg, hány szó végleges kihullását kellene tudomásul vennünk.

8. Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy Laziczius kételyes nyilatkozatának végkövetkeztetése után sokáig még bátorítalan hozzávetések formájában sem nyilatkozott nyelvész a szókincs nagyságának kérdéséről.

Újabban azonban Kelemen József népszerűsítő cikkek keretében kétszer is foglalkozott e kérdéssel. Kelemen rámutat a magyar szókészletnek az ún. Akadémiai Címszójegyzék (AkCj.) megjelenése (1899) óta eltelt több mint félszázad alatt történt nagymérvű gyarapodására. Például az újabb gyűjtés eredményeképpen csak a *sport* szó 250 olyan összetételben és képzett szó alapszavaként fordul elő, amelyek közül egy sincs meg az AkCj.-ben. Cikke megírásakor, az *Értelmező Szótár* megjelenése előtt Kelemen még csak 100 000-re tette az ÉrtSz.-ban feldolgozandó szóanyag nagyságát. Az azóta teljesen megjelent ÉrtSz. utolsó, VII. kötetében (671. l.)

részletes táblázat tájékoztat számszerűen a szótár szóanyagának terjedelméről. E szerint a szótárban 58 023 önálló szócikk van, az utaló szócikkek, az értelmezés nélkül felsorolt igekötős igék, összetételek, származékok száma 125 196. Van a szótárban még 21 280 értelmezéses szókapcsolat is. A Szótárba tehát összesen 204 499 szó és szókapcsolat került bele. Kelemen ezen túlmenő számításokat végzett az Akadémiai Nagyszótár alapján is. E szerint a Nagyszótár számára összegyűjtött szókincs mintegy 800 000 szóra tehető. Ezt a nagyszótári szóanyag alapján végzett számítással nyert számadatot további megfontolásokat tekintetbe vevő kiegészítéssel Kelemen 1 065 000-es számra emelte. Ez az a szám, amely megbízható valószínűséggel a mai magyar szókincs nagyságát számunkra érzékeltetheti. Természetesen e szám is csak megközelíti, de ki nem fejezi a szókészlet valószínűségi nagyságát.

9. A magyar szókincs nagyságára vonatkozó számítások⁴ hozzávetőleges elfogadhatóságának bizonyítására Kelemen megemlíti, hogy a finn nagyszótárhoz gyűjtött anyagban is 840 000 szóra vannak adatok. Az angol nyelvnek e század első harmadában befejezett nagy oxfordi szótára a szerkesztőség tájékoztatása szerint 424 825 címszót foglal magába, viszont a Webster-féle hatalmas amerikai—angol szótár a tulajdonnevekkel együtt 600 000 címszóból áll. Minthogy e szótárak közül egy sem tekinthető még viszonylagosan sem teljesnek, a végzett valószínűségi számítások alapján a mai angol nyelv szóanyagát — a szaknyelvi szavakat is beleértve — egymillió — egymillió-kétszázötvenezer szóegyedre becsülik.

10. Magától értetődő dolog, hogy nincs a magyar nyelvközösségnek olyan tagja, aki az egész hatalmas szóanyagot a maga teljességében ismerné és vele élne. A leggazdagabb egyéni szókincsel rendelkező is csak az előbb jelzett milliós számmal meghatározott szóanyag töredékeinek lehet birtokában. Régebben merőben hozzávetőleges, bizonytalan számadatok voltak közkeletűek az egyéni szókincs nagyságát illetően is. A becslések legmagasabb száma sem haladta meg a 10 000 szót. Az újabb vizsgálatok alapján végzett becslések szerint már egy 14 éves gyermek is átlagosan 6000—7000 szót is-

mer, a felnőtt pedig természetesen ennél jóval többet. Egy nagy műveltségű, sokoldalúan tájékozott ember szókincsében 50 000 szó is lehet.

Nem kétséges tehát, hogy a leggazdagabb nyelvű író, a legsokoldalúbb műveltségű agy szókincsét tevő szók mennyisége is messze elmarad a nyelvközösség egyetemes szóanyagának szinte hihetetlen nagyságától. S noha a hozzávetőleges számításokkal nyert milliós számadat nem jelenti is azt, hogy ezt az egész szóanyagot a társadalom a maga teljességében valaha is használta, használja, illetőleg használni fogja, a társadalom egészétől ma ismert és valóban használt szók száma több százezerre rúghat.

Ez a hatalmas szókincs biztosítja azt, hogy a nyelv az ember testi munkája, valamint az egyén és a közösség szellemi erő kifejtése rendjén a társadalmi érintkezés, a gondolatközlés — és irodalmi-tudományos síkon —, a kis és nagy alkotások alkalmas, a tárgyhoz simuló művészi eszköze, köntöse legyen.

**ÉSZREVÉTELEK A MAGYAR SZÓKINC S ROMÁN EREDETŰ
FEUDALIZMUSKORI KÖLCSÖNSZAVAINAK
VIZSGÁLATÁHOZ**

1. Azóta, hogy a XVIII. század végén nem is a nyelvész, hanem a botanikus Benkő József a *Rhus coriaria* erdélyi *szkumpia* ~ *szkompia* ~ *iszkompia* nevét a román *scumpie* 'ua.' szóval vetette egybe, a magyar szókinckutatás a magyar nyelv román eredetű kölcsönszavainak vizsgálatában természetesen jelentős előhaladást tett. Benkővel egyidőben, de tőle függetlenül Gyarmathi Sámuel alapvető finnugor nyelvhasznító munkájában (Aff.), majd etimológiai szótárában (Voc.) a magyar szavak egész sorát hasonlította össze más nyelvek szavai mellett a román szavakkal is (l. erre NyIrk. IV, 297—315). Gáspár János legújabb időkig kéziratban lappangó tájszó-gyűjteményeiben (1838—1845) már 34 tájszó román eredetét mutatta ki (MNYTK. 107. sz. 6—7), de ezenkívül felvett szójegyzékébe még több olyan kétségtelenül román eredetű tájszót, amelyekkel kapcsolatban maga sem sejtette a román eredetet.

Annak ellenére azonban, hogy — amint látható — a magyar szókinckutatás már a feudalizmus korában észrevett a magyar szókinckbe a románból átkerült elemeket, mégis a magyar szókinck eredetének vizsgálata rendjén a múlt század második felében olyan nagy összefoglalásokból, mint amilyen az Edelspacher Antalé (NyK. II, 87—116) és a Szinnyi Józsefé (Nyr. XXII—XXIII. köt.), úgyszólván teljesen hiányzik a román eredetű szóanyag feudalizmuskori jelentkezésének bizonyító anyaga. Noha az újabb magyar szótörténeti kutatás sok román eredetű magyar szóval kapcsolatban megállapította a történeti jelentkezés időpontját (l. StUBB. 1962/1. 19—34, Fasc. 2. 13—29), a román eredetű kölcsönszavak legújabb és szóanyag tekintetében mindmáig leggazdagabb összefoglalásában még Blédy Géza (Infl.) is csak

a román eredetű kölcsönszavak alig egy tizede feudalizmuskori jelentkezésének megállapítására szorítkozott, de ezen túlmenően a tárgyalásban a történeti szempont alkalmazását szinte teljesen figyelmen kívül hagyta. Blédynek is, de az újabb magyar kutatók mindenikének is elkerülte a figyelmét az is, hogy a magyar szókinszbe a XVII. század végéig bekerült román eredetű kölcsönszók kérdésével Drăganu Nicolae nagy névtudományi munkájának (Rom. 582—6) egy rövid fejezetében már 1933-ban foglalkozott. Meglehetősen jogosan hiányolja tehát újabban Bárczi Géza a magyar szókinsz eredetéről írt összefoglalása megfelelő fejezeteiben (Szók.² 119) Blédy tárgyalásában a történeti szempont teljes háttérbe szorulását. A feudalizmuskori román eredetű magyar szókinsz vizsgálatában a történeti szemlélet mellett a nyelvföldrajzi és a társadalmi szempont érvényesítésének szükségessége is csak azóta vetődött fel, hogy a Babeş—Bolyai Egyetem magyar nyelvészeti tanszéke tervébe iktatta a magyar szókinsz feudalizmuskori román eredetű elemeinek vizsgálatát. (Erre nézve l. az előbb hivatkozott közleményeken kívül NyIrK. V, 170—3, X, 93—110).

2. Minthogy e tervmunka keretében a vizsgálódás az eddig úgyszólván teljesen figyelmen kívül hagyott levéltári anyag több évtizedes gyűjtésével és széles körű felhasználásával indult meg, érthető, hogy a történeti szempont következetes alkalmazása magából a viszonylag gazdag történeti anyagból adódó természetszerű követelményként jelentkezett. A levéltári anyag számbavétele és így a kutatásban a történeti szempont alkalmazása már eddig is azzal a figyelemre méltó eredménnyel járt, hogy a magyar szókinsz feudalizmuskori román elemeinek időbeli jelentkezésében ma már meg tudunk határozni és eléggé gazdag levéltári anyaggal tudunk adatalni egy viszonylag korai, 1600 előtti réteget. E réteghez a következő, kétségtelenül vagy nagy valószínűséggel román eredetű magyar szavakat sorolhatjuk (zárójelben a legelső előfordulás évszáma): *ficsor* ~ *ficsur* (1376), *cserge* (1424), *kaluger* ~ *kalugyer* (1438), *alakor* (1440), *katrinca* (XV. sz. eleje), *pulya* (1520—1530), *boér* ~ *buér* ~ *bojér* ~ *bojár* (1529), *brindza*, *orda* (1546), *zsentic* (1549), *sztronga* ~ *sztrunga* ~ *esztren-*

ga ~ isztronga (1554), ármás, vízsternik (1559), berbécs (1560—1570), bordó ~ burdó (1565), fálcsa (1564), pópa (1566), szokmány (1567), sztolnik (1569), poronty (1570), tetryina (1578), csobán (1579), mióra ~ mijora (1582), sztina ~ esztina ~ isztina (1583), cáp, logofet, posztelnik (1584), domika, kozsok, lák, vornik (1585), alacs, káp-ra (1587), baraboly (1588), cimborá, pahárnik (1592), bács (1596), kurtán (1598). (Az itt egybeállított sorozat csak a tőszókat vette tekintetbe, tehát figyelmen kívül hagyta az összetételeket és képzett származékokat.) — Ennél a korai rétegnél természetesen még bőségesebben tudjuk levéltári adatokkal bizonyítani az 1600 után egyre szaporodó román kölcsönszavak időbeli jelentkezését. Habár a levéltári kutatás még hozzájuttathat a történeti jelentkezés tekintetében további jelentős korai adatokhoz, már az eddig összegyűlt adatok is jóval több román eredetű kölcsönszó feudalizmuskori jelentkezését igazolják, mint amennyit eddig Blédynek a legtöbb történeti adatot tartalmazó szójegyzéke tartott nyilván. Míg Blédy szójegyzékében például a XV. századból 2, a XVI.-ból 14, a XVII.-ből 16, a XVIII.-ből 21 és a XIX.-ből 3, összesen tehát 56 feudalizmuskori román eredetű kölcsönszóra vonatkozólag van történeti utalás, ezzel szemben a magunk tervmunkája eredményeként összeállított, de még nem véglegesített szójegyzékünkbe mintegy 300 történetileg adatható kölcsönszót sorolhattunk be. Az, hogy a magunk jegyzékében hozzávetőlegesen hatszor annyi a román eredetű kölcsönelemek száma, mint amennyi az eddigi legteljesebb szójegyzékben van, érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy Blédy és a többi e kérdésben dolgozó kutatók a régi magyar szótárak anyagán kívül csak néhány erdélyi vonatkozású történeti forráskiadvány szórványos adalékait vehették figyelembe, nem nyílt azonban számukra lehetőség a levéltárakban rejtekező gazdag forrásanyag szótörténeti adalékainak ilyen célra való felhasználására.

3. Minthogy a szóföldrajzi munkálatok fontosságára főként századunkban terelődött rá a figyelem, de a magyar nyelvtudomány az ilyen irányú munkálatok végzésében a legújabb időkgig sajnálatosan lemaradt, érthető, hogy a román kölcsönszóanyag földrajzi jelentke-

zésével kapcsolatban csak olyan általános utalások történtek, hogy ez vagy az a román eredetűnek tartott kölcsönző csak Erdélyben vagy esetleg a magyarság között másutt is él. Nyelvföldrajzi gyűjtés hiányában még a jelenkori tájszóanyaggal kapcsolatban sem lehetett szóföldrajzi szemléltetésre gondolni, és ilyen szempontú történeti gyűjtés hiányában meg természetesen még kevésbé lehetett arra sort keríteni, hogy a történeti adatok nyelvföldrajzi módszerrel, térképlapokra vetítve szóródjanak szét előttünk. A történeti szótárak ugyanis nem vagy csak elvétve rögzítik a történeti adalék előfordulásának helyét; a magyar nyelvnek gyakorlati célból készült, XVI—XVIII. századi szótárai pedig ilyenféle igényt természetesen még kevésbé elégíthetnek ki. Csak a levéltári anyagból újabban gyűjtött gazdag és legtöbb esetben földrajzilag is pontosan rögzíthető szóanyag (Pais-Eml. 69—77) birtokában lehet most már a magyar szókincs feudalizmuskori román eredetű elemeinek vizsgálatában sikerrel kísérletet tenni a történeti szóföldrajzi szempont alkalmazására. A több mint négy évtizeden át gyűjtött és újabban a Babeş—Bolyai Egyetem magyar tanszéke tervmunkája keretében a történeti kiadványokból is kiegészített tekintélyes közszoí és helynévanyag a legtöbb szóval kapcsolatban lehetőséget nyújt a nyelvföldrajzi szemléltetésre (StUBB. 1962. Fasc. 2.). A történeti nyelvföldrajzi szemléltetés nemcsak a magyar nyelv feudalizmuskori román eredetű elemeinek feldolgozása tekintetében jelent újítást, de megítélésünk szerint általában is valamelyes módszerei gazdagodást jelent a magyar szókincs történeti kutatásában. A magyar szókincs román eredetű kölcsönzavairól készített történeti térképlapok, úgy hisszük, nemcsak a magyar nyelvtörténet szempontjából nyújtanak majd figyelemre méltó nyelvtörténeti bizonyító anyagot, hanem bizonyonnyal lehetségessé válik felhasználásuk a román nyelvtörténeti kutatásban és különlegesen éppen a most folyó román etimológiai munkálatokban is.

4. Meglehetősen háttérbe szorult az eddigi magyar szókincsvizsgálatokban a társadalmi szempont érvényesítése is. A magyar szókincs eredetének vizsgálatában a kutatók legtöbbször a legújabb időkig jobbra csak etimo-

lógiai és jelentéstani szempontokat érvényesített. Az, hogy a szó milyen történeti-társadalmi adottságok között került át az egyik nyelvből a másikba, legfeljebb addig a mértékig érdekelte a kutatókat, hogy megállapították a közvetlen, állandó népi érintkezés eredményeképpen való átkerülés vagy a közvetett kölcsönzés, illetőleg az irodalmi úton való átkerülés tényét.

Olyan évszázados közvetlen népi érintkezés esetében, mint amilyen a román és a magyar nép, illetőleg amilyen közvetlen nyelvi hatás a román és a magyar nyelv között volt, a kölcsönzóanyag társadalmi terjedésének útja jóval több és változatosabb kérdést vet fel, mint amennyit a közvetett vagy éppen irodalmi úton terjedező kölcsönzóanyagé. Egészen érthető például az, hogy éppen a népi életben állandó, közvetlen érintkezés rendjén egyik nyelvből a másikba a nép anyagi és szellemi műveltségének mindennapian jellegzetes szóanyaga terjedt át egyik nyelvből a másikba, és nem a magasabb műveltség szavai. Ezért van az például, hogy a magyar nyelv román eredetű feudalizmuskori kölcsönzószavainak legnagyobb része is a rokonsági kapcsolatok, a növényvilág, az állattartás, a mező- és erdőgazdálkodás, a táplálkozás, a ruházkodás és a népi vallásosság, illetőleg babonáskodás, valamint a népi szokások köréből került ki, jóval kevesebb a magasabb szellemi művelődés köréből bekerült kölcsönzó.

A román eredetű kölcsönzóanyagból az előbb említett fogalomkörökbe tartozó szavak más társadalmi környezetben kezdték meg életüket, illetőleg más irányban terjedtek, mint például a fejedelmi udvari, az állami és egyházi élet román eredetű kölcsönzóelemei. A népi művelődés kezdetlegesebb viszonylataira vonatkozó kölcsönzószavak nyilvánvalóan kezdetben a jobbágy- és zsellérlakosság között gyökerezhettek meg, és innen terjedhettek aztán a fejedelmi és földesúri birtokigazgatás tisztviselői útján a felsőbb államigazgatás, a magasabb hivatali írásbeliség és az irodalmi nyelv felé. Mindenesetre az e körbe tartozó szavak közül nem egy már a XVI. század második felétől bekerült az erdélyi fejedelmek gazdasági levelezésébe, a törvényhozás és a törvénykezés nyelvébe, sőt a XVII. századtól kezdve be az erdélyi

lyi irodalmi művekbe is. Ezzel szemben a fejedelmi udvari élet, a magyar nyelvű diplomáciai levelezés nyelvébe a moldvai és havaselvi magyar íródeákok, secretariusok révén bekerült kölcsönszavak, valamint az állam- és egyházszervezet körében jelentkező román eredetű szók csak az erdélyi fejedelmek közvetlen környezetében meg a kiváltságos osztály és a diplomáciai szolgálat körében élhettek. Ezt bizonyítja az is, hogy mihelyt a XVII. század végén Erdély állami és diplomáciai önállósága a Habsburg-uralom Erdélyre való kiterjesztése következtében megszűnt, az e körbe tartozó kölcsönszavak mindenike rövidesen nyom nélkül eltűnt a magyar hivatali és közéleti nyelvből ugyanakkor, amikor a népi élet más társadalmi körülmények között terjedező szavait egyre szélesebb körben használták, és így ezek belekerülhettek az erdélyi hivatali nyelvbe, sőt az erdélyi írók műveibe, illetőleg erdélyi tárgyú irodalmi munkákba, s innen nem egy esetben a magyar irodalmi nyelvbe is.

5. Már az itt felvetett kérdések ilyen futó vizsgálata is mutatja, hogy mint annyi más esetben, a magyar szókincs feudalizmuskori román eredetű kölcsönelemeinek vizsgálata rendjén is a kölcsönzött szóanyag mennyivel gazdagabb tanulságokkal szolgál, ha ezt nemcsak etimológiai és jelentéstani szempontból vizsgáljuk, hanem számba vesszük a kölcsönszavak időbeli, földrajzi és társadalmi jelentkezésének kérdéseit is. A szókincs kölcsönzőkkel való gyarapodása egy bizonyos időkorben, egy bizonyos földrajzi környezetben és meghatározott társadalmi körülmények között lefolyó nyelvi jelenség, és ezért az ilyen szempontokra is kiterjedő vizsgálódás feltétlenül életszerűbb, az egykori társadalmi és nyelvi valóságot jobban tükröztető nyelvtörténeti eredményekhez vezet, mint ahogy a szempontokat teljesen figyelmen kívül hagyva vagy csak mellékesen érvényesítve folytatjuk a vizsgálódást.

A ROMÁNIAI MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI MUNKÁLATOK KÉT ÉVTIZEDE

1945—1965

I. 1. A felszabadulás utáni Romániában a politikai, gazdasági és társadalmi változásokkal párhuzamosan, illetőleg ezek eredményeként a tudományos munkálatok megszervezésében is lényegbe vágó változások történtek. A szocializmus építése irányelveinek és irányításának eredményeképpen az addigi egyéni célkitűzésekhez, sokszor meg éppen merőben önzően egyéni vagy legfeljebb osztályérdekekhez igazodó tudományos munkálatokat tervszerű, közösségi érdekű és a munkaközösségekben folyó tudományos termunkálatok váltották fel. Értethető, hogy ennek megfelelően a romániai magyar nyelv-tudomány munkásai sem külön, egyénenként, az országos tudományos tervektől független célkitűzésekkel dolgoztak és dolgoznak, hanem az országban folyó, a dolgozó nép érdekeit mindig szem előtt tartó, hatalmas termunkálatok részét képezik a romániai magyar nyelv múltjának és jelenének vizsgálatára irányuló kutatások is. Az országos termunkálatokba való szerves beletartozás következményeképpen a magyar nyelv-tudományi vizsgáladások végzéséhez elengedhetetlenül szükséges személyi keretet és a munka végzéséhez legtágabb értelemben vett anyagi alapokat is az országos termunkálatok személyi keretei és anyagi alapjai biztosítják.

Az országos termunkálatok körébe való beletartozás természet-szerűen azt a kötelezettséget jelenti a romániai magyar nyelv-tudományi munkálatok végzői számára, hogy a magyar nyelv-tudományi munkálatoknak a tudományos lehetőségek legszélső határáig tekintettel kell lenniök az országban folyó hatalmas szocialista építés követelményeire is.

2. A szocializmus építésének feltételei között természetesen a tervszerűsítés és a munka ütemeztségének biztosítása azzal a mozzanattal kezdődik, hogy a romániai magyar nyelvtudományi munkálatok irányítóinak a meghatározott személyi keret és a rendelkezésre álló anyagi eszközök tekintetbe vételével kell a távlati tervet megszabniok, hogy így biztosítani lehessen a munka végzésének folyamatos menetét. Minthogy pedig a nyelvtudományi munkálatok végzésére kellően felkészült romániai magyar nyelvtudományi munkások száma kevés ahhoz, hogy a munkálkodást a nyelvtudomány egész területén lehetővé tegye, a hazai magyar nyelvtudományi tervmunkálatok kérdéskörének és célkitűzéseinek meghatározásakor úgy kellett a terveket körvonalazni, hogy a tervfeladatok különlegesen éppen a romániai magyarság nyelvi valóságának kutatására vonatkozzanak. Ez persze nem jelenthet elzárkózást, korlátozódást semmilyen tekintetben sem, sőt éppen ellenkezőleg: a nyelvtudomány romániai magyar munkásai számára az az elsőrangú kötelezettség származik belőle, hogy éppen a nyelvi valóság tekintetbe vételével az évszázados román—magyar együttélés nyelvi hatásainak vizsgálatát állítsák a tervszerűsítés élvonalába; emellett azonban ilyen vonatkozásban legyenek tekintettel a magyarsággal Erdélyben ugyancsak századok óta együttlakó más népek nyelvvel kapcsolatos kölcsönhatásokra is. Egyoldalúvá persze még e fontos kérdés szem előtt tartása esetén sem válhatunk már csak azért sem, mert ez élvonalbeli feladat korszerű elvégzése feltételezi egyrészt a Romániában élő magyarság jelenlegi nyelvi helyzetének mentől szélesebb körű és mennél pontosabb megismerését, másrészt pedig marxista nyelvtudományi követelményeknek megfelelően a nyelvi folyamatoknak történeti vonatkozásban való szemléletét. Egyfelől a jelenkori nyelvi helyzetre vonatkozó kutatásoknak, másfelől pedig a nyelvi előzményekre és nyelvi változásokra irányuló történeti jellegű vizsgálódásoknak természetesen a lehetőségig párhuzamosan kell, illetőleg kellene folyniok.

Ezek az általános jellegű észrevételek már eleve is megszabják azokat a kérdéseket, amelyekkel előadásomban foglalkozni szándékozom. Mondanivalómat a követ-

kezőkben 1) a nyelvi kölcsönhatások, 2) a nyelvjárás-kutatás, 3) a mai irodalmi és köznyelv vizsgálata és 4) a nyelvtörténeti munkálatok kérdésére összpontosítom.

II. 1. Ami az első kérdést, a nyelvi kölcsönhatás kérdését illeti, éppen a romániai magyar tervmunkálatok ilyen irányú kiszélesítése első eredményeként azzal a figyelemre méltó tudománytörténeti megállapítással járt, hogy a magyar nyelv szókincsében érvényesülő román nyelvi hatás vizsgálata nem — mint eddig tudtuk — a múlt század második felében, hanem csaknem egy századdal előbb, a XVIII. század végén vette kezdetét. Nem kisebb nyelvész, mint Gyarmathi Sámuel már az *Affinitásában* (1799), majd később *Vocabulariumában* (1816) a nyelvhasználat fejtegetések rendjén magyar szavak egész sorát román szavakkal vagy azokkal is egybevetette, és így megtette az első lépést a magyar nyelv román eredetű kölcsönszavainak vizsgálata vonatkozásában (l. NyIrK. IV, 297—315). Ugyancsak e munkálat végzése közben terelődött rá a figyelem a román—magyar nyelvi kölcsönhatások kutatásának egy eddig ismeretlen munkására, a múlt század 30—40-es éveiben dolgozó Gáspár Jánosra, illetőleg a tőle elért szerény eredményekre (MNyTK. 107. sz. 6—7). A tudománytörténeti eredmények értékelése rendjén fény derült arra is, hogy főként Edelsbacher Antal, Szinnyei József és Blédy Géza, valamint Drăganu Nicolae meg mások vizsgálódásai után milyen eredményekkel és milyen hiányosságokkal kell számolniok a magyar szókincs román eredetű kölcsönszavaival foglalkozó kutatóknak (l. erre bővebben Márton Gyula: StUBB. Ser. Phil. 1959/2. 29 kk.; tőlem StUBB. Ser. IV. Phil. 1962/1. 19—34). A tudománytörténet eddig ismert és ismeretlen mozzanatainak számbavétele a további tudománytörténeti vizsgálódások szempontjából azzal az előnnyel járt, hogy az eddig elért jelentős eredmények ismeretében csak az adattári anyag kiegészítésére, a hiányok pótlására és a téves megállapítások helyesbítésére kellett fordítani a figyelmet.

Az eddigi kutatók munkájában mind a jelenkori nyelvjárás, mind pedig a történeti anyag összegyűjtésében, illetőleg számbavételében nagy hiányosságok mutat-

koznak. A nyelvjárási anyag vonatkozásában például még a Szinnyeieinél egy félszázaddal később e kérdésen dolgozó Blédy Géza figyelme sem terjedt túl a MTsz.-nak a múlt század utolsó évtizedeiben összehordott táj-
szóanyagán, és a történeti anyag felhasználása tekintetében is a román eredetű szókészlet eddig leggazdagabb jegyzékének egybeállítója úgyszólván teljes egészében csak a századforduló idejének három nagy szótörténeti forrására, a NySz.-ra, az OklSz.-ra és MLSz.-ra támaszkodott (l. Blédy: *Infl.* és benne a felhasznált művekre vonatkozó egybeállítását a 6—11. l-on).

Ilyen előzmények után már a romániai magyar nyelvjárásokra vonatkozó nagyarányú gyűjtőmunka megindításakor határozott célkitűzésként állott a romániai magyar nyelvtudományi munkálatok végzői előtt a román—magyar nyelvi kölcsönhatás kérdésére vonatkozó újabb gyűjtés végzése. E munkamozzanat szükségességének felismerésében nagy támogatást nyújtott a Román Nyelvatlasz (ALR) gyűjtőinek az az együttlakó népek nyelvjárásai anyagát is számba vevő és szemléltető kezdeményezése, amelynek eredményeként e Nyelvatlasz kötetibe egyebek mellett figyelemre méltó magyar nyelvjárásai anyag is belekerült (l. erre Bárczi Géza: *MNy.* XL, 88—97).

A MTsz. utáni közlésekben, főként pedig a romániai magyar nyelvjáráskutatók újabb gyűjtőmunkája eredményeként az 50-es évek felé már olyan gazdag nyelvjárásai anyag állott a román—magyar nyelvi kölcsönhatás vizsgálatára vállalkozók rendelkezésére, hogy ennek feldolgozását nemcsak a hazai nyelvtudomány érdekei, hanem a várható általános nyelvészeti tanulságok miatt sem lehetett halogatni. Elsősorban a kolozsvári egyetem magyar nyelvtudományi tanszéke vezetőjének, Márton Gyulának az érdeme, hogy a feldolgozó munka az újabb nyelvjárásai anyag vonatkozásában a tanszéknek egy kisebb munkaközössége keretében nemcsak megindult, hanem már eddig is szép eredményekre vezetett. A munkálatok vezetőjétől megjelent néhány iránymutató és összefoglaló jellegű közlemény, valamint a csángó nyelvjárás román eredetű kölcsönszavainak kéziratban már elkészült és kiadásra be is nyújtott hatalmas monográfiája

valamelyes fogalmat ad nemcsak a rendelkezésre álló nyersanyag arányairól, hanem a teljes feldolgozás révén nyerhető tudományos eredményeknek a román és a magyar nyelvtudomány, sőt ezen túlmenően az általános nyelvészet szempontjából való jelentőségéről is. A közösségi munkálatoktól függetlenül, egyénileg dolgozó Balogh Ödön a gyimesi és a csügési csángókról szóló közleményeinek értékes anyagával, illetőleg feldolgozásával járult hozzá a kölcsönhatás-vizsgálathoz. (L. pl. tőle: EM. XXXVII, 332—53 és kny. 22 l.; *Cîteva aspecte ale influenței lexicale românești în graiul din Ciugheș*: StCL. XIV, 377—90; *Gyimesi csángó tájszók*: NyIrK. III, 103—17.)

A jelenkori anyag alapján lényegében csak leíró szempontú vizsgálódás lehetséges. Minthogy pedig a nyelvi jelenségek elsősorban mozgásukban, változásukban és az őket alakító társadalommal való összefüggésükben életszerűek és érdekesek, nem lehetett halogatni a román—magyar nyelvi kölcsönhatás történeti anyagának összegyűjtését, illetőleg feldolgozását sem. Persze viszonylag csak szerény s jobbára már az eddigi kutatóktól is számba vett szótörténeti anyagot lehetett volna felhasználni akkor, ha a magyar történeti szótárakban (NySz., OklSz., MLSz.) és elszírt szótörténeti közlésekben viszonylag könnyen megközelíthető anyagra szorítkoznánk, és nem használnók fel mentől jelentősebb mértékben a levéltári anyagot is. A levéltári kutatás hosszadalmasságát és esetlegességeit ismerő számára azonban világos, hogy az ilyenféle anyaggyűjtés természetszerű elnyúlása nagyon reménytelen, csak a távoli jövőben befejezhető vállalkozássá tette volna még a pusztá anyaggyűjtő és még inkább azzá tette volna az anyagfeldolgozó munkát. Minthogy azonban az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár (MNY. LIV, 503—9; *Omăgiu lui Iorgu Iordan*. București 1958. 831—6.) meg az Erdélyi Szótörténeti Tár évtizedek óta folyó anyaggyűjtő munkája (l. Pais-Eml. 69—77) révén éppen a román nyelvi hatás vizsgálata szempontjából a keleti magyar nyelvjárások területéről a szótörténeti adatok százeczei állottak rendelkezésünkre, viszonylag könnyű volt e szótörténeti gyűjtés cédulaanyagából a feudálizmuskori román szókincsbeli hatás kutatása szempontjából értékesíthető, egyébként rendkívül gazdag anya-

got kiválogatni, és ezt az eddig teljességében számba nem vett nyomtatott forrásokkal rendszeresen kiegészítve megteremteni a kérdés történeti szempontú feldolgozásához szükséges adattárat (l. tölem: NyIrK. V, 170—3).

A szinkronikus és a diakronikus vizsgálódás párhuzamos végzésének előnyei és összefüggései nyilvánvalók. A szinkronikus vizsgálódásnak meg kell elégednie a jelenkori anyag feldolgozásában a leíró jellegű tény-megállapításokkal, szemléltetéssel, legfeljebb az átadó nyelv megfelelő szavaira való hivatkozással utalhat történeti jellegű nyelvhasonlító mozzanatokra is, az átadásra, átvételre vonatkozó merőben történeti jellegű, részletes szófejtő és jelentéstani észrevételek közlése azonban már nem tartozhatik feladatai közé. A szótörténeti anyag felhasználása viszont nemcsak hogy a szigorúan nyelvi jellegű változások, nevezetesen a hangalak módosulása és esetleg a jelentésfejlődés iránya tekintetében nyújthat sok érdekeset, de az egyes szavak történeti nyelvföldrajzi helyzetének, azaz a szavak egykori földrajzi elterjedésének tisztázása mellett az időbeli jelentkezés, a különböző társadalmi rétegek körébe való behatolás kérdésében is tájékoztathat. A kolozsvári egyetem magyar nyelvtudományi tanszékén folyó ilyen történeti jellegű kutatások ma már nemcsak a román eredetű magyar szókincs adattárának egybeszerkesztéséig jutottak el, hanem egy-egy sok tanulságot nyújtó román kölcsönelem feldolgozása (*berbécs, brinza, kalács, kalák, kaláka, kalugyer, krájník, orda, pópa, zsentice*) és legalább a középmagyarkori kölcsönzések kérdéseinek tisztázása (NyIrK. VI, 69—84, 373—6, IX, 61—77. Nyr. LXXXVII, 354—8, LXXXIX, 105—8, XC, 86—9, StUBB. Fasc. 2. 1964. 121—5, 1966. 127—39) révén jelentős mértékben kikristályosodtak az adattári anyag kiértékelésének és a szókincsbeli román kölcsönhatás történeti jellegű összefoglalásának legfontosabb szempontjai, irányelvei, illetőleg módszertani eljárásai (l. erre tölem: *Előzetes jegyzetek román eredetű kölcsönszavaink középmagyarkori rétegéhez*: StUBB. Ser. IV, Phil. Fasc. 2. 1962. 13—29 + 10 térképlap. NyIrK. XI, 63—8. — *Observații în legătură cu cercetarea imprumuturilor din limba română în lexiconul maghiar din epoca feudală*: Om. Rosetti. 873—6. — *A propos des mots*

d'origine roumaine dans le vocabulaire hongrois à l'époque du féodalisme: StudSlavAcScHung. XII, 389—96).

Ezek után nyugodtan megállapítható, hogy a román nyelvi kölcsönhatás kérdésének vizsgálata a romániai magyar nyelvtudományi termv munkák közül egyik fontosságához mérten a legalaposabban előkészített, legrendszeresebben és legbensőségesebben folyó termv munka. Így tehát minden remény meglehet arra, hogy a következő öt éves termv ideje alatt be is fejeződik. Mivel ugyanakkor a magyarországi kutatás a román nyelv magyar eredetű jövevényszavainak teljes feldolgozásával máris elvégezte a vizsgálódás másik felét, a román—magyar nyelvi kölcsönhatás kérdése remélhetőleg mind a román, mind a magyar szókincskutatásban a legalaposabban és — hihetőleg — legkorszerűbben feldolgozott problémák közé sorolódhatik (l. erre az eddig tőlünk felsorolt közleményeken kívül Tamás Lajostól: MNy. LXI, 12—8; UngEl-Rum.).

Ezzel szemben csak a kezdetnél tart a magyar—szász kettős, illetőleg a magyar—román—szász hármas nyelvi kölcsönhatás kérdésének vizsgálata. Ismeretes ugyanis, hogy az évszázadokon át gazdasági, társadalmi és művelődési kapcsolatban élő három nép nyelvileg sokszor nagyon is bonyolult hatás és viszonyhatás viszonylatában állt egymással. E sokoldalú és sokirányú hatásra nézve már folytak részletvizsgálatok, de korszerű eszközökkel még külön a magyar—szász nyelvi kölcsönhatást sem dolgozták fel. Újabban Nagy Jenő a magyar nyelvnek a szászág XVI—XVII. századi nyelvemlékeiben tükröződő nyelvi hatására vonatkozó adatgyűjtés alapján legalább a magyar—szász nyelvi kölcsönhatás kutatásának legfontosabb kérdéseit mind összefoglalóan, mind részleteiben felvetette (MNy. LX, 167—80, 352—55, LXI, 94—6). A fordított irányú kölcsönhatás vizsgálatának — az egy-egy szóra vonatkozó vizsgálódás eseteit kivéve — sajnálatosan ma még nincs köztünk gazdája. Az egyetlen alaposan felkészült erdélyi magyar germanista, Nagy Jenő volna hivatott e kérdést részleteiben, majd összefoglalóan is megvizsgálni.

2. Már az elmondottakból is kiviláglik, hogy a román—magyar nyelvi kölcsönhatás kérdéseinek beható

vizsgálatát rendkívüli mértékig megkönnyítette a romániai magyar nyelvjárások kutatásának előrehaladott volta. A nyelvjárasi tervmunkálatokról éppen ezért a magyar nyelvjárás kutatás általános érdekeire való tekintettel külön is kell szólnom. Ebben a vonatkozásban is mind a gyűjtő-, mind pedig a feldolgozó munka máris figyelemre méltó eredményeket mutat fel. A nyelvjárások vizsgálatában a) a nyelvföldrajzi kutatásokon alapuló nyelvatlaszok, b) a nyelvjárasi jelenségek monografikus feldolgozásai és c) a tájszóanyag-közlések kérdéseiről kell szót ejtenem.

a) A Román Nyelvatlasz munkásainak gazdag tapasztalatanyaga ismeretében kezdődő romániai magyar nyelvföldrajzi gyűjtőmunka abból a magyar nyelvjárás kutatásban valamelyes mértékben újszerű megfontolásból indult ki, hogy az eszményi sűrűségű, azaz minden településpontot magába foglaló, kisebb tájnyelvi atlaszok anyagának gyűjtése előkészítését, illetőleg fontos kiegészítését képezi a ritkább ponthálózatú nagy atlasz anyaggyűjtésének (l. erre: EM. XLIX, 424. kk., ill. ETF. 181. sz. 3. kk., MNY. XLIX, 508 kk.). Pusztán elméleti megfontolásból kiindulva persze az eszményi igazában az lenne, ha előbb az abszolút sűrűségű tájnyelvi atlaszok egész sora készülne el, s az így nyert biztos nyelvjárasi tájékozódás után kerülne sor a ritka ponthálózatú nagy nyelvatlasz kutatópontjainak kijelölésére, illetőleg a nyelvföldrajzi anyag egybegyűjtésére. A nyelvjárásokban általánosan jelentkező gyors ütemű elszíntelenedést, rohamos köznyelviesedést tekintetbe véve, nem lehetett azonban az országos nyelvtérkép anyaggyűjtését a tájnyelvi térképek elkészülte utánra halogatni, hanem a párhuzamosan folytatandó gyűjtés útját kellett járni. A *Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképe* tájnyelvi atlasz munkálatai (EM. XLIX, 424. kk., ill. ETF. 181. sz. 3. kk.) során szerzett gyűjtőtapasztalatok felhasználásával a felszabadulás után először a tájnyelvi atlaszok anyagának gyűjtésére került sor. 1949-ben megindult és némi vonatottsággal 1962-ben befejeződött a moldvai csángó nyelvjárás nyelvföldrajzi anyagának gyűjtése és 1963-ban kezdetét vehette az anyagnak 3 kötetben, mintegy 900 lapon való megszerkesztése. Ez a munkálat a romániai

magyar nyelvatlasmunkálatok közül eddig a legtovább jutott el: 608 lapot magába foglaló két kötete az RSZK Akadémiája Kiadójánál megjelentetésre előkészítve áll, sőt a III. kötet is legkésőbb 1966 elejére sajtókész állapotban lesz. Mint erre már utaltam, a gyűjtött gazdag anyag alapján máris lehetővé vált a csángó nyelvjárás román kölcsönszó-anyagának feldolgozása, emellett azonban elkészült a munkálatok menetére vonatkozó tájékoztatókon kívül több nyelvjárás, illetőleg nyelvjárástörténeti tanulmány is [l. erre a következő közléseket: Cum vorbim 1951. 2. sz. 31—3; MNy. XLIX, 508—14; MNyj. V, 3—41 (a csángó nyelvjárás terület térképével); A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem. H.n. 1956. 445—91; Márton Gyula: Nyr. LXXVIII, 376—82, Omagiu lui Iorgu Iordan. București 1958. 557—69, StCL. VI, 331—9, XI, 919—26; MNy. LII, 92—100; Lőrincze Lajos: MNy., XLIX, 224; Gálffy Mózes: NyIrK. VIII, 31—44 + 3 térképlap, 157—67 + 4 térképlap]. Az atlasz lapjai alapján most már világos képet alakíthatunk ki a csángó nyelvjárás tagozódásáról, sőt a nyelvföldrajzi és a történeti anyag együttes felhasználásával fény derülhet a csángóság eredetére nézve is (l. erre: MNy. LIV, 103—5).

A csángó nyelvföldrajzi kutatások tartama alatt éppen a csángóság és a székelység nyelvi kapcsolatainak meghatározása érdekében 1954-ben kezdetüket vették a székely nyelvjárások nyelvföldrajzi anyagának összegyűjtésére vonatkozó terepmunkálatok is. Az azóta folyó és előreláthatólag legkésőbb 1966 nyarán befejeződő gyűjtés öt földrajzilag elkülönített nyelvjárás részleg: Csík—Gyergyó, Háromszék, Udvarhelyszék, a Felső-Marosmente a Nyárádszentéve és Aranyosszék nyelvföldrajzi helyzetének felderítésére irányul. Márton Gyula vezetésével állandó munkatársként Gálffy Mózes, Balogh Dezső, Murádin László, Teiszler Pál és Vámszer Márta dolgozik e tervfeladat megvalósításán; kívülük rövidebb ideig még több, a legfiatalabb utánpótlásból kikerülő kutató is részt vesz a munkában. (A gyűjtésre és az eredményekre nézve l. Gálffy Mózes és Márton Gyula: A kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei. Társadalomtud. Sorozat I, 253—79 + 12 térképlap; uók: NyIrK. I, 63—74 + 25 térképlap; Murádin László: i.h. II, 171—91; Balogh Dezső

és Teiszler Pál: StUBB. Ser. IV. Phil. Fasc. 1. 1963. 103—33).

A székely nyelvjárások nyelvöldrajzi anyagának gyűjtéséhez újonnan összeállított 700 és egynéhány kérdést tartalmazó kérdőfüzetet a gyűjtők éppen úgy minden egyes székelységi településpontra kikérdezték, illetőleg kikérdezik, mint ahogy az a csángó gyűjtés végzésekor is történt. A ma teljesen egybeépült települések esetében azonban — a nyelvjárási egyöntetűség megállapítása után — csak egy kutatóponttal számolnak a gyűjtők, illetőleg a térképlapok szerkesztői.

Nyilvánvaló, hogy a gyűjtőmunka közeles befejezésekor a rendelkezésre álló egész nyelvöldrajzi anyag teljesen kielégítő mértékig tájékoztat majd a székelység nyelvjárási viszonyainak legfontosabb részletkérdéseiben, sőt kellő óvatosság esetén lehetővé válik a moldvai, a gyimesi és a hétfalusi csángóság, valamint a székelység nyelvi összefüggéseinek tisztázása is. Óvatosságra azért van szükség, mert e jelzett nyelvjárási részlegek mai nyelvjárási állapotának egybevetésekor feltétlenül számításba kell venni az egyes nyelvjárási alakulatok nyelvének fejlődésében minden valószínűség szerint mutatkozó ütembeli eltéréseket. Az ilyen vonatkozású megállapítások megfogalmazásakor tehát leíró nyelvjárási módszerekkel nem, csak nyelvtörténeti és történeti módszerek komplex alkalmazásával juthatunk tudományos szempontból megnyugtató következtetések birtokába.

A kutatópontok csekély száma (mindössze 32 pont) miatt már nem közösségi, hanem egyéni munkával valósult meg az aranyosszéki székelység tájnyelvi térképének anyaggyűjtése. E munkára egy szülőföldje nyelvjárást jól ismerő ifjú kutató, Murádin László vállalkozott. Az aranyosszéki tájnyelv és a Mezőség nyelvjárási viszonyait Murádin néhány legnyugatibb mezőségi település kutatópontként való felvételével szándékozik szemléltetni. A gyűjtőmunkát 1956 őszétől 1957 februárjáig a gyűjtő el is végezte. Magáról a munkáról és a legfontosabb nyelvjárási eredményekről közzétett beszámoló elkészültének időpontján (1958) túl már csak a kiegészítő-ellenőrző gyűjtőmunka elvégzésére kell Murádinak időt szakítania (l. Murádin: NyIrK. II, 171—91+1 térkép; 12

mutatványlap szemléltet néhány érdekes szókincsbeli, illetőleg nyelvtani jelenséget).

Nagyon jelentős kezdeményezés történt a gazdasági és társadalmi változások eredményeként eltűnőben levő népi mesterségek szakszókincsének nyelvöldrajzi jellegű összegyűjtésére is. A kolozsvári egyetem egy kis munkaközösségének a legfiatalabb tudományos kutatókból alakult csoportja: Kósa Ferenc, Vöö István és Zsemlyei János egyik legősibb népi mesterség, a fazekasság szakszókincsének az egész ország területén való összegyűjtésére adta rá magát. A gyűjtés rendjén különleges, mintegy félezer kérdésből álló kérdőízzel minden egyes olyan pontot meglátogattak, illetőleg meglátogatnak a gyűjtők, amelyen a fazekasság mai vagy korunkhoz közeli időben való életéről tudomást szerezhettek. Gyűjtőmunkájuk során sokszor egy-egy ponton az utolsó, néha már régóta nem is dolgozó fazekastól kérdezték ki a kérdőívet, és így mentették meg a romániai magyar fazekasságnak a hatalmas romániai gyáripari fejlődés következtében — minden valószínűség szerint — rövidesen teljesen eltűnő nyelvi anyagát. Remélhetőleg e munkálat elvégzése után más népi kézművesség szókincsanyagának összegyűjtésére is sor kerül.

Noha jelentőségében nem utolsó, mégis a romániai magyar nyelvatlasmunkálatok ismertetése rendjén utolsó helyen szólok a romániai magyar nyelvjárások területén való tájékozódás szempontjából különleges fontosságú Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszának (RMNyA) anyaggyűjtő munkájáról. E munkálat — országos jellege miatt — az Akadémia Kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének tervmunkái közé tagolódik. A munkálatok 1955-ben a kérdőív egybeállításával kezdődtek. A gyűjtés legfontosabb eszköze, az eddig magyar kutatótól használt legterjedelmesebb kérdőív mintegy 3400 kérdést foglal magába. A kérdőívünkbe érthető okokból beleiktattuk a Magyar Nyelvjárások Atlaszának teljes kérdőívét, de felhasználtuk a kolozsvári kutatóktól Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképe, a moldvai csángó és a székely nyelvatlások anyaggyűjtéséhez készült kérdőíveket is. Éppen a Román Nyelvatlasz példáján indulva a nyelvtani jelenségekre vonatkozó, körültekintően egybeállított kérdés-

anyag mellett különleges szerepet juttattunk a nyelvi kölcsönhatás vizsgálata szempontjából rendkívül jelentős, fogalomkörönkénti csoportosításban kérdezendő szóföldrajzi kérdések számának növelésére. Az eddigi magyar nyelvAtlasz-kérdőívek összetételétől eltérve, de éppen első, ún. nagy kérdőívünk hagyományait folytatva a RMNyA-unk kérdőívében a nyelvtani és szóföldrajzi kérdések egymáshoz való arányát megközelítő pontossággal az 1:5 viszonyszám fejezi ki. Ez pedig azt jelenti, hogy kb. öt-annyi szóföldrajzi kérdést vettünk fel a kérdőívbe, mint amennyi a szigorú értelemben vett nyelvtani kérdések száma.

Mivel természetszerűen egy országos nyelvtérkép pont-hálózata az összes nyelvjárási pontoknak csak egy kis hányadát foglalhatja magában, a kutatópontok kijelölésében elvszerű egyöntetűséget kellett érvényesítenünk. A kijelölés során — éppen a már elvégzett Kolozsvár környéki gyűjtés, valamint a párhuzamosan folyó csángó és székelységi nyelvAtlaszmunkálatok megbízható nyelvjárási tájékoztatásai alapján — elsősorban nyelvi ismérveket alkalmaztunk. Már eleve felvettünk a kutatópontok közé minden nyelvjárászigetet, de nem kerültük ki a városokat sem, hiszen a városi nyelv és a környező nyelvjárások nyelvi kölcsönhatásának szemléltetése — megítélésünk szerint — a nyelvAtlasz el nem hanyagolható feladatai közé tartozik. A MNyA célkitűzéseitől eltérően a hazai nyelvi valóság figyelembe vételével és a nyelvi kölcsönhatások szemléltethetőségének célzatával nemcsak hogy nem kerestük a nyelvileg homogén településeket, mint azt a MNyA teszi, sőt éppen a nyelvileg mentől több színű településponatok beiktatásával igyekeztünk ilyen tekintetben a térképes szemléltetést mentől élet-, illetőleg valóságyszerűbbé tenni. Gyűjtőink más vonatkozásokban azzal az általános utasítással indultak, hogy a hangjelzésben az egyezményes magyar hangjelölés alapján állva a szükségesnek látszó mértékig, de a hangjelzésbeli túlzásoktól óvakodva végezzék a munkát. Az utasítások közé tartozott, hogy az adatközlőket a gyűjtők előzetes tájékozással válasszák ki, és a kétesnek látszó adatokat már az első alkalommal a helyszínen ellenőrzik. Szabad kezet kaptak a gyűjtők arra nézve is, hogy

ha a helyszínen való tájékozódás után valamely, kutatópontként előzetesen kijelölt település közvetlen közelében nyelvjárásiabb pontra akadnak, a kijelölt pont helyett az ilyen település nyelvföldrajzi adatait gyűjtésük össze. Ilyen pontcserére aztán a terepmunka rendjén néhány indokolt esetben valóban sor is került.

Noha nem kétséges, még sok részletet el kellene mondanom ahhoz, hogy fogalmat lehessen alkotni a RMNYA munkája előkészítésének körülményeiről, a munka ütemezéséről, menetéről és eddigi eredményeiről, mégis az idő gyors múlása figyelmeztet, hogy az eredmények rövid felvázolása előtt még csak egy fontos kérdéstről, a gyűjtők kérdéséről szóljak. Kezdetben az volt a terv, hogy nagyterjedelmű, már eleve két kötetben szerkesztett kérdőívvel egymás megfigyeléseit ellenőrizve két gyűjtő dolgozik, és a vitás kérdésekben már a helyszínen együttes megfigyeléssel és mérlegeléssel — Gazda Ferenc és Nagy Jenő — dönt. A két gyűjtővel való munka kezdeti sikerei után külső okokból az egy gyűjtővel végzendő gyűjtés gyakorlatára tértünk rá azzal a személyi megoldással, hogy a moldvai csángó, a székelységi és az aranyosszéki kutatásokban kellő gyakorlatra szert tett és odaadó munkájával kitűnt Murádin Lászlót nyertük meg a gyűjtés végzésére. Elsősorban az ő csaknem egy évtizedes fáradhatatlan odaadásának köszönhető, hogy ma a helyszíni gyűjtés már lényegében befejezettnek tekinthető, sőt a vége felé közelednek a gyűjtött anyag munkatérképre vetítését lehetővé tevő, technikai jellegükben rendkívül fárasztó előmunkálatok is. A 136 falusi településből álló kutatóponthálózatból mindössze 4—5 maradt az 1965 őszen még felkeresendő települések közé, emellett azonban hátra van még néhány városi pont anyagának összegyűjtése is (A munkálatokra nézve l. tőlem: *A Román Népköztársaság Magyar Nyelvjárási Nyelvtérképének előkészítése*: NyIrK. I, 12—26; *Nyelvtérképünk anyaggyűjtésének feleújtán túl*: i.h. VII, 35—55).

b) A nyelvatlasmunkálatokkal egyidőben, de tőlük függetlenül is sor került nyelvjárási jelenségmonográfiák anyagának gyűjtésére, sőt kezdetét vette a gyűjtött anyag feldolgozása is. A Kolozsvár környékén: Kalotaszegen és a Borsavölgyén, valamint a Szilágyságban már régebben

megkezdett ilyen jellegű munka a moldvai csángóság, a székelység között, valamint a Fekete-Körös völgyén folytatódott, sőt közelebbről újra megélénkült Kalotaszegen is. A csángósági, székelységi és Fekete-Körös völgyi gyűjtés a nyelvtani jelenségekben is gazdag nagy kérdőív felhasználásával, a kalotaszegi pedig különleges kérdőívek segítségével folyt, illetőleg folyik. A jelenségmonográfiák egybeszerkesztői saját gyűjtésükön kívül — a szokásos formában — felhasználták más gyűjtőktől az egyetemi tanszék tulajdonában levő nyelvjárási anyagot is. Ilyenformán készült el a kalotaszegi nyelvjárás hangrendszeréről Lakó Elemér terjedelmes aspirantúrai dolgozata és ezzel szinte egyidőben a kalotaszegi igeképzők rendszerét tárgyaló, módszerében teljesen új monográfia (Szabó Zoltán, *A kalotaszegi nyelvjárás igeképző rendszere*: NytudÉrt. 48. sz.), Gálffy Mózesnek már előbb idézett két csángó hangtani dolgozata, valamint Márton Gyulának egy nagyobb és több kisebb terjedelmű jelenségmonográfiája is (*Az igealakok szerepe a Borsavölgyén*: Pais-Eml. 458—66; *A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai*: NytudÉrt. 32. sz.; *Az ikes ragozás állapota a Fekete-Körös völgyében*: StUBB. Ser. IV. Fasc. 2. Phil. 1960. 47—55; *Az a-zás állapota a Fekete-Körös völgyében*: NyÍrK. VI, 85—116). A kalotaszegi nyelvjárásra vonatkozóan újabban készült dolgozatok sorában terjedelménél és az anyag sok szempontú feldolgozása tekintetében egyaránt jelentős Vámszer Mártának a kalotaszegi igetövekről és igealakokról írt doktori dolgozata; — rendkívüli terjedelme miatt — ebből, sajnos, csak részletek jelenhettek, illetőleg vannak megjelenőben. (Eddig ezek jelentek meg: *A kalotaszegi nyelvjárás íra vála, ír á vála-féle igealakjairól*: StUBB. Ser. IV. Fasc. 2. Phil. 1959, 179—85; *Az ikes igeragozás állapota a kalotaszegi nyelvjárásban*: i.h. VIII, 169—81. Ugyancsak neki a székelység nyelvjárások köréből van egy kritikai jellegű, összefoglaló nyelvjárás-ismertetése és egy jelenségtanulmánya: NyÍrK. I, 51—62, V, 125—56.

A kolozsvári kutatóktól gyűjtött hatalmas nyelvjárás anyag ismeretében teljes joggal remélhető, hogy a nyelvjárás jelenségtanulmányok száma részint a doktori dolgozatok készítése, részben pedig a rendelkezésre álló

nyelvjárási nyersanyagok az aspirantúrától független feldolgozása révén a jövőben jelentős mértékben szaporodhatnak.

3. A mai magyar irodalmi és köznyelv tudományos vizsgálata a romániai magyar nyelv-tudományban, sajnos, a legelhanyagoltabb munkamező. Itt az a helyzet, hogy a kolozsvári magyar nyelvészek közül legalább néhányan eddig elsősorban a közírás területén felmerült legsürgősebb kívánalmak kielégítésére fordították minden erejüket, és a tanszéki előadások igényein túl nem, vagy csak nagyon kis mértékben kerítették sort a leíró nyelvtan körébe tartozó kérdések önálló kutatására. Önálló kiadványként csak Márton Gyulának egy kisebb terjedelmű nyelvművelő kötete jelent meg [*Írjunk, beszéljünk helyesen*. Bukarest (1952), 108 l.]. Újabban is inkább nem a leíró nyelvtani, hanem a stilisztikai kérdések előtérbe kerülése kecsegtet közelesen megmutatkozó eredményekkel. Ez egyébként eléggé üdvös mozzanat, mert az írók nyelvhasználatában a nyelvi eszközök helyes és művészi alkalmazásának tudatosítása művelődési életünk szükséges fejlődésének fontos feltétele.

A legutóbbi időkig éppen a romániai magyar irodalom fejlődése, az írók nyelvi értékeinek tudatosítása és persze a mutatózó fogatkozások építő bírálata tekintetében a hazai nyelvészek még a közírás szükségleteit sem elégíthették ki. Újabban azonban a Balogh Dezső, Gálffy Mózes, Kósa Ferenc, Szabó Zoltán meg mások vállalkozásai révén ráterelődhetett a figyelem az irodalmi nyelv elmúlt két évtizedének, illetőleg egyes élő írók nyelvének vizsgálatára és monografikus feldolgozására is. Az irodalmi és köznyelvi igények fokozása szempontjából fölötte kívánatos, hogy az ilyen irányú kezdeményezés tervszerű munkálatokban folytatódjék. Az előkészületben levő monográfiák közül Balogh Dezsőnek Horváth Imréről és J. Nagy Máriának Vajda Jánosról szóló doktori értekezését kell kiemelni.

A más nyelvekből való fordítások virágkorában a fordítás elengedhetetlen munkaeszközének, a két nyelvű szótáraknak a szerkesztése rendkívül fontos feladat. Persze arra nincs elégséges tudományos erő, és nem is lehet a romániai magyar nyelvészekről elvég-

zendő lexikológiai feladatnak tekinteni mindenfajta két-nyelvű szótár megteremtését; a hazai vonatkozásban legfontosabb kétnyelvű szótár: a román—magyar és a magyar—román szótár megszerkesztésének kötelezettsége azonban teljes mértékben a román és a romániai magyar nyelvészek feladatai közé tartozik. A kolozsvári akadémiai Nyelvtudományi Intézet felismerve ezt a fontos szükségletet, másfél évtizedes munkával, Petrovici Emil akadémikus irányításával és Kelemen Béla közvetlen gondozásában, egy nagy munkaközösség foglalkoztatásával nemzetközi mértékkel mérve is korszerű nagyszótár kidolgozását és megjelentetését tette lehetővé (Kelemen Béla, *Az új román—magyar nagyszótár szerkesztésének legfontosabb elvi és gyakorlati szempontjai*: NyIrK. I, 33—49; *Contributions à la méthode de rédaction des dictionnaires bilingues*: Mélanges Linguistiques 235—48). A román—magyar szótár két kötetének [H. n. (1964), I. köt. 743+1, II. köt. 847+1 l.] közreadásával a román irodalom magyar nyelvű fordítási lehetőségei nagy mértékben könnyebbedtek, de persze ez a hatalmas szótári alkotás nagy segítséget jelent a gyakorlati életben és a minden fokon végzendő oktatói munkában is.

4. Utolsónak hagytam, jóllehet már személyi érdekeltségemnél fogva sem tarthatom utolsó kérdésnek a romániai magyar nyelvtörténeti kutatások problémáját. Minthogy az elvégzendő feladatok felvázolása vonatkozásában imitt-amott már több ízben, sőt többször összefoglalóan is kifejtettem véleményemet (l. MNy. LI, 468—76, LIV, 503—9; *Omagiu lui Iorgu Iordan* 831—6; Pais-Eml. 67—77), ezúttal inkább az eredményekre és az egészséges fejlődés irányába mutató kezdeményezésekre terelem rá a figyelmet.

A nyelvtudomány kérdéseiben jártas szakemberek előtt beszélve igazán nem szükséges a nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti kutatások jelentőségének bizonygatására vesztegetnem a szót. De éppen mivel a nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti munkálatok fontosságának megítélésében nyelvész és nyelvész között csak fokozati különbség lehet, a Romániában folyó magyar nyelvtudományi munkálatok körében nem lehet észre nem venni a történeti jellegű kutatások végzésében azt az egyoldalúságot,

hogy a legutóbbi időkig úgyszólván egy ember életfeladatai közé tartozott a nyelvtörténeti kutató- és feldolgozó-munka. Minthogy e nem éppen üdvös helyzetből fiatal kutatók bekapcsolódásával ma már kimozdulóban vagyunk, legyen szabad néhány, jelentősebbnek vélhető nyelv- és nyelvjárástörténeti eredményre legalább felsorolásszerűen rámutatnom.

a) A nyelv- és nyelvjárástörténeti kutatások szempontjából mindig elsőrendű fontosságú új, friss nyelvemlékanyag feltárása. Az ilyen munkának van tervszerűen végezhető és a várható eredményeket előre sejthető része is, de vannak meglepetésszerű mozzanatai is. A meglepetésszerű mozzanatok sorában legfontosabb kétségtelenül a Farczady Elek kutatómunkája révén előkerült XV. század eleji Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák felfedezése volt. E nyelvemlék bemutatása az egyetemes magyar nyelvtörténet szempontjából is eléggé jelentős nyelvtörténeti feladat volt. A tervszerű, rendszeres levéltári kutatás azonban e korai nyelvemléken kívül számos olyan XV—XVII. századi nyelvemléket hozott felszínre, amelyek a magyar nyelvtörténet és nyelvjárástörténet szempontjából rendkívül fontosak. Ezek egynéhányának közzétételével nemcsak a romániai, de a magyarországi nyelvjárások történetére is új nyelvemlékes anyaghoz jutott hozzá a kutatás. (A közléseket l. EM, LI, 121—7; MNY. LI, 243, LII, 226—8, 369—70, LIII, 259—67, LIV, 136—7, LVII, 98—103, LVIII, 490—3, LIX, 92—4, 360—3, LX, 499—501; NyÍrk. V, 101—4, VI, 373—6.) Nyilvánvaló: az eddig közzétett forrásanyag elenyészően csekély hányada a másirányú feldolgozás céljaira kijegyzetelt és persze még csekélyebb hányada az át sem kutatott levéltári anyagnak. Ilyenformán a nyelvemlékanyag feltárására a továbbiakban is szinte korlátlan materiális lehetőségek kínálkoznak.

b) Két régebbi és két újabb beszámoló (MNY. LIV, 503—9; Pais-Eml. i.h.; StUBB. 1968/2. 43—9; SzE. 520—43) felment annak a kötelezettségétől, hogy részletesen szóljak a név- és szótörténeti gyűjtés területén mutatkozó eredményekről. Az eddigi gyűjtésből származó egymillió nyelvi adalékot meghaladó név- és szótörténeti anyag már számszerűségében sem jelentéktelen. A belőle kiin-

duló, már eddig napvilágot látott kisebb-nagyobb közlemények, gondolom, valamelyes fogalmat nyújthatnak arról, hogy az egész gyűjtemény közzétételével milyen természetű adalékokat nyerne a magyar nyelv- és szótörténeti kutatás. Ugyanilyen értelemben figyelemre méltó a Cs. Bogáts Dénes régebben közzétett Háromszéki Oklevél-szójegyzéke (ETF. 163. sz.) pótlására tőle gyűjtött, hagyatékként ránk maradt kézirat szótörténeti anyag.

c) Mind a névtörténeti, mind a szótörténeti gyűjtés cédlarengetegében tulajdonképpen egyben a romániai magyar nyelvjárások történetére vonatkozó tömértelen adalék rejtőzködik. Hogy belőle egy-egy nyelvjárástörténeti jelenség vonatkozásában milyen arányú történeti adattár állítható össze, illetőleg ennek alapján milyen nyelvjárástörténeti megállapításokra juthatunk, Cs. Bogátsnak egy nyelvjárásági ragcsoportra vonatkozólag egybeállított adatközlése (*A -ni, -nit, -nul, -nül rag a háromszéki régiségben*. Kolozsvár 1947. 15 l.) és e ragcsoportra vonatkozó nyelvjárástörténeti kérdésekről tőlem közzétett két összefoglalás jól szemléltetheti (MNyj. VI, 3—22, Nyr. XCIII, 546—52).

Személyi érdekeltségem miatt még csak felsorolás-szerűen sem említem meg azokat a részleteredményeket, amelyek a romániai magyar nyelv- és nyelvjárástörténeti kutatások megindulásáról és lendületéről bizonykodnak. Itt is ki kell emelnem azonban: a jövő fejlődés szempontjából bizalomkeltőnek tartom, hogy a fiatal nemzedékből B. Gergely Piroska és Kósa Ferenc elindult a nyelvjárástörténet művelésének sok eredménnyel kecsegtető útján.

Ilyenformán remélhető, hogy a romániai magyar nyelvtörténeti kutatások megélénkülése és kiszélesedése révén a közeli jövőben lehetővé válik az irodalmi nyelvi és köznyelvi, valamint a nyelvjárásági jelenségeknek folyamataikban, változásaikban való szemlélete, illetőleg a változásoknak — főként a szótörténet kérdései esetében — a gazdasági, politikai és társadalmi változásokkal való egybekapcsolása is.

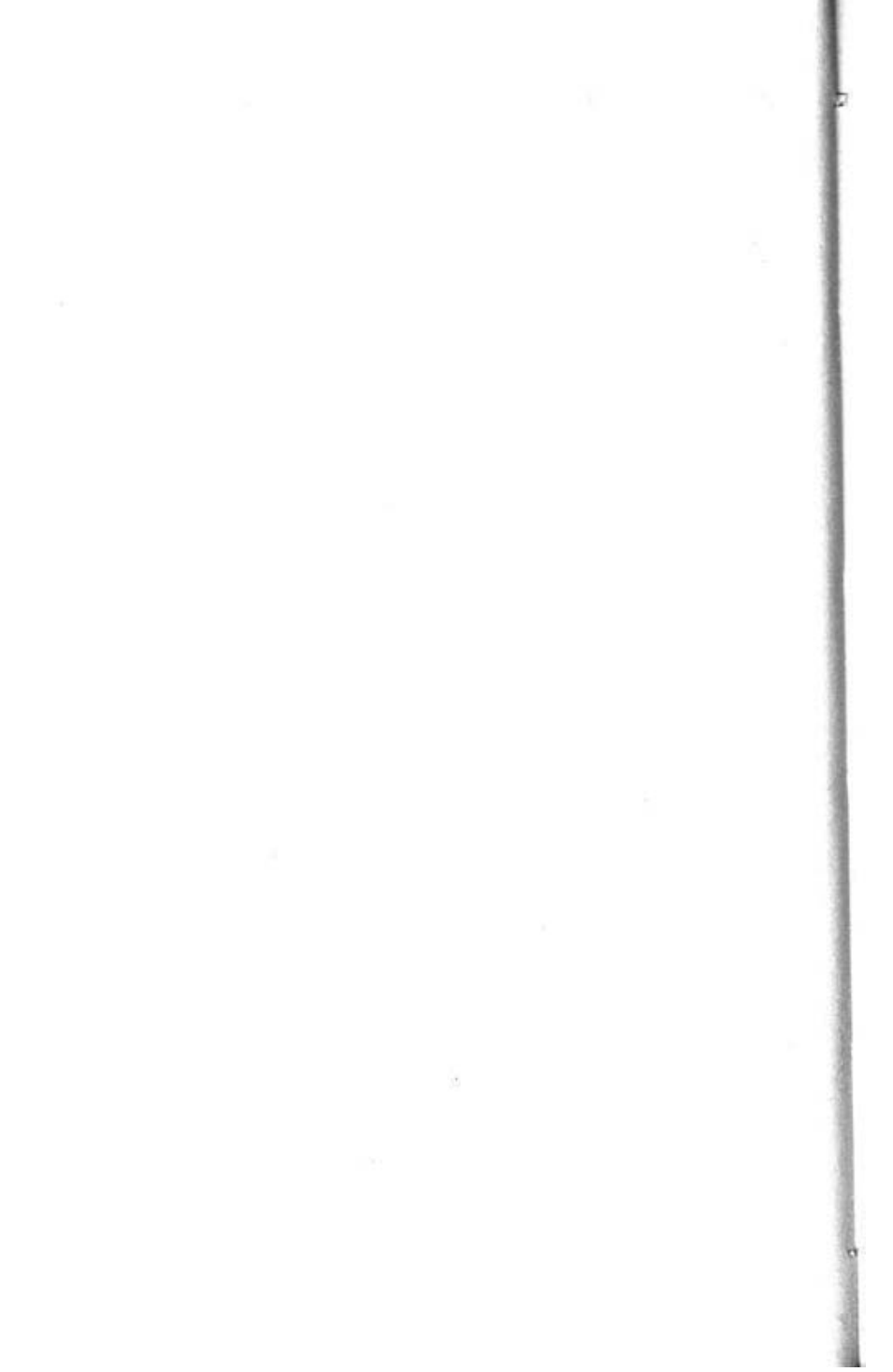
III. Jóllehet máris eléggé igénybe vettem a figyelmet, előadásom végéhez közeledve ismételtelen és hang-

súlyozottan ki kell emelnem, hogy azok a szerény eredmények, amelyekre a romániai magyar nyelvtudományi kutatók hivatkozhatnak, az egyéni és a tervszerűsített közösségi jellegű munkálatoknak — megítélésem szerint — egészséges egybehangolásából, illetőleg egymást támogatásából születtek meg. A romániai magyar nyelvtudományi munkálatokban a tervszerűsítés a szocializmus építésének körülményei között természetszerű követelmény. A tervszerűsítés lehetővé tétele érdekében gondoskodott és gondoskodik a kormányzat a munka tervszerű végzéséhez szükséges személyi és költségvetési keret biztosításáról is. A személyi feltételek biztosítása tekintetében a mai helyzet ez: A kolozsvári egyetem magyar nyelvtudományi tanszékének ma tizenkét, az akadémiai Nyelvtudományi Intézetnek pedig négy tagja, összesen tehát tizenhat tudományos munkás foglalkozik a magyar nyelvtudományi kérdésekkel. Ehhez azonban még hozzá kell számítanunk azt is, hogy több magyar nyelvtudományi tervmunkálat nemcsak a romániai magyar kutatók közös erőfeszítését követeli meg, hanem a román és magyar nyelvészek együttes közösségekben való alkalmi összefogását is. Ez persze a felszabadulás utáni személyi feltételeket még kedvezőbbé teszi. A román és magyar kutatók együttműködésére először 1947-ben a moldvai csángó és a Fekete-Körös völgyi nyelvjáráskutatás közösségi végzése alkalmával, majd a román—magyar szótár szerkesztési munkálatai rendjén került sor. Az együttműködés előnyei láttán világos, hogy a továbbiakban a munkálatok ilyen jellegét még fokozni kellene, hiszen a román és a magyar nyelvészek együttes munkája nélkül elképzelhetetlen például a magyar—román szótár, a román—magyar nyelvi kölcsönhatás, a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza tervmunkájának a korszerű nyelvtudományi követelmények szintjén való megoldása.

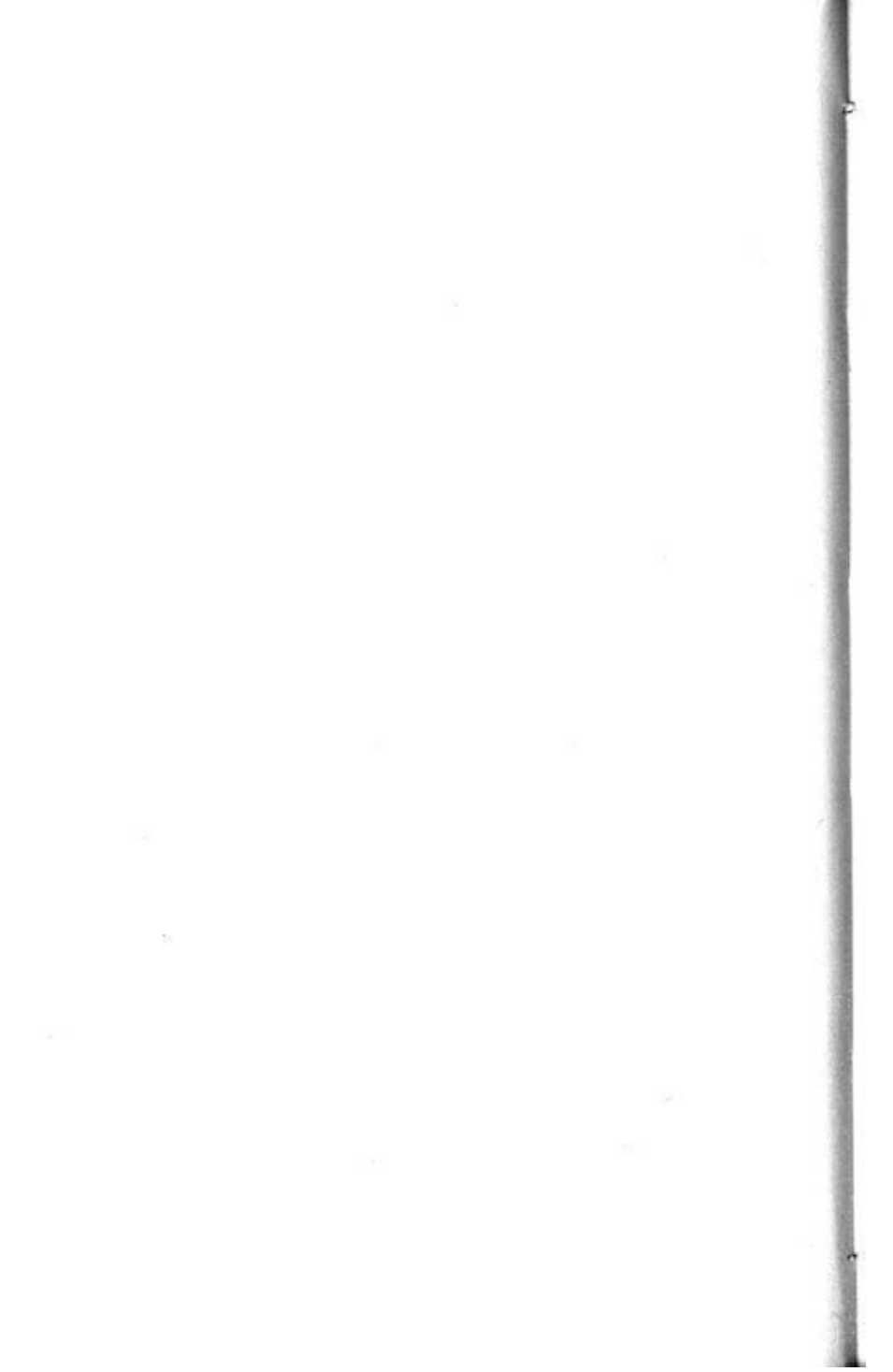
Végezetül hangsúlyoznom kell, hogy mivel a romániai magyar nyelvtudományi munkálatok az országos tervmunkák keretébe tartoznak, mind a személyi, mind pedig a további költségvetési keret biztosítottnak tekinthető. Ezen túlmenően a jövő fejlődés szempontjából reménykeltő az a tény is, hogy a nyelvtudományi munká-

latokkal foglalkozó magyar kutatók életkorbeli eloszlása is kedvező: a 16 kutató közül csak egy közelítette meg vészesen a 60-ik évet, egy lépte át az 50-iket, csak kettő halad az 50-ik felé, a többi tíz közül azonban egy sincs a 35. életévén túl. Ilyenformán a munkálatok végzőinek soraiban az előregedés veszélye egyáltalában nem fenyeget.

Az elmondottak után a végzett munka figyelemre méltó eredményeinek láttán a fiatalabb évjáratú munkások és az idősebbek együttes munkájával biztosított-nak látszik nemcsak az, hogy az elkezdett tervmunkák a kijelölt idő alatt befejeződnek, de jogosan remélhető továbbmenően az is, hogy fokozatosan sikerül kiküszöbölni a romániai magyar nyelvtudományi munkálatokból az előbbieken jelzett hiányosságokat, fogyatkozásokat és egyoldalúságokat is.

II
RÉGI ÉS MAI NYELVJÁRÁSAINK

A MOLDVAI »ZEKEL VIDEK« KÉRDÉSÉHEZ

Az udvarhelyszéki székely nyelvjárás történetére vonatkozó adatok és egyben erdélyi szótörténeti táram anyagának gyűjtögetése során közelebbről felhasználtam egyebek mellett Udvarhelyszék régi leveles anyagának ma a kolozsvári levéltárban őrzött magyar nyelvű darabjait is. E munka rendjén — amellet, hogy jelentős számú nyelvi adatot céduláztam ki — nem került el figyelmemet sok, más vonatkozásban is érdekes adalék sem. Ezúttal a hivatkozott széki anyag törvénykezési irataiból egy olyan kis részletre hívom fel a figyelmet, amely — véleményem szerint — egyáltalában nem lényegtelen a moldvai csángóság eredetének kérdése szempontjából sem.

Egy Udvarhelyszék ítélőszéke előtt folyó perben 1598-ban vallatást tartottak egyebek mellett abban az ügyben is, hogy vajon „Simo“ János szegődött szolgája volt-é „Gegeó“ Bálintnak. A vallatás során természetesen több tanút hallgattak ugyan ki, a mi szempontunkból azonban csak az az egy vallomás tartalmaz figyelemre méltó részletet, amelyet a törvénykezési jegyzőkönyv leírója a csíkszéki Csicsóból való Silló Márton lófő („Martinus Sillo de Chichio primipilus“) szájáról jegyzett le. A vallomásból a következő, számunkra érdekes részlet emelhető ki: „Mikor az harc meg león Molduaba, en az lengelek kezebe estem uala, fel vynek Lengel orzagba, Veghre el zabadulek, *Ala Jeóuek Molduara az Zekel videkre ieuek*, Addigh mind az erdeón ieott(em), hogy Roma(n) vasarra jutek tahagh ottogio(n) vadnak Barrabasy Lenart es Chwder Lenart kik az Molduaj vaidatol Jeónek uala keouetsge(n) voltak oda, ozton enis eo altallok ieouek kj, de hogy Tatrosra iutek ott talala(m) Simo Janost, mo(n)da hogy Az fogliokkal egie-tembe zabadult megh, az Vaida el ereztette az kj megh maradott benne, s megh eskettette eóket hogy teobbe

országokra ne(m) me(n)nek eggiut ieouenk haza“ (UszT. 13/37).

Sajnálatos, hogy a vallomás leírója nem jegyezte le sem a vallomástevő korát, sem pedig arra nem utalt, hogy a tanú melyik évben „meglőtt“ harcról ejtett szót. Mindkét adatra azért lenne szükségünk, hogy pontosan meghatározhassuk: mikor járt „Sillo“ Márton Moldva olyan részén, amelyet ő vallomásában *Zekel vidék*-nek nevez. Jóllehet a jegyzőkönyv más részeinek bizonyossága szerint tanúként jobbra javakorabeli vagy éppen idősebb rendű személyeket hallgattak ki, mégis mivel a vallomástevő maga úgy hivatkozik a moldvai harcra („Mikor az harcz megh león Molduaba...“), mint amelynek időpontja a vallatás időpontjától nem lehetett túlságosan távol, ha pontosan nem is tudjuk rögzíteni a harc időpontját, nagy valószínűséggel csak a XVI. század második felének utolsó egy-két évtizedére gondolhatunk.

A moldvai harc időpontjának meghatározásánál számunkra fontosabb az, hogy 1598-ban „Sillo“ Márton az észak-moldvai Románvásár környékén *Zekel vidék*-ről emlékezik meg. Ismeretes, hogy a moldvai csángóságnak ma is itt él egyik, nyelvi szempontból legrégebb csoportja: az északi-csángóság, a moldvai katolikusoknak Bandinus-féle 1646—1647. évi összeírásából meg éppen ismerjük is Románvásárral együtt hét, e vidékről való olyan település nevét [Domafalva, Dsidafalva, Lokosfalva (Lökösfalva), Roman, Steczkofalva, Szabófalva, Thamasfalva], amelynek a Bandinus közölte névsorok tanúsága szerint a tájt jelentős magyar lakossága volt. (L. Mikecs László, *A moldvai katolikusok 1646—1647. évi összeírása*: ETF. 171. sz. 30 kk.) Úgy hiszem, a Csíkból való „Sillo“ Márton legalábbis saját helyszíni nyelvi megmásszerű megfigyelései alapján nevezhetett egy közelebbről meghatározott és éppen a mai északi-csángóság egyik településterületével azonosítható moldvai tájrészletet *Zekel vidék*-nek. Abból ugyanis, hogy e terület-részletre a tanú Udvarhelyszék ítélőszéke előtt mint székelő vidékre és úgy hivatkozhatott, hogy ehhez a vallatási jegyzőkönyv leírója semmi megjegyzést nem tartott szükségesnek hozzáfűzni, mondom, abból meglehetősen

valószínűséggel arra is következtethetünk, hogy a XVI. század vége felé az udvarhelyszéki székelységben is a moldvai magyarsággal való egyeredetűség tudata valamelyes bizonyossággal élhetett. Az itt közölt vallomás tölem kiemelt, első pillanatra jelentéktelennek látszó részlete tehát a mondottak figyelemre vételével számomra újabb bizonyítéknak látszik arra nézve, hogy a moldvai magyarságnak kétségtelenül csak a XVIII—XIX. században, sőt még századunkban is kivándorolt úgynevezett „székely-csángó“ vagy „székelyes csángó“ része (l. MNyj. V, 32—3) mellett az északi-csángó, sőt a vele nyelvi régiességek tekintetében és néprajzi vonatkozásokban nagyjából azonos megjelenésű déli-csángó lakosság ősei is a középkornak közelebből meg nem határozható időpontjától tartó szinte szakadatlan székely kitelepülés során kerültek Moldvának különböző részeire és így az északi-csángóság mai településterületére is. A csángóságnak ezek szerint nemcsak a viszonylag újabban kikerült, az Aranyosbeszterce mellékén, a Szeret két partján, a Tatros és a Tázló, valamint e két utóbbi folyó mellékvizei tájékán lakó, számbelileg jelentősebb „székelyes“ része kétségtelenül székely eredetű, hanem minden más nézettel ellentétben jórészt ilyen eredetű lehet a legrégebben kitelepültnék tartható — a régi erdélyi nevén — románvásári, illetőleg Bákó környéki északi-meg déli-csángó csoport is.

KIK ÉS HOL ÉLNEK A CSÁNGÓK?

1. Amióta a XVIII. század végétől a csángóságról egyre gyakrabban esik szó, e népnévvel többnyire a moldvai magyarságot jelölik, és csak ritkábban, inkább itt is a tudományos irodalom vonatkoztatja e népnevet más, nem moldvai magyar néprészekre is. Erdélyben a köznapi nyelv szintjén elsősorban a székelység az, amely gyakran használja a csángó nevet egyes, a székelységen kívüli, de hozzá földrajzilag közel eső más magyar népi csoportokra is.

Meg kell állapítanunk, hogy földrajzilag egymástól nagyon távol eső, kialakulásukat tekintve is egymástól teljesen elütő jellegű néprészeket illet a tudomány csángó névvel. Mielőtt a legjelentősebb csángó csoport, a moldvai csángóság településterületének részletes ismertetésébe kezdenénk, futó szemlét kell tehát tartanunk a többi csángó csoport felett is. A tudományos köztudatban ugyanis négy, földrajzilag jól elkülöníthető csángó csoportot szoktak nyilvántartani: a hétfalusi, a gyimesi, a bukovinai és a moldvai csángók csoportját. Románia területén azonban a négy csoport csángóin kívül még másutt is laknak elszórtan olyan magyar népi csoportok, amelyeket csángó névvel szoktak illetni.

2. A hétfalusi csángók Brassó közvetlen közelében hét, egymást szorosan követő, románsággal vegyes faluban élnek (Bácsfalva, Csernátfalu, Hosszúfalva, Türkös, Tatrang, Zajzon, Pürkerec). E hét falu csángóival együtt szokták emlegetni a tőlük kissé észak-északkeletre fekvő magyar lakosságú falvak közül Bodola és Keresztvár (régőbbi nevén: Nyén), sőt a tőlük észak-északnyugatra levő Olt-kanyar községei közül a jobb parti Árapatak, Erősd, Hídvég, a bal parti Apáca, Barca-újfalu és Krizba, a kissé északabbra különálló Székelyzsombor és a távolabb, Fogaras táján fekvő Halmágy lakóit is. Aki egy pillantást vet a térképre, láthatja, hogy

a hétfalusi csángóságon kívül eső községek csángónak nevezett lakossága egymástól kisebb-nagyobb távolságban, más nyelvű, főként román lakosság közé ékelődve éli a maga életét. Mikor tehát Brassó környéki és az Olt-kanyar vidéki csángó csoportról beszélünk, korántsem szabad összefüggő, egységes településterületen élő csángómagyarságra gondolnunk. E csoport, illetőleg e szétszórtan élő kis csoportok eredetét a történeti kutatásnak mindeddig még nem sikerült ugyan tisztáznia, de annyi kétségtelennek látszik, hogy e csoportok lakossága egészen más eredetű, mint a másik három csángó csoporté. Van még egy csángónak tekinthető település a háromszéki Komandón is; ez állítólag három, „másfélszáz évvel“ előbb odatelepedett csángó család leszármazottaiból alakult.

A csángónak nevezett csoportok közül a gyimesi csángók csoportja az előbb felsorolt településektől légvonalban is kb. 150 km távolságra, a csiki Kárpátok hegyes-völgyes vidékén három, elszórt településekből álló havasi faluban: Gyimesbükkön, Gyimesközéplokon és Gyimesfelsőlokon él. E csángó csoport eredete ma már tisztázott. A három település csángónak nevezett lakossága évszázadokon át a csiki székelység soraiból a Kárpátok erdőségeibe felhúzódó, erdőirtó-pásztorkodó székelység utódainak tekinthető. Ami nyelvi, néprajzi és művelődési szintbeli különbség a csiki székelység és a gyimesi csángóság között ma jelentkezik, arra az évszázados elkülönültség és az életfolytatás különbözősége elég magyarázatot ad.

Történetileg teljesen tisztázott a harmadik csángó csoport, a bukovinai csángók csoportjának kérdése is. Az egykori öt bukovinai magyar községet (Andrásfalva, Hadikfalva, Istensegíts, Fogadjisten és Józseffalva) a XVIII. század második felében a madéfalvi veszedelem után kimenekült csiki székelyek alapították. Mária Teréziának a székely határország megszervezése céljából kiadott törvénytelen rendelete végrehajtására 1763-ban egy vegyes polgári és katonai bizottság hozzáfogott a székelység katonai összeírásához. A csiki székelység a törvénytelen összeírás elől a határszéli erdő-

ségekbe húzódott vissza, majd Madéfalvára gyülekezve tiltakozott az erőszakos számbavétel ellen. A br. Buccow erdélyi főhadparancsnok rendeletére működő bizottság erre a fegyvertelen tömegre ágyú- és puskatűzet zúdított, a menekülőket pedig huszársággal öldököltette. A további kegyetlenkedések elől menekülők egy része a havasi utakon át Moldvába futott; innen telepítette őket Hadik András altábornagy Bukovinába. E falvak székely-csángó lakossága különböző időpontokban visszatelepült. Legnagyobb részük ma a Magyar Népköztársaságban, a Dunántúlon, kisebb részük hazánkban él. Legnépesebb a Dévára és környékére (Vajdahunyad, Csernakeresztúr, Sztrigyszentgyörgy) visszatelepült csángók csoportja.

3. A Moldván kívüli csángó települések ilyen vázlatos szemléje után most már meg kell ismerkednünk a negyedik és egyben néprajzi-nyelvjárási szempontból legjelentősebb csángó-magyar csoport, a moldvai csángó-magarság településeivel is.

Mikor az utazó túljut a gyimesi csángók településein és vonattal a Kárpátok gerincén áthaladva a Szeret felé rohanó Tatros vize mellett az első nagyobb állomásra, Palánkára érkezik, leszállhat a vonatról és a közeli Csügésen (Ciughiș) megkezdheti a moldvai csángóság tanulmányozását. Mégis már a múlt század közepe táján is, az utóbbi évtizedekben pedig szinte kizárólag minden csángókutató azt az utat követte, hogy valami lázas nyugtalansággal a viszonylag közeli Tatros melléki csángóságot figyelmen kívül hagyva a Román és a Bákó környékén élő csángók tanulmányozására sietett. A moldvai csángó településterület egészen való áttekinthető tájékozottság hiányán kívül ennek kétségtelenül az volt az oka, hogy aki a székely nyelvjárások és néprajzi jelenségek ismeretében már Csügésen nyelvjárási vagy néprajzi megfigyelések gyűjtéséhez kezd, némi csalódással sokkal több, az erdélyi székelységgel egyező nyelvjárási és néprajzi jelenségre akad, mint amennyit rendkívüli eredményekre vágyó kutatószomja elbírna. Innen van részben az, hogy csaknem minden tudományos kutató legalábbis Bákó környékén, ha ugyan nem mind-

járt a legtávolabb fekvő Román vidékén élő csángóság között kezdte, kezdi a vizsgálódást.

Az 1930-i első és 1935-beli második csángó utam alkalmával szerzett helyszíni ismereteim birtokában az 1949—1951 között három nyáron végzett kutatóutunk tervét és célkitűzéseit úgy állapítottuk meg, hogy teljes áttekintő tájékozódást nyerjünk arról, hogy egyrészt Moldvában a csángóság hol, milyen pontokon éli a maga életét, másrészt pedig nyelvföldrajzi gyűjtőmódszerrel minél alaposabban általános tájékozódást szerezzünk a csángó nyelvjárási sajátságok földrajzi elterjedésére nézve is. Kutatómunkánk eredményei alapján most már pontosan térképre tudjuk vetíteni azokat a pontokat, ahol ma több-kevesebb magyarul beszélő csángó él.

A legtávolabbi csángó-magyar csoport Román (Roman) körül, a várostól észak-északnyugati, illetőleg délkeleti irányban él. Az itt élő magyarokat földrajzi elhelyezkedésük miatt északi-csángók néven tartjuk nyilván. E csoport két legnagyobb települése Szabófalva (Săbăoani) és Pildeszt (Pildești); az előbbi egyben az északi csángóság legnépesebb települése is: mintegy 4500 csángó lakik benne. A tőle délre fekvő Újfalú (Traian) a múlt század végén Szabófalváról és környékéről települt ki. A legészakabbra fekvő Jugán (Iugan) csángói közül már csak az idősebbek tudnak magyarul, a fiatalabb nemzedék csak törve, vagy egyáltalában nem beszéli eredeti anyanyelvét. A hozzá közelfekvő Gerejesten (Ghereiești) már az öregebbrendűek között is alig találhatunk olyant, akivel magyarul lehessen értekezni. Nyelvi jellegzetességét és földrajzi helyzetét tekintve is ehhez az északi-csángó csoporthoz tartozik a kissé távolabb, északnyugatra fekvő Bargovány (Bărgăoani) és a belőle a múlt század végén kitelepült Dokia (Dochia) is. Míg az előbbi ponton legalább az idősebbek még beszélnek magyarul, az utóbbiban már csak egy-két idősebbel lehet nagy nehézséggel magyarul értekezni. Nyelvi jellegzetességeit tekintve az északi-csángó települések közé kell számítanunk a Romántól délkeletre, a Szeret bal parti vidékén fekvő Belusest (Bălușești) községben élő szórvány-csángóságot is. Itt már a magyar nyelvtudás valamivel jobb.

Ehhez az északi-csángó csoporthoz tartozik még két, földrajzilag ettől távol eső pont: Ploskucén (Ploscuțeni), a legdélibb északi-csángó település Adjud közelében a Szeret bal partján és tőle északra Válény (Văleni). E két pont közül az utóbbi lakói közül már csak az öregebbek közül lehetett eredeti nyelvük nyelvjárási jellegére nézve tájékoztató adatokat szerezni. Mindkét település lakói nyelvjárási sajátosságai alapján az északi-csángóság csoportját gyarapítják. A nagyon népes, eredeti népi jellegét el nem veszített Ploskucén csángóiban még ma is élnek a Román-vidéki csángósággal való rokonsági kapcsolat halvány emlékei. E községek északi-csángósága a múlt század folyamán települhetett mai helyére.

A Belusesttől délre, alig 10—12 kilométerre fekvő Kalugarény (Călugăreni) nyelvjárási jellegzetességeit tekintve már nem tartozik az északi-csángó települések közé. Ez és a tőle délre lakó, nagy területen szétszóródó Szeret vidéki csángóság a távolabbi Tatros és Tázló mellékiekkel együtt sem néprajzi, sem nyelvjárási szempontból nem olyan egységes, mint az északi-csángóság. Ezt a csoportot tehát csak az eddigi hiányos nyelvföldrajzi ismeretek birtokában illették eddig az egységes jellegre utaló déli-csángó névvel. Itt ugyanis nyelvjárási és néprajzi sajátosságai alapján élesen elkülönül a déli-csángónak nevezhető kis csoport a székelyes csángóság nagyobb csoportjaitól és kis szórványaitól. Az északi és a déli csángókat együttesen nyelvüknek ama sajátosága alapján, hogy a magyar s hang helyén sz-féle hangot ejtenek, sz-elő csángóknak is szoktuk nevezni.

Mai pontosabb nyelvjárási ismereteink alapján tehát csak a Bákótól (Bacău) délre-délnyugatra a Szeret jobb partján fekvő Szakatúra (Săcătura), Bogdánfalva (Valea-Seacă), Albény (Albeni), Újfalu (Bălcescu), Trunk (Gălbeni) és Nagypatak (Valea-Mare) csángó-magyar lakosságát nevezhetjük déli-csángóknak, a Szeret jobb és bal partján, valamint a Tatros és a Tázló folyó mellett élő csángóságot már az eredetre utaló székelyes csángó névvel kell illetnünk.

A székelyes csángó települések felsorolását északi irányból indulva a már előbb említett Kalugarénnel kezdhetjük és Bákótól északkeletre, az Aranyosbeszterce jobb partján fekvő Lészped (Lespezi) említésével folytathatjuk. Valószínűleg innen, Lészpedről települt ki a folyó bal partján fekvő kicsiny Bergyilla (Berdila) és a jobb parton fekvő Gírlény (Gírlen) csekély csángó lakossága is, míg a negyedik, itt fekvő csángó település, Lilijecs (Lilieci) lakói — a helyi felvilágosítás szerint — az első világháború után végrehajtott földreform rendjén jóval távolabbról, a Tázló melléki Pusztináról (Pustiana) kerültek jelenlegi helyükre. A Bákó közvetlen közelében fekvő Terebesen (Trebișu) már csak néhány, más csángó faluból idekerült asszonnyal lehet magyarul beszélni. A Szakaturától délre fekvő Lujzi-Kalagor (Luizi Călugăra) Bákó közvetlen közelében a székelyes csángók legnépesebb települése. Ez a Bákó környéki csángó-települések között amolyan központszámba megy. Megjegyzendő, hogy a székelyes csángó települések közé sorolt Lujzi-Kalagor és Gyoszény, sőt Forrófalva és Klézse nyelvében is jelentkeznek déli-csángó nyelvjárási jellegzetességek. Ezt a tényt többféleképpen magyarázhatjuk: 1. Eredetileg ezek is déli-csángó települések voltak, de az újabban nagy tömegben bekerült székely betelepülők nyelvi hatása alatt máig csak részben vagy csak egyes családokon, nemzetségeken belül őriztek meg egyes déli-csángó nyelvjárási jellegzetességeket; 2. A szomszédos székelyes csángó településekkel való gyakori összeházasodás, lényegében tehát ugyancsak székelyes csángó betelepülés halványíthatta, illetőleg tüntethette el a déli-csángós nyelvi sajátosságokat vagy éppen 3. ellenkezőleg, eredetileg e települések tiszta székelyes települések voltak és déli-csángó betelepülők zavarhatták meg e pontok többé-kevésbé egységes nyelvjárási jellegét, illetőleg 4. az eredetileg székelyes csángó települések lakosságának nyelvjárási sajátosságait ide beházasodó és ide férjhez jövő déli-csángó nyelvjárást beszélők színezték déli-csángó nyelvi hatással. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy e feltevés-sorban szétválasztott okok együttes eredményének tekinthető a fenti települések nyelvében meg-

figyelhető vegyes, illetőleg sokszor megosztott, családokra és nemzetségekre korlátozódó nyelvjárás-állapot.

A fennebb ismertetett déli-csángó települések közé tartozó Nagypataknak egy hegy gerincéig kikapaszkodó házai szinte megszakítás nélkül folytatódnak a tőle délre fekvő, népes Forrófalva (Fărăoani) házaiban. Míg azonban Nagypatak még nyelvjárasi sajátosságai alapján határozottan a déli-csángósághoz tartozik, a tőszomszédos Forrófalvától kezdve a Szeret jobb partján egymást követik a székelyes csángó települések: Klézse (Cleja), Somoska (Somuşca), Pokolpatak (Valea-Rea), Újfalu vagy újabb nevén Dózsa (Satul-Nou, Doja), Csík (Ciocani), valamivel távolabbra Beringyest (Berindeşti), Külsőrekecsin (Fundul Răcăciunii), Kápota (Capăta) és Rekecsin vagy Nagyrekecsin (Răcăciuni). Ettől az összefüggő csángó településsortól jóval délebbre él magában Szászkúton (Sascut), illetőleg ennek Funtinyele (Fintinele) nevű részében jelentősebb csángó lakosság. Ehhez a székelyes csángó csoporthoz számíthatjuk a Szeret bal partján fekvő néhány település csángó lakosságát is. Ezek közül a jelentéktelenebb Furnikár (Furnicari) és Tamás (Tămaşi) említése után a következő jelentős csángó lakosságú településeket sorolhatjuk fel: Ketrís vagy Tyetris (Chetrişu), Gyoszény (Geoseni), a távolabbi Lábnnyik (Vladnic) és a hozzá tartozó kicsiny Podoros (Poduroşu). A Szeret bal partján elkülönülten és egyben legkeletebbre fekvő csángó település a Gajcsána (Găiceana) közigazgatási községhez tartozó Magyarfalú (Unguri).

A moldvai csángóság településének harmadik csoportját az Aranyosbeszterce (Bistriţa), Szeret (Siret) és a Tázló (Tazlău) közötti, a folyóvölgyből itt-ott viszonylag tekintélyes magasságig (580 m) emelkedő vízválasztó dombvonulat különíti el az Aranyosbeszterce és a Szeret völgyének csángó telepeitől. A Tázló melléki települések sora északról kiindulva Frumószával (Frumoasă) kezdődik, de ez a község jó távol van a hozzá legközelebb eső Pusztinától (Pustiana); ez utóbbi egyébként a Tázló mellékén a legnépesebb, teljesen csángó lakosságú település. A tőle délkeletre fekvő egészen kicsiny Ripa Jépipel (Ripa Iepii) folytathatjuk a Tázló jobb

partján fekvő települések felsorolását. Itt egymástól kisebb-nagyobb távolságra, kevés kivétellel szórványsorban a következő településekben élnek magyarul beszélő csángók: Szerbek (Sirbi), Esztrugár (Strugari), Máriafalva vagy Lárguca (Lărguța), Gajdár (Găidar), Berzujok (Bărzulești), Komán (Coman), Esztufuj (Stufui), Váléri (Valea-Rea) és Balanyásza (Bălăneasa). A jóval délebbre fekvő, egyébként csekély lakosságú Pojana Nukuluj (Poiana-Nucului) már inkább a Tatros-vidéki csángó községek közé számítható. Míg a Tázló jobb partján egészen népes csángó települések vannak, a bal parton található csángóságnak nemcsak hogy egyetlen nagyobb települése sincs, de némelyik ponton a csángó nyelvjárást alig 15—20 családban beszélik. Az itt elszórtan található telepek észak-déli irányban a következők: Kukujec (Cucuieți), Szoloncka vagy Kicsiszolonc (Gura Solonții vagy Tărița), Argyevány (Ardeoani), Turluján (Turluian), Vidráska vagy Gidráska (Verșești) és Berzunc, illetőleg ennek Butukár (Berzunți vagy Butucari)-nak nevezett része.

A Tatros (Trotuș) melléki települések felsorolását a hozzánk földrajzilag legközelebb eső, a Tatros folyó felső folyása melletti Csügéssel (Ciugheș), tehát azzal a településsel kezdhetjük, amelyről már előbb, a bevezető sorokban szó esett. Itt a Tatrosnak a gyimesi csángókhoz közel eső felső szakaszán Csügésen kívül még csak egy nagyon csekély csángó lakosságú település van: Bruszturosa (Brusturoasa). A Tatros melléki csángó települések sora jóval délkeletebbre, a Tatros középső folyása vidékén kezdődik. A csángó lakosság szempontjából egészen jelentéktelen és figyelmen kívül hagyható Mojnest (Moinești), Lunka-Mojnest és Glodurile említése után Dormány vagy Dormányfalva (Dărmănești), és Doftána (Doftana) melletti Szálka és Válejá Kimpuluj (Valea Cîmpului), majd odébb Bogáta (Bogata) csángó lakói vegyes román—magyar lakosságú településekben élnek, a Tatros bal partján levő kicsiny Pakura vagy régebbi nevén Degettes (Păcura) azonban teljesen csángó lakosságú. A Pakurán alól a Tatrosba szakadó Szalonc vagy Szlánik vize (Slănicu) melletti nagyszerű cementúton fel-

felé haladva még a híres moldvai fürdőhelyen, Szlánikon (Slănicul Moldovei) is találunk csángó lakosságot. Ez részben fűrészgyári munkával, részben a fürdővendégek ellátásával keresi kenyerét. A Szalonc vize mellett lefelé haladva Cserdákon (Cerdac), Templomfalván (Satul Bisericesc) és Szalonctorkán vagy Szlániktorkán (Gura Slănicului) élnek csángók. A Tatros melletti csángóság legösszefüggőbb és számbelileg is legjelentősebb csoportban az Akna (Țirgu-Ocna), Onest (Onești) és Górzafalva (Oituz) közötti szakaszon él. Magán Aknán is van csángóság, de a túlnyomóan csángó lakosságú községek sora Tatrossal (Tg. Trotuș) kezdődik. Ezek közül Diószeg (Tuta), Szőlőhegy (Pîrgărești), Újfalú (Satul Nou), Szitás (Nicorești), Bahána (Bahna) emelendő ki. Górzafalva (Oituz) tekintélyes csángó lakossága az Onestével együtt már nagyszámú román lakossággal osztja meg településhelyét. E helység csángó lakói messze földön híres fazekasok. Az Ojtoz vize mellett legfeljebb eső Fűrészfalva (Fărăstrău) az Onesttől délkeletre eső Borzesttel (Borzești) és Gutinázzsal (Gutinaș) együtt a jelentéktelenebb csángó települések sorába tartozik. E tájon csak Válejá Szákán (Valea-Seacă) van számottevőbb magyarság.

A Tatros melléki csángósághoz kell számítanunk a Tatros egyik kis mellékpataka völgyében fenn, a hatalmas fenyőerdők torkában fekvő Práleját (Pralea). Ez a kicsiny, vegyes, román—magyar település az újabb erdőirtások munkásainak idegyökerezése révén keletkezett. A Tatros melléki és általában a többi moldvai csángó településtől elkülönülten, a Tatros melléki hatalmas hegyvonulat másik, délnyugati felén található a legdélebbi moldvai székelyes csángó település: Vizánta (Vizantea Răzășească). Ennek lakói közül sokan még ma is tudnak azokról a közeli családi kapcsolatokról, amelyek őket az innen nem nagyon távoli Háromszék egyes székely falvaihoz kötik. Az itteni magyar lakosságnak tehát legalábbis egy része nem lehet régi bevándorló.

4. A négy csángó csoport közül az első háromnak egymástól való elkülönítését a régebbi kutatók eredményei tették lehetővé, a moldvai csángóság településpontjainak meghatározása és e településpontok csángó la-

kosságának nyelvjárási csoportokba sorolása a kolozsvári egyetem magyar nyelvtudományi tanszékének 1949—1962 között folytatott helyszíni kutatásai nyomán vált lehetségessé. Az ilyenformán itt adott tájékoztató nyelvjárási szempontból az első, minden mai csángó település-pont nyelvföldrajzi felvételezésén alapuló hiteles tájékoztatás a moldvai csángó településekről és e települések lakóinak nyelvjárási hovátartozásáról.

1951/1962

MOLDVAI CSÁNGÓ CSILLAGNEVEK

A csillagos ég magyar népi elnevezéseiről való elég hiányos ismereteink érthetővé teszik azt, hogy mindeddig a moldvai csángó csillagnevekről sem sokat tudtunk. Az eddigi csángó szótári közlésekből a következő adatokat ismerjük: *éjjéle csillag* ~ *éjjéli csillag* (EM. XXXV, 167, XLVII, 433) | *fiaska: fiastyuk* | *gönciszekere* ~ *göncüszekere* 'göncölszekér' (EM. XXXV, 167) | *hadakúttya: hadak úttük* vagy *robok uttyik* 'tejút' | *hajnalcsillag* (EM. XXXV, 167, XLVII, 435), *hajnali síllag* 'Morgensstern' (CsángSz.) | *hetevén* vagy *klóska a csürkéivel* (vö. r. *cloșca cu pui* 'fiastyúk; Plejádok' — EM. XLVII, 435, 437) | *robokúttya* 'die Milchstrasse' (Nyr. XXX, 176, 200) | *e robok útja* 'ua.' (vgl. rum. *drumul robilor*) [CsángSz.] | *Szent Péter pácája* 'három csillag egymás mellett' (EM. XXX, 167, 444) | *vacsaracsillag* ~ *vacsoracsillag* (i.h.).

Az 1949. nyarán megkezdett csángó nyelvföldrajzi és szótári anyaggyűjtő kutatások során olyan érdekes adatok kerültek össze egyebek mellett a csángó csillagnevekre vonatkozólag is, hogy érdemesnek tartom őket itt közölni. Megjegyzem, hogy adataimat 71 csángó ponton azzal a kisebb nyelvföldrajzi kérdőívvel gyűjtöttem, amellyel tisztázni akartuk a moldvai csángó nyelvjárás legfontosabb hang-, alak-, jelentés- és mondattani sajátságait, valamint bizonyos fogalmak csángó elnevezéseinek földrajzi elterjedését. Az egész kérdéskörre vonatkozó vizsgálatot Gálffy Mózes, Márton Gyula és Vámszer Márta társaságában végeztem, a csillagneveket azonban magam gyűjtöttem.

Mielőtt a csángó csillagnevekre vonatkozó szóföldrajzi adatokat felsorolnám, megjegyzem, hogy a két nagy égitestet a moldvai csángó *napnak* és *hódnak* nevezi. A nap neve azonban gyakran állandó jelzős szerkezetben fordul elő *áldotnap* ~ *záldotnap* (vö. Nyr.

XXX, 176). Mind a nap, mind a hold nevét kicsinyítő képzős alakban is használják: *hódacska* ~ *hódaska* | *napcska*.

Maga a *csillag* köznévvé a moldvai csángóság legtöbb településén a köz- és irodalmi nyelvben is használt alakban él. Két ponton azonban feljegyeztem egy kissé erősebb ajakkerekítéssel hangzó *csillag* alakját. Hallható a *csillog* forma is. Az északi-csángóban Román környékén, tehát ott, ahol a *cs* helyett más szókból is jobbra *cs*-t vagy *ś*-et ejtenek, három ponton *śillag*, egy ponton *csil-lag* alakkal talákoztam. A déli-csángó nyelvterülethez tartozó Szeketurán (Secătura) is *śillag* alakot jegyeztem le; a Nagypatakon (Valea Mare) megfigyelt *csillag* alak szórványosan előfordult még két ponton: a Tázló melléki Esztufujban (Stufui) a *csillag* alak mellett *csillagot* is hallottam, s ez utóbbi alakot jegyeztem fel Kukujecen (Cucuieț) is. Minthogy a csángóban nagyon általános a kicsinyítés, természetesen különösen az idősebb rendűek gyakran a kicsinyítő képzős *csillagocska* és *csillagácska* származékkal is élnek.

Még az egyes csillagnevek felsorolása előtt meg kell jegyezni, hogy a moldvai csángóság ma aránylag nagyon kevés csillagot tud nevének nevezni. Mindössze hét-nyolc azoknak a csillagoknak száma, amelyek a csángók közül többnek-kevesebbnek név szerinti ismerősei.

Mindenesetre a legáltalánosabban ismert csillagok közé tartozik a csángóság között is a Pleiades csillagkép. Ennek a magyar nyelvterület legnagyobb részén *fiastyúk* vagy *fiascsillag* a neve (NéprÉrt. XV, 278, 283; Nyr. XXX, 198—200, 534). E csillagképnek a következő csángó névváltozatait jegyeztem le: *fias* (1) ~ *fijas* (27) ~ *fijass* (1) ~ *fijas* (1): *fiastyúk* (3) ~ *fijasztjúk* (1). Némelyütt hallható a *fijascsillag* elnevezés is. A kicsinyítést kedvelő csángóságnál nem feltűnő a *fijaska* továbbképzett származék sem. Egy pontról ismerem a *csürkéscsillag*: *tyúk a csürkéekkel* (1), máshonnan meg a *katló pizlenekvel*: *gejinusza* ~ *gejnusza* (1) elnevezést is. Ez utóbbi *gejinusza* (4) ~ *gejnuša* (1) ~ *gejnusza* (1) ~ *gejinus* (1) változatban néhány helyen már teljesen kiszorította a magyar elnevezést; az ilyen pontokon ma kizárólagosan élő, előbb felsorolt nevek a r. *gäinuša*

'Pleiades' magyar ajkon élő változatai. A *katló a pizle-*nekvel és a *tyúk a csürké*ekkel elnevezést is a román *cloșca cu pui* tükörkifejezésének kell tekintenünk. A *csürkécsillag* már önálló, a *fijascillag* elnevezéssel szakasztott egy szemléleten alapuló név. Nagyon érdekes e csillagképnek a moldvai csángóban ismert *hetevény* (3) *heteven* (2) ~ *hetevin* (1), illetőleg *hetemén* (2) ~ *hetemény* (1) neve. Eddig a *hetevény* nevet a fiastyúk neveként csak a Baranya megyei Ormányságból, Udvarhelyből, Háromszékből és Csikból (MTsz.), a Békés megyei Orosházáról és a bukovinai Istensegítről ismertük (Nyr. XXX, 199—200), most azonban előkerült Moldvából ez és a névnek eddig ismeretlen *hetemény* ~ *hetemén* alakváltozata is. Megjegyzem, hogy a *hetevény* ~ *hetemény* név, valamint hangalaki változatai kizárólag olyan csángó településeken ismeretesek, amelyeknek lakossága legnagyobb valószínűséggel az utóbbi egy-két évszázad alatt a Székelyföldről kivándorolt székelyekből állott össze. Így nem feltűnő, hogy ennek az éppen onnan ma is kimutatható névnek alakváltozatait a moldvai csángók székelyes településpontjain jegyeztük le. Maga a két névváltozat a Plejádok csillagképet kitevő csillagok számára vonatkozik.

Noha csak későről, PPB.-ből, azaz 1767-ből idézhetek egyetlen rá vonatkozó történeti adatot, kétségtelenül régi csillagnév lehet. Erre mutat elsősorban az, hogy a *hét* számnév rövid tövéghangzós *hete-* tövéből képzett név. Érdekes az azonos szerepkörű *-vény* és *-mény* képzőnek egy nyelvjáróterület határán belül egyazon szóban való jelentkezése. A névalkotás régiségére mutat az is, hogy — legalábbis eddigi adataink szerint — csak a nyelvjárási peremvidékeken: Baranyában, Bukovinában, Moldvában, Csikban, Háromszéken és Udvarhelyszéken fordul elő.

Név- és alakváltozatokban jóval gazdagabb a csángó szókincs az *Ursa maiorra* vonatkozó elnevezésekben. Ennek a talán legfeltűnőbb csillagképnek magyar nevét csak kevés ponton ismerik, viszont nem egy csángó településen egyetlen ember két-három névváltozatát is tudja. Az elnevezésben mutatkozó gazdagság egy

nyelvjáráson belül valóban meglepő. A kutatómunka során rákérdező módszerrel e csillagképre vonatkozóan a *szekér* szóval alkotott *Bence szekére*-féle olyan szószerkezeteket gyűjtöttem, amelyeknek birtokosjelzői előtagjaként a *Bence, Bencer, Csiki, Dömsze, Dénce ~ Dencé, Dönsze, Ganci, Gencé ~ Gence, Gince, Goede, Gönc, Gönce, Gönde, Isten, Jancsi, Jancsika, Joncsi, Vence ~ Vencé* név váltakozva jelentkezik. A fenti elnevezések közül a *Ganci, Gence, Gince, Gönc* és *Gönce* előtagúak nyilvánvalóan a *Göncölszekér* alakváltozatai, a többiek viszont a csángóságnál régen vagy ma használatos személynevekkel alakultak. Kivétel az *Isten szekere* név, de ez aligha független csángó fejlemény. — Az itt felsorolt neveken kívül a csángók nevezik a *Göncölszekeret* egyszerűen *szekér* (1), *szekër* (2), *szekér* (1), *szekiër* (1) néven is. Valamivel gyakoribbak a következő nagy jelzős változatok: *natyszekér* (2), *natyszekër* (2), *nasszekër* (1), *nasszeker* (1), *nosszekér* (1), *notszekiër* (1). Mind a *szekér*, mind pedig a *magyszekér* elnevezést alkalmasint a román *carul* vagy *carul mare* 'Ursa maior' csillagnév hatására használhatják a moldvai csángók. Ez annál is valószínűbb, mert e névalak — eddigi tudásunk szerint — más nyelvjárási pontokról csak az ugyancsak román nyelvi hatásnak kitett Szamosújvár környéki Noszoly magyarságának nyelvéből ismeretes *szekér* változatban (Hunyadi Ödön gyűjt.). Egyébként is a moldvai magyarok az *Ursa maior* neveként gyakran csak a következő, románból átvett neveket tudták elősorolni: *káru(l)* (2), *káru(l) máre* (8), *káru(l) ku bój* (1), *kërucsor* (1). Ezekről függő elnevezés lehet a *szekërcsillag* (1) és a *szekërcsillagok* (1) név is. A *Szempéter karucája* (1) név utótagja ugyan a csángóban román kölcsönzó (vö. *car* 'szekér' + *-uca* kicsinyítő képző), de maga a szemlélet, amelyből kiindulva az elnevezés alakult, másutt is megteremtette a *Szent Péter szekere* elnevezést (NéprÉrt. XV, 275, 284). Az egyetlen ponton lejegyzett *Szenygyörgynek a kocsija* elnevezést máshonnan nem ismerem. Ugyancsak egyetlenül jegyeztem föl egy ponton a *szekërcsillag* név mellett az *ul'i csillag* nevet. Ez utóbbi elnevezés a göncölszekér tájékoztató sze-

repére utalhat. Ez a csillagzat ugyanis részben az idő, részben az égtájak tekintetében tájékoztatja az éjjel utazót.

Ennél a feltűnő és tájékoztató szerepénél fogva a nép életében fontos csillagzatnál jóval jelentéktelenebb *Ursa minor*t vagy köznyelvi nevén *kisgöncölt* már nagyon kevés csángó ponton ismerik. Jelentéktelensége magyarázza meg nemcsak az előfordulási helyek, hanem a változatok csekély számát is. Azon a néhány helyen, ahol meglétéről tudnak, *kicsiszekér* (1), *kicsiszekér* (4) vagy *küzsdegszekér* (1) néven ismerik. Egyetlen ponton említettek egy érdekes, kétségtelenül újabban, a gépesítés korában keletkezett változatot, a *Pável biciklétáját*. Minthogy e változatot nyelvmestereim élénk derültség kíséretében mondták, nyilván tréfás alakulás, alkalmasint valamilyen közvetlenül ismert személyhez, illetőleg eseményhez fűződő névalakulat lehet. De mint ilyen esetben annyiszor, ezúttal sem tudtam a közlőkből állhatatos kérdezősködéssel sem semmi, a név keletkezésére vonatkozó felvilágosítást kicsikarni.

Természetesen majdnem minden csángó település lakossága ismeri azt az égen keresztülhúzó ósvényt, amelyet a magyar csillagismeret hivatalosai a gazdag néprajzi elnevezések teljes figyelmen kívül hagyásával, nyilván a német *Milchstrasse* tükörszavával tejútnak neveztek el. A csángóban e csillagzatnak a következő neveivel találkoztam: *anygyal úttya* (1), *barát uttya* (1), *az égnek az uttya*, *fáratt embereknek az uttyik* (1), *hadak úttya* (1), *hadok uttya* (2), *hadak uttyik* (1), *halottak uttyik* (1), *rabok úttya* (1), *rabok uttya* (3), *rabok uttya* (1), *rabak uttya* (2), *robok uttya* (5), *rabok uttyik* (7), *rabak uttyik* (6), *robok uttyik* (3), *raboknak az uttyik* (3), *roboknak az uccsik* (1), *serégek uttya* (1), *szegén uttya* (1), *udvari út* (1), *zárvák uttyik* (1).

Az itt felsorolt nevek közül az *égnek az úttya* és a *rabok úttya* a megfelelő román névnek kétségtelenül függvénye, bár az első közvetlen szemléleten alapul, s *Égútja* alakban más nyelvjárási pontokról szintén ismeretes (NéprÉrt. XV, 283). Az utóbbi nevet eddig máshonnan nem ismerjük. Kétségtelenül román tükörszó a Ferenc Sándor 42 éves dormánfalvi kántortól hallott *pásztor*

uttya ~ *pásztorok uttya* név, mert ugyanő román elnevezésként is a *drumu păstorilort* ismerte. A *vakok uttya* (1) név is az ugyanott román névként lejegyzett *drumu ordilor* tükörszava lehet. Az egy pontról ismert *rețecsit út* név magyarázatához nem is kell ismernünk az ugyanott lejegyzett román *drumu rătăciilor* alakot ahhoz, hogy félig kölcsönzésnek, félig tükörszónak minősítsük. Két ponton már nem is tudták a tejútnak csak a *kálējá cseruluj* és *kálējá lu Tráján* nevét. — Az elnevezések földrajzi elterjedésével kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a román elnevezésektől függő változatok jobbra román nyelvi hatásnak már régebb idő óta kitett északi- és déli-csángó települések nyelvében jelentkeznek, és itt csak ezek az elnevezések élnek, a Tázló meg a Tatros környéki, továbbá az innen kitelepült, valamint a Szeret bal partján a Háromszékről és más székely székekből való beszármazás tudatát őrző csángó települések nyelvében érthetően túlnyomó a *hadak úttya*-féle név, vagy más önállónak tetsző névalakulat.

A többi csángó csillagnévvel már jóval hamarabb végezhetünk. Azt az Orion csillagképhez tartozó három csillagot, melyet a csillagászat *Jákob botja* néven ismer, a csángóság *Szempéterpácája* (26) ~ *Szempéterpácája* (1) ~ *Szempéterpácája* (1) ~ *Szempéterpácája* (1), illetőleg *Szempéterpácája*: *Szempéter kulcsaji* néven tartja számon. Megjegyzem, hogy mivel a csángóban a *páca* szónak 'bot' a jelentése, a csángó csillagnév utótagjában is ilyen jelentésű köznevet kell látnunk.

A hajnali és az esti égen korán jelentkező legfényesebb csillag, a Venus neve a csángók szerint *hajnali csillag* (42) ~ *hajnalcsillag* (10) ~ *hajnalšillag* (3): *regveli csillag* (1) ~ *régveli šillag* (1) ~ *reggeli csillag* (1). „Mikor a hajnali csillag jön, akkor villámodik“, azaz akkor kezd világosodni — mondta egyik nyelvemsterem. Az esti égen legkorábban jelentkező Venus megjelenési ideje nagyjában egybeesik a falusi ember estebédjének időpontjával. Ezért az egész magyar nyelvterületen általában *vacsoracsillag* a neve, de helyen-helyen ismeretes más neve is. A moldvai csángók közt azt hallottam, hogy „mejik csillag felteccik hamarabb, monygyák *vacsaraji*

csillag (6). Gyakoribb azonban a csillagnévnek *vacsara-csillag* (29) ~ *vacsoracsillag* alakja. A *vocsoracsillag* (1) és *vacsoraji csillag* (1), illetőleg a *vacsorakori csillag* elnevezés csak ritkán hallható. Alkalmassint ugyanerre a csillagra vonatkozhatik az *estéji csillag* (1), *östöli csillag* és *östöli csillag* (1) név is. Nem tudom pontosan meghatározni azt a csillagot, amelyet pedig sok csángó ponton *éjféle-csillag* (1) ~ *éfelecsillag* (1) ~ *efelecsillag* (6) ~ *éfélicsillag* (3) ~ *éfilicsillog* (1) ~ *éjfélejicsillag* (5) ~ *éfelejicsillag* (2) ~ *éfélejicsillag* (7) alakváltozatban ismernek.

A felsorolt nevek közt nem szerepel az égen való tájékozódás legfontosabb csillagának, a *sarkcsillag*nak neve; ezt magam is csak két-három helyen hallottam *polárcsillag* néven említeni. Ez az alak nyilván a kizárólag román irodalmi nyelvi *steaua polară* 'sarkcsillag' félig lefordított és átalakított formája. — A fentiekén kívül még csak egy csillagnevet hallottam egyetlenegyszer: az üstökös vagy a hullócsillag jelölésére szolgáló *süprüscsillag* nevet.

A csángó csillagnevek ismertetéséből és abból, amit eddig a magyar csillagnevekről tudunk, gondolom, nyilvánvaló, hogy a nyelvföldrajzi kutatások ilyen tekintetben is milyen sok érdekes tanulsággal, a névalakok és változatok milyen meglepő gazdagságával kecsegtetnek. Ki tudja, még hány eddig ismeretlen csillagnév és hány alakváltozat kerülhet még ezután elő a magyar nyelvterület különböző pontjairól? Az legalábbis valószínűnek látszik, hogy a csillagnevekről rajzolt szótérképek majd a magyar nyelvterképlapok legszínesebbjei közé tartoznak.

KICSINYÍTŐ KÉPZŐK A MOLDVAI CSÁNGÓ NYELVJÁRÁSBAN

1. A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvtudományi tanszékének kezdeményezéséből 1949 nyarától több ízben beható helyszíni kutatás folyt a moldvai csángók között. A helyszíni munka során a magyar nyelvjáráskutatóknak először nyílt alkalmuk arra, hogy a moldvai csángó nyelvjárásterület egészén egyidőben, egységes munkamódszerrel, rendszeresen gyűjtött anyag alapján behatóan megismerkedjenek a csángó nyelvjárás belső törvényszerűségeivel. Bár a kutatók az összegyűjtött rendkívül jelentős tudományos anyag feldolgozását mindeddig nem végezheték el, néhány kérdéskörben eljutottak a csángó nyelvjárás egy-egy érdekesebb jelenségének monografikus feldolgozásáig.

A moldvai csángó nyelvjáráskutatás irányítója- és egyik résztvevőjeként egyebek mellett a csángó szóalkotás kérdésének vizsgálatával is foglalkozhattam. A vizsgált kérdéskör általános vázlatát már évek óta el is készítettem, de az eredmények megfogalmazásáig más irányú nagy elfoglaltság miatt csak egy részletkérdésben jutottam el. Éppen ezért ezúttal az alábbiakban a csángó nyelvjárás szóalkotása csak egyik, már kidolgozott részletének, a kicsinyítő képzők kérdésének vázlatát adom.

Előre kell bocsátanom, hogy bár erről a tárgyról a magyar nyelvtudomány olyan jelesei, mint Szarvas Gábor, Munkácsi Bernát és Rubinyi Mózes írtak, a kicsinyítés meglétének és egynéhány felötlőbb jellegzetességének megállapításánál többel nem gyarapították a csángó kicsinyítő képzőkre vonatkozó ismereteinket. Csak Csűry Bálintnak a csángó kicsinyítés társadalmi-lelki okaira rávillantó egyik kis közleménye (MNY. XXVIII, 300—1) meg Mikecs Lászlónak a Bandinus-kódex személynévanyagát feldolgozó monográfiája (ETF. 171. sz.) mutat számunkra a csángó kicsinyítő szóképzés rengetegében a monografikus feldolgozás irányában új utakat.

2. A csángó nyelvjárásnak a kicsinyítésre, becézésre, gyöngédítésre való nagy hajlama kétségtelenül összefügg a csángóságnak gazdasági, társadalmi és művelődési elzártságában kifejlődött, csak a rokoni-családi kapcsolatok szűk körére korlátozódó életformájával és rendkívül szelíd, gyermekies gondolkozásmódjával. A csángóság mint a magyarság egészétől régóta elkülönülten, zárt közösségben élő néprész, nyelvjárásában ugyan megőrizte, sőt továbbfejlesztette a régi magyar nyelv kicsinyítő képzőrendszerét, de természetesen a csángó nyelvjárásban is sok eredeti kicsinyítő képző osztozott a magyar köz- és irodalmi nyelv több kicsinyítő-becéző képzőjének közös sorsában, azaz sok ősi kicsinyítő képző a csángóban is elavult. Van azonban még ma is a csángóban nem egy olyan kicsinyítő képző, amely a köznyelvből kihalt, de itt még ma is pislákol benne az élet. Hogy csak egyetlen jellemző esetet említsek, a köznyelvből például teljesen kihalt a *-d* kicsinyítő képző; a mai *rövid* melléknévben vagy az *apródonként* határozószóban a beszélő már nem érzi a *-d* elem kicsinyítő képző szerepét. A csángó *alábbad* 'egy kissé alább', *inkábbad* 'inkábbacska', *továbbad* 'egy kissé tovább' határozószóban azonban még egészen jól érzik a kicsinyítő jelentés; jóval halványabban érezhető már a *kicsid* és a *könnyüd* ~ *künnyüd* ~ *kinyüd* 'könynyűcske' szóban. Ezek a példák meg a személynévi becézésben az egymás mellett élő *Józsíd* : *Józsika*, *Marid* : *Marika* és *Rózsíd* : *Rózsika*-féle becenév-párok mutatják, hogy a *-d* képzőnek a moldvai csángó nyelvjárásban, talán még nem is olyan régen, élő képzőnek kellett lennie. Egyébként a *-d* kicsinyítő képzőnek a moldvai csángó nyelvjárásbeli elavuló iránylatára mutat az a megfigyelés, hogy egyes pontokon az ilyen *-d* képzős szókhöz az élő *-ka*, *-ke* kicsinyítő képzőt is hozzátették, és így már *künnyütke*, *alábbatka*-féle kicsinyítő alakok is keletkeztek. Ez nyilván csak úgy történhetett meg, hogy e pontok csángósága a továbbképzés időpontjában már nem érezte, illetőleg nem érzi a *-d* elem kicsinyítő képző voltát.

Természetesen nem ez az egyetlen kicsinyítő képző, amely a csángó nyelvjárásban az elavulás felé tart. S mivel egyrészt nagyon sok eredeti kicsinyítő képző ezen a fokon túl már régen eljutott a teljes elavulás állapo-

táig, másrészt pedig mivel egyes kicsinyítő-becéző képzők kicsinyítő funkciója a beszélők tudatában a gyakori és széles körű használat miatt csaknem teljesen elfakult, élő kicsinyítő képzők hozzátapadásával sok újabb kicsinyítő-becéző képző keletkezett. Például az *-i* kicsinyítő képző ilyen szerepének egyes szókban, főleg becenevekben való elhalványulása után a nyomósítás célzatával az elevenen élő *-ka*, *-ke*, *-cska*, *-cske* és *-kó* kicsinyítő képző is hozzátapadt a szókhöz. Így keletkezett aztán a köznyelvben is ismert, de a csángóban jóval gyakoribb *-ika*, *-ike*, valamint a köznyelvből egészen hiányzó *-ikó* többszörösen összetett képzőbokor. Az idetartozó példák közül csak a következő jellemzőbbeket említem meg: *lérike* (: *lér ~ rér* < lat. *levir* '(a húgra nézve) az idősebb nőtestvér férje' (Pais Dezső: MNy. XXXIX, 319 kk.) | *apika* 'apa' | *mámika* 'nagyanya' | *nénika* '(a közeli rokonok részéről) a fiatalabb nőrokon megszólítása' | *nagyapika* 'nagyapa' | *őregapika* 'ua.' | *csutika* 'kukoricatorzsa' || *lábikó* 'a szövőszék pedálja: lábító' | *lánnyikó* 'leányocská' | *pálcika* : *pálcikó* 'bot', *szálka* 'szálka', *szinikó* ~ *szinyikó* ~ *szanikó* 'gyermekszánkó'.

Ugyanígy az *-ó*, *-ő* egyszerű kicsinyítő képzővel alakult a csángóban *-cska*, *-cske*, illetőleg *-ka*, *-ke* ugyancsak összetett kicsinyítő képzővel megtoldott *-ócska* (> *-ocska*), illetőleg *-óka*, *-őke* képzőbokor is. E képzőkre a következő példákat idézhetjük: *apócska* 'nagyapácska' | *ágyócska* (a beszélőhöz viszonyítva) 'idősebb sógornő: ányocská' | *apóka* 'nagyapa' | *ágyóka* l. *ágyócska* | *anyóka* 'nagyanya' | *babóka* 'pettyecske' | *botóka* 'fabunkó'. Sőt maga a ma élő két leggyakoribb kicsinyítő képző, a *-ka*, *-ke* és a *-cska*, *-cske* is alkotott együttesen újabb *-kacska*, *-kecske* képzőbokrot. Pl. *kicsikécske*, *csiporkacska*. E képzőnek mélyhangú *-kacska* és belőle elhasonulással vagy *-kécske* × *-kacska* alakkeveredéssel keletkezett *-kécska* változata beceképzői szerepben is használatos: *Gyurkacska* ~ *Gyurkécska*.

A csángó nyelvjárásból kimutatható és jobbára közmagyarral közös elavult és élő kicsinyítő képzők nagy száma miatt az e kérdéstről elkészült monográfiából a következőkben csak a két élő, leggyakoribb kicsinyítő képzőre vonatkozó néhány észrevételemet adom elő. Ez

a két képző a *-cska*, *-cske* és a *-ka*, *-ke* ugyan a magyar köznyelvben is az élő képzők közé tartozik, a moldvai csángóban azonban mindkettőnek használata olyan széles körű, hogy ez már a legelső csángó kutatókat is bámulatba ejtette.

A rendelkezésre álló gazdag nyelvi anyag, az előttünk csángók közt járt kutatók közlései és saját megfigyeléseink alapján bátran állíthatjuk, hogy a moldvai csángóban a *-cska*, *-cske* kicsinyítő képző ma a legeleveníbb, legelőbb képző. Nem csodálható tehát, hogy mikor az eddigi csángó nyelvjárás-leírásokban a kicsinyítésről mint jellemző csángó alaktani sajátyságról szólnak, elsősorban erre a képzőre hivatkoznak, s példákat is ezzel a képzővel kapcsolatban sorolnak fel, holott a csángó kicsinyítés kérdése sokkal gazdagabb, a kicsinyítők száma sokkal nagyobb, semhogy ez egyetlen képző használatát tarthatnók egyedül a csángó kicsinyítésre jellemzőnek. Ez csak a gyakori használatban jelentkező aránybeli eltolódás értelmében igaz.

A *-cska*, *-cske* képző hangalakjával kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy a moldvai csángóban a *-cska*, *-cske* alak mellett él e képzőnek *-ska*, *-ske*, jésített (palatalizált) *-ška*, *-ške*, sőt az *sz*-elő pontokon *-szka*, *-szke* és nyilván másodlagos *-cka*, *-cke*, illetőleg jésített *-čka*, *-čke* alakváltozata is.

Maga a képző magánhangzós szóvéghez közvetlenül csatlakozik *annyicska*, *ennyicske*, *bundácska*, *facska* ~ *fácska*, *sírócska* stb., toldalék nélküli alakjában mássalhangzós alapszó esetében az alapszó és a képző között tövégi rövid magánhangzó áll: *fejčcske*, *nagyocska*, *szépečcske*, *vizčcske* stb. A kicsinyítő képzős szóban a képző előtt álló magánhangzó a köznyelvi állapottal szemben kétféle eltérést mutat. Az *-a*, *-e* végű köznevekhez kapcsolódó *-cska*, *-cske* képző és változatai előtt az alapszó véghangzója gyakran változatlanul rövid magánhangzó marad. Pl. *alacskább*, *akkoracska*, *árvacska*, *bikacska*, *bubacska*, *bundacska*, *ekkoracska*, *gyengčcske*, *kártyacska*, *kutyacska*, *párnacska*, *rčcske*, *ruhacska*, *sántacska*, *szoknyacska* stb. Megjegyzendő azonban, hogy nemegyszer ugyanazon a ponton, sőt néha ugyanannak a beszélőnek a nyelvhasználatában is párhuzamosan élnek az ilyen és

a köznyelvben megszokott, hosszú szóvéghangzós alakok: *akkorácska, árvácska, gyengécske, récécske* stb. A másik eltérés az, hogy mélyhangú szókban a képző előtt álló mélyhangú tővégi magánhangzó helyett magashangú *ë*-vagy ritkábban *i*-vel találkozunk. Pl. *bubécska, csillagécska, csiprécéska, csokrécéska, csúfécéska, dombécska, dolgécéska, ekkoricéska, forgécéska, hurkécska, kutyécéska, morzsécska, patakécska* stb. Szerintem a *facska, gyengécske*-féle rövid tővéghangzós kicsinyítő alakok a ragtalan, illetőleg képzőtlen (*fa, gyengé*) tövek analógiájára használatosak váltakozva a hosszúhangzós tövekkel. A *csillagécska, ekkoricéska*-féle alakok esetében alkalmasint elhasonulásos jelenséggel állunk szemben.

A *-cska, -cske* kicsinyítő képzővel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy fokozott melléknevekben a kicsinyítő képző nagyon gyakran nem mint a köz- és irodalmi nyelvben a közép-, illetőleg felsőfok jele után, hanem előtte áll, tehát közvetlenül az alapszóhoz simul, s nem a fokjelhez tapad; valamivel sűrűbben hallhatók tehát az ilyen alakok: *alacskább ~ alicskább, bennécskébb, fennécskébb, inkacskább, kisécskébb ~ küssécskébb, kulylyécskébb, nagyocskább, régécskébb, tovécskább* stb., mint a köznyelvben is megszokott szerkezetű *csúfabbacska, fennébbécske, inkábbacska, későbbécske, kissébbécske, nagyobbacska, tojébbacska, vastagabbacska* meg más hasonló szerkezetű alakok.

Az itt vizsgált képző szerkezetével, illetőleg alaki viselkedésével kapcsolatos észrevételek közlése után a képző-pár jelentésére nézve a következő megjegyzéseket tehetjük: 1. Elsődleges és legáltalánosabb ma is e képző-pár kicsinyítő jelentése. Az e képzővel ellátott szó tehát az alapszó jelzette fogalom, tárgy vagy személy kisebb, illetőleg egyáltalában kicsiny voltát jelenti, vagy valamely tulajdonság meglétének kis vagy kisebb fokát, mértékét jelöli. Pl. *cinkacska ~ cinkécska* 'leánya' | *ifjacska* 'egy kissé fiatal' | *cselédécske* 'suhanc' | *szikrécéska* 'egy piciny, egy kevés' | *kurtácska ~ kurtécska* 'egy kissé rövid'. 2. Amint ezt már az előttünk járók is megfigyelték, e képzőnek nagyon sok esetben teljesen elmosódott a kicsinyítő jelentése, s kedveskedő, becéző, gyöngédítő, vagy ahogy a csángó mondja, „kicsidelő” jelentésű kép-

zövé vált. Ember, állat, minden élőlény és tárgy, anyag nevét vagy a rájuk vonatkozó tulajdonságokat jelző mellékneveket a kicsinyítés célzata nélkül ezzel a képzővel látja el a csángó. Az *embërëcske* 'bármilyen korú férfi', *juhëcska*, *kutyacska*, *papëcska*, *hódacska* 'hold', *vasárnapëcska* meg annyi más társában a pusztá kedveskedés célzata legtöbbször szembeszökő, éppen úgy, mint az összes személynévi bece-alakokban. 3. A testi vagy lelki tulajdonságokra, valaminek mennyiségére utaló mellék-, illetőleg számneveknek *-cska*, *-cske* kicsinyítő képzővel ellátott alakjai az alapszóban kifejezett tulajdonság kisebb mértékét, nem ritkán azonban éppen fokozását jelölik. Pl. *aprócska*, *gyengécske*, *gyérëcske*, *kissëbbëcske*, *kurtácska* stb., de *szépëcske* 'nagyon szép', *ügyesëcske* 'felette ügyes', *pirosacska* 'jócskán piros', *sokacska*, *sírócska* 'nagyon sírós' (csecsemő) stb. 4. Határozószókhöz vagy ilyenekül használt melléknevekhez kapcsolódva a képző a tér- vagy időbeli távolság viszonylagosan közelebb, illetőleg távolabb voltára, s általában a cselekvés más körülményeiben megállapítható csökkenésre vagy fokozódásra utal. A viszonyítás fokozása célzatával gyakran jelentkezik a határozószó, illetőleg az ilyenként használt melléknév középfokban. Pl. *eligëcske*, *későcske*, *nehézëcske*; *alacskább*, *bennëcskébb*, *inkábbacska*, *fennëcskébb*, *inkacska*, *jobbacska*, *külljëcskébb*, *küjëbbëcske*, *lassakább*, *tovëcskább*, *tojëbbacska* stb.

Az előbbieken tárgyalt *-cska*, *-cske* kicsinyítő-becéző képzővel gyakoriságban vetekedik a *-ka*, *-ke* képző. Ez az összetett képzőnk a *-cska*, *-cske*-hez hasonlóan a magyar köznyelvben és a nyelvjárásokban is általánosan használt ugyan, de olyan sűrű előfordulással, mint amilyen a csángó nyelvjárásban figyelhető meg, sem a magyar köznyelvben, sem más magyar nyelvjárásban nem találkozunk.

A kicsinyítést rendkívüli mértékben kedvelő csángó nyelvjárásban ez a nagyon eleven képző is felette sokféle ágazódó jelentéshez jutott. 1. Az e képzővel ellátott szó legáltalánosabban valakinek vagy valaminek a rendesenél kisebb, illetőleg egyáltalában kis voltát jelenti. Pl. *báránya*, *csipörka* ~ *csupárka*, *homályka* 'felhőcske', *leányka*, *legénke*, *köntöske* 'kicsiny ruha, gyermekruha', *sze-*

kérke 'kicsi szekér'. 2. A képzőnek azonban legtöbb esetben már elhomályosult ez a feltehetőleg elsődleges kicsinyítő jelentése, s így a csángóban az e képzővel alakult köznevek közül nagyon sok, a személyneveknek mindannyija becéző jelentésű. Az ember, az isten, az állat és a tárgyak, jelenségek nevét akkor is *-ka*, *-ke* kicsinyítő képzővel használja a csángó, ha tőle tisztelt, nagyra tartott, becsült személyről, élőlényről vagy tárgyról van szó. Pl. *asszonyka*, *embérekém* 'férjem', *jámborka*, *kedvéske*, *édéském*, *istenke*; *ártánka*, *bihalyka*, *ökörke*, *tehénke*, *madárka*; *csöllőke* 'fonalcsörlő', *faláska*, *homályka* 'fellegecske' stb. 3. A testi vagy lelki tulajdonságokat jelölő melléknevekkel alakult ilyen kicsinyítő képzős származékokban a *-ka*, *-ke* képző az alapszóban kifejezett tulajdonság kiemelését, hangsúlyozását, fokozását jelöli. Pl. *erőske* 'jócskán erős', *eszéske* 'felette eszes', *helyéske* 'nagyon helyes, nagyon csinos, ügyes', *magoska* 'jó magas', *üdőske* 'jócskán idős, koros'; *piroska* 'pirosposzsgás'. 4. Néha az ilyen képzővel alakult szó az alapszó értelmével kapcsolatos külön jelentéssel használatos. Pl. *felvetke* 'gyapjúból kötött kiskabát', *hajtóka* 'bölcső', *szántóka* 'pacsirta', *szopóka* 'a pipa szívókája', *zsidóka* 'egy tánc neve'. 5. Határozószókbán a határozó jelentésének kicsinyítését, vagy ellenkezőleg fokozását fejezi ki. Pl. *alátka* 'egy kissé alább' | „...*nehezken* bírom a fát“ | *hamarkább*. 6. Kétségtelenül a román *-ca* nőnévképző hatására keletkezett a képzőnek a moldvai csángóban szakasztott ilyen nőnévképző jelentése is (Csúry: i.h.). Pl. *cigányka* 'cigány asszony, cigány nő', *dörgölőke* 'bába-asszony', *keresztke* 'keresztleány', *magyarka* 'magyar asszony, magyar nő', *székelyke* 'székely asszony, székely nő', *zsidóka* 'zsidó asszony, zsidó nő'. Alkalmassint idetartozik a *fiastyúk* csillagzatnév egyik csángó névváltozata, a *fiaska* is. Mint a román *cloșca cu pui*, de a moldvai magyar *fias* : *fiastyúk* : *csürkés csillag* : *kotló a piszle- nekvel* meg hasonló névváltozatok alapján nyilvánvaló, ezt a csillagzatot a román is, a csángó is nőneműnek tartja.

A jelentés kérdésének megvizsgálása után a *-ka*, *-ke* kicsinyítő képzős melléknevek középfokának képzésmódjával kapcsolatban a következőket jegyezhetjük meg: A

kicsinyítő képző gyakran a középfok jele elé, a szó testének belsejébe kerül: *időskébb, keveskébb ~ köszkébb* stb.; természetesen ismeretes a köznyelvben megszokott képzésmód is *küssépke 'kisebbecke'*. Megesik azonban, hogy a szokottabb szerkezet analógiás hatására az ilyenféleképpen alakult kicsinyítő formákat a fokozás alkalmával megint ellátják a középfok jelével pl. *kevésépkébb, nagyopkább*.

3. A csángó kicsinyítő-becéző képzéssel kapcsolatos megállapítások néhányának ismertetése után még egy kérdést érintenem kell.

A csángó szókincs vizsgálatából megállapítható, hogy a csángó nyelvjárás szókincsében a románsággal való tartós együttélés során érthetően nagyon sok román szó és közte elég sok kicsinyítő képzős szó is került ugyan be, de kétségtelenül román eredetű képző a csángó nyelvjárás kicsinyítőképző-rendszeréből nem mutatható ki. Magam ennek magyarázatát a következőkben látom: bárhonnan és bármilyen időpontban is kerültek Moldvába a csángók, nyelvükben a kicsinyítő képzők rendszere már a magyarság nagyobb tömegével való együttélés idején kialakult, és ilyen fejlett kicsinyítő-becéző képző-rendszerrel helyezkedtek el mai településterületükön. E fejlett képzőrendszer a csángóságnak a magyarság testéről való leszakadása után csángó nyelvjárási különfejlődés eredményeképpen újabb képzőkkel is gyarapodott ugyan, de alapelemeiben a csángó kicsinyítő-becéző képző-rendszer minden tagja azonos a ma vagy már a régiségből ismert magyar kicsinyítő-becéző képzőkkel. Mindez kétségtelenné teszi azt, hogy a csángó kicsinyítő képzők gazdagsága megőrzött régiség, hiszen a kezdetlegesebb gazdasági-társadalmi viszonyok, életkörülmények, a családiasabb-patriarchálisabb közösségi keretek között a kicsinyítés-becézés mindig virágzóbb, mint a művelődés fejlettebb, haladottabb fokán. A Moldvába különböző időpontokban került csángóság tehát gazdag kicsinyítő képző-rendszerrel foglalhatta el új településhelyeit, és elmaradottabb, fejletlenebb fokon megrekedt gazdasági-társadalmi-művelődési viszonyai között jóval tovább és jóval épebben őrizte meg, illetőleg fejlesztette tovább e képzőrendszert,

mint a más, gazdasági-társadalmi szempontból haladot-
tabb, fejlettebb részek nyelvjárásai. Ezért ez a bőségében
nyelvi kifejezésre elégséges képzőrendszer Moldvában
csak viszonylag kevés románból átvett kicsinyítő-becéző
képzős személy- és köznévi elemmel gazdagodott. A folya-
matos újabb székely bevándorlás pedig mindig biztosí-
totta legalábbis a délebbre eső csángók számára a keleti
székelységgel a nyelvi érintkezést és a nyelvi hatásoknak,
sőt éppen kicsinyítő képzőknek onnan való beáramlását
és a keleti székelység meg a moldvai csángó magyarság
nyelvjárásai közötti nyelvi kiegyenlítődést is. A székely
és a csángó nyelvjárás kicsinyítőképző-rendszerének
összefüggéseit már Rubinyi Mózes is észrevette, de ha
volna székely kicsinyítő-becéző képzőket feldolgozó mo-
nográfiaink (ilyen, sajnos, nincsen!), Rubinyinak egy iro-
dalmi utalásra korlátozódó hivatkozásán túlmenően ki-
tudnók mutatni egyebek mellett a székely és a csángó
nyelvjárás alakrendszer e vonatkozásban megállapítható
egyezését is. Mikor mindezt hangsúlyozom, nem szabad
elfelejtkeznünk a moldvai csángó és a moldvai román
nyelvben a kicsinyítő képzők tekintetében megfigyelhető
kölsönhatásról. Köztudomású, hogy a moldvai román
nyelvjárás is rendkívül kedveli a kicsinyítő képzőket.
Ha mármost tudjuk, hogy a csángóság tulajdonképpen
kétnyelvű, azaz egyként beszél anyanyelvét meg a román
nyelvet, önmagától kínálkozik az a feltevés, hogy a mold-
vai csángó nyelvjárás kicsinyítőképző-rendszerének meg-
őrzésében és továbbfejlesztésében kétségtelenül annak
is nagy része lehet, hogy a csángósággal együtt lakó
románság nyelvében a kicsinyítés, becézés olyan gyakori.
A kétnyelvű, sőt sok helyen a román nyelvet anyanyelvé-
nél is jobban beszélő és vele többet élő csángóság magyar
nyelvhasználatában a kicsinyítő-becéző képzők megőrzése
tekintetében tehát az együttélő románság nyelvi hatá-
sának is jelentős szerepet kell tulajdonítanunk.

4. Gondolom, már a csángó nyelvjárás kicsinyítő-
becéző képzéséről itt vázlatosan előadottak is rámutatnak
arra, hogy a nyelvjáráskutatás és nyelvtörténeti vizsgá-
lódás szempontjából milyen érdekes eredmények várha-
tók a csángókutatás során összegyűjtött gazdag anyag

teljes egészében való monografikus feldolgozásától. A csángó nyelvjáráskutatás nyelvföldrajzi eredményeinek közzététele és a csángó nyelvfejlődés belső törvényszerűségeit vizsgáló monográfiák megteremtése nemcsak a magyar, de a román nyelvtudomány számára is figyelemre méltó eredményeket hozhat. Éppen ezért az anyag feldolgoztatása és közzététele — véleményem szerint — halaszthatatlan tudományos feladat.

1951

1. A címben jelzett nyelvjárási hangfejlődés, pontosabban hangcsere példáit a kalotaszegi nyelvjárásra vonatkoztatva — tudomásom szerint — először Czucza János állította egybe az e nyelvjárásról írt rövid vázlatában (l. tőle: A kalotaszegi nyelvjárás: Jankó, KMN. 205—21). Czucza ott erre a kérdésre vonatkozólag tömör, a korabeli nyelvtényeket meglehetősen pontosan rögzítő előadásban ennyit ír: „Az Alszegen is előforduló nevezetes sajátság, hogy az s előtt l helyett kemény perregtető r-et használ a következő szókban: *erső*, *berső*, *ferső*, *arsó*, *hátursó*, *kürső*, *közbürső*, *embertürső* (a béres felől fogott marha: ember-türső), a *fersing* (felső ing) példájára (i.h. 217).

Mint hogy ma, nyolc évtized után, ennél jóval többet tudunk nemcsak az *arsó*-féle alakok kalotaszegi elterjedéséről, de magáról az *alsó* > *arsó*-féle fejlődés történetéről, sőt — talán — okairól is, nem árt elsősorban a jelenkori adatok felsorakoztatásával egyidejűleg több vonatkozásban kiegészíteni a Czucza rajzolta képet.

2. Előre kell bocsátanom, hogy — sajnos — a jelenkori kép felvázolásakor kénytelen vagyok figyelmen kívül hagyni a nyelvföldrajzi gyűjtéseknek kellő rendezésen még át nem esett anyagát, és csak a kiadott helynévanyag ide vonható, viszonylag gazdag adalékait használom teljes egészében fel. — A kalotaszegi helynévanyagból az adatoknak ez a sora állítható egybe (az alábbi rövidítésekre nézve l. a jegyzeteket):

arsó: *Ārsóbarancs* (Bh. — 32). *Ārsóbaracsere* (Sv. — 135). *Ārsóbogdán* (Kszk. — 60). *Ārsóbüdöskút* (Zs. — 328). *Ārsócsere* (Zs. — 325). *Ārsócsürek* (Va. — 320). *Ārsódamosáj* (Zt. — 144). *Ārsódarogna úttya* (K. — 65). *Ārsóeperjes rittye* (Sv. — 135). *Ārsógalambor kút* (Bh. — 31). *Ārsógerecse* ~ *Ālsógerecse* (V. — 273). *Ārsógorbófő* ~ *Ālsógorbófő* (Mf. — 239). *Ārsógödör* (Kp. — 293). *Ārsó-*

hosszubükk (Bh. — 31). *Ārsókerekkert* (Mk. — 168). *Ārsókeskeny kúttya* (Zs. — 326). *Ārsókút ~ Ālsókút* (Nd. — 250). *Ārsólencsepad* (F. — 293). *Ārsómalomnál* (Kp.; Mk. — 169, 293). *Ārsómagyarógödre* (Va. — 319). *Ārsónád* (Bh., F. — 31, 288). *Ārsónyáros* (F. — 288). *Ārsónyáros ódala* (Mk. — 169). *Ārsónyirajja* (Nd. — 250). *Ārsóomlás* (Mke. — 100). *Ārsópapága* (Va. — 319). *Ārsópaszujfődek* (Nysz. — 126). *Ārsópityka* (Kp. — 293). *Ārsóporgolát* (Mke. — 99). *Ārsópostarit* (Kp. — 293). *Ārsóréhej ~ Ālsóréhej* (Mf. — 239). *Ārsórít* (Kszk., Zt. — 58, 144). *Ārsóropaj* (Zs. — 326). *Ārsósátés* (V. — 276). *Ārsósorompó hígya* (Bh. — 29). *Ārsószékejtelek* (Bh. — 32). *Ārsószőke* (Ua.). *Ārsószurdok* (Mb. — 98). *Ārsószüget ~ Ālsószüget* (Zs. — 329). *Ārsótelek* (Bh. — 32). *Ārsótötöre ~ Ālsótötöre* (Kszk. — 60). *Ārsótövisses* (Mb. — 74). *Ārsóucca* (Kszk. — 57). *Ārsóvőgy* (Mb. — 74). *Ārsóbunda* (Mke. — 98). *Damosáji ārsó kút* (Zt. — 144). *Kutája ārsó vágása* (Va. — 319). *Űjuccaji ārsó kút* (Bh. — 30). — E címszó adatanyagához vonható a magyarvistai *Arsága* helynév is (KHn. 274). Ez ti. egy 1770 körüli keltezetlen forrás tanúsága szerint egy *Arsága* helynévből hangűr-megszüntető hangzókivetéssel alakulhatott (l. EM. L, 112). Ugyanitt az öregek *ārsuccajjak*, *fērsuccajjak* alakkal élnek (V. András János közlése).

b e r s ő: *Bērsőmező* (Mv. — 119). *Bērsővágásut* (Mb. — 73). *Csorgóriti bērsőségek* (Bh. — 29). *Gárdoni bērsőségek* (Ua.).

e r s ő: *Ersőjárás ~ Elsőjárás* (Nd. — 250). *Ersőkopármál* (M. — 246). *Ersőláb* (Mk. — 169). *Ersőszöllő* (Kp. — 293).

f e r s ő: *Fērsőbaracsere* (Sv. — 135). *Fērsőbarancs* (Bh. — 32). *Fērsőbogdán* (Kszk. — 60). *Fērsőbüdöskút* (Zs. — 328). *Fērsőcsere* (Zs. — 325). *Fērsőcsikostó* (M. — 246). *Fērsőcsürek* (Va. — 320). *Fērsődamosáj ~ Fērsődamosáj* (Zt. — 144). *Fērsődarogna úttya* (K. — 65). *Fērsőgalamborkút* (Bh. — 31). *Fērsőgerecse ~ Fēlsőgerecse* (V. — 273). *Fērsőgorbófő ~ Fēlsőgorbófő* (Mf. — 329). *Fērsőgödör* (Kp. — 293). *Fērsőhosszubükk* (Bh. — 31). *Fērsőkeskeny kúttya* (Zs. — 326). *Fērsőkerekkert* (Mk. — 168). *Fērsőkút* (Mke. — 95). *Fērsőmalom* (Mk., Mkk. — 166, 179). *Fērsőmalomrit* (Kp. — 293). *Fērsőlencsepad*

(Ua.). *Fērsōmogorógödre* (Va. — 329). *Fērsōnád* (Bh. — 32). *Fērsōnyárasódal* (Mk. — 169). *Fērsōnyirajja* (Nd. — 252). *Fērsōmlás* (Mke. — 98, 100). *Fērsōpapága* (Va. — 319). *Fērsōpaszujföd* (Nysz. — 126). *Fērsōpityka* (Kp. — 292). *Fērsōmlás*. *Fērsōporgolát*. *Fērsōszurdok* (Mke. — 98). *Fērsōpostaji rét* (Kp. — 293). *Fērsōrit* (Kp., Sv., Zt. — 135, 144, 293). *Fērsōropaj* (Zs. — 326). *Fērsōszékejtelek* (Bh. — 32). *Fērsōszōke* (Ua.). *Fērsōszurdok* (Mke. — 98). *Fērsōszüget ~ Fēlsōszüget* (Zs. — 329). *Fērsōtelek* (Bh. — 32). *Fērsōtércsere* (Mk. — 169). *Fērsōbogdán*. *Fērsōtötöre ~ Fēlsötötöre* (Kszk. — 60). *Fērsōtövisses* (Mb. — 74). *Fērsōucca* (Mke. — 95). *Fērsucca* (F. — 289). *Fērsōvezetík* (Mb. — 75). *Fērsōzanda* (Mke. — 100). *Damosáji fērsō kút* (Zt. — 144). *Kutája fērsō vágása* (Va. — 319).

A *felsō* > *fērsō* fejlődéssel nemcsak az itt felsorolt kalotaszegi helynévi adalékokban találkozzunk. Már Czuczának az *l* : *r* hangcseréjére vonatkozó megállapításában is arra való utalást találunk, hogy a kalotaszegi *fērsing* tájszó is egy *felsō ing* összetételből keletkezett. Sőt ha jól értelmezem Czuczsa észrevételét, ő — szerintem indokolatlanul — e szóban lefolyt *l* > *r* változás „példájára“ történt változásnak tartja a többi, tőle elésorolt közszóban, s így természetesen az ezekkel alakult, fentebb említett helynévi összetételek elő-, közép- vagy utótagjában is az alsó > *arsō*, *felsō* > *fērsō*-féle hangfejlődést (a *fērsing*-re nézve l. még alább az 5.c pontban).

h á t ű r s ō : *Hátűrsōszöllő* (Kp. — 293). *Hátűrsōvágat ~ Hátulsōvágat* (Mf. — 239).

k ű r s ō : *Kűrsōdarabos* (Bh. — 31). *Kűrsō vágásút* (Mb. — 73).

t ű r s ō : *Tűrsōbarázdák ~ Tűlsōbarázdák* (Mf. — 239). *Tűrsōgánás* (Kd. — 46, 48). *Tűrsōhosszú* (Mf. — 239). *Tűrsōmogorós* (Nysz. — 125).

Amint az itt elésorolt jelenkori helynévadatokból látható, egyes pontokon egymás mellett kettős alakok jelentkeznek ugyan, alig lehet azonban kétség, hogy az *l* : *r* hangcsere megtörténte után jó ideig csak az *r*-es formák jellemezheték a kalotaszegi helynévanyagot, mint ahogy a közszóokban is ez a hangalak lehetett a legnyelvjárásosabb időpontban általános. Ma azonban már a kalotaszegi

nyelvjárásban is a közeli Kolozsvár és a városiasodó Bánffyhunjad nyelvi hatására, valamint a nagyon mozgó kalotaszegi lakosság ország-világjárása miatt a köznyelviesülés olyan mártékig előrehaladt, hogy sok ponton a jelenkori helynévanyagban már az *l*-es alakok kerekednek felül, illetőleg ezek foglalják el teljesen a tért (l. KHn.Mut.).

3. Az itt vizsgált jelenséggel nemcsak a Czuczától jelzett szók, illetőleg a fentebbi helynév-példák esetében, hanem — bár egészen szórványosan — néhány más helynévi adalékban is találkozunk.

A) A Kalotaszegen is egészen általános *Alszeg* — *Felszeg*, illetőleg a belőlük összetétellel alakult *Alszeg-* és *Felszeg-ucca* belsőségrész-nevek (l. KHn.Mut.) Nagy-petriben *Ārszeg*, Kispetriben *Fērszeg*, Zsóbokon a *Felszeg* mellett *Fērszeg* és Magyarbikalon *Fērszeg-ucca* formában jelentkeznek. Ez esetekben is a történeti adatok tanúsága szerint (l. KHn.Mut.) egy előbbi *Al-*, illetőleg *Fel-* és előtagból keletkezett a mai *r*-es alakváltozat.

B) Alkalmasint szintén hangcserével került az *l* helyébe az *r* az alszegi *Ketesdről* ismert *Arfődi tető* és *Párparragja* helynév előtagjába is, hiszen — bár a történeti anyagban erre bizonyosságunk nincs — e két helynév csak egy előbbi *Alfölditető*, illetőleg *Pálparragja* helynév alakváltozatának tekinthető. Az első helynév előtagja hihetőleg vezeték-, az utóbbi kétségtelenül keresztnév lehet.

C) De hangcserével keletkezhettek a felszegi *Nyárszó* jelenkori helynévanyagából ismert *Mézmár* és *Szöllőmár* helynév utótagja is. Ennek bizonyosságául már ezek a történeti adatok is idézhetők: 1681: „*mész mál alatt*.” 1891: „*Mézmáltető*” (KHn. 120, 125; Jankó, i.m. 17). 1737: „*A Szőlő Mark (!) a felett*” | *A Szőlő Majb(an)* | „*Szölő maj oldalon*” | „*A Szőlő Mál hegyin*” (a *Ez* elírás *Már* helyett). 1864: „*Szölő máli helység kaszáló rétje*.” 1891: „*Szöllőmál*” (KHn. 121, 124; Jankó, KMN. 17). — Az *r*-es alakok csak az 1941-ben gyűjtött jelenkori helynévadatokban fordulnak elő (l. KHn. 126). Látnivaló, hogy az utótagban 'déli hegyoldal' jelentésben kihalt *mál* köz-

nevünk lappang (Árvey József: MNnyv. IV, 32 és kny. 34; l. még EM. L, 267, LI, 85).

4. Az itt felsorolt jelentékeny számú adalék értékelése rendjén Czuczának az *l-t r-re* váltó hangcserére vonatkozó megállapításaival kapcsolatban néhány kiegészítő és helyesbítő észrevétel tehető.

a) Igaz ugyan, hogy a kalotaszegi nyelvjárás „az *s* előtt *l* helyett kemény perregtető *r-t* használ“ az *arsó*, *berső*, *erső*, *embertürső*, *ferső*, *fersing* (< *ferső ing*), *hátursó*, *közbürső*, *kürső* és — a mi helynévadalékaink szerint még — a *tursó* szóban is, e hangcsere azonban nemcsak ilyen hangviszonyban, hanem — bár jóval ritkábban — *sz* előtt (*Arszeg*, *Ferszeg*), *f* és *p* előtt (*Arfőditető*, *Párparragja*), sőt abszolút szóvégen (*Mézmár*, *Szöllőmár*) is végbement.

b) Czucz a nem egészen szabatos fogalmazásából csak az látszik, hogy ő e jelenséget az Alszezen is megfigyelte, de hogy Kalotaszeg más részén még hol, erre vonatkozólag tanulmánya teljes bizonytalanságban hagy. Feltehető azonban, hogy mivel ő a helyszíni gyűjtés és anyagfeldolgozás idején kalotaszentkirályi igazgató-tanító volt (l. Jankó, KMN. V. és 205), az is a Felszegre, tehát arra a tulajdonképpeni Kalotaszegre utal vissza, melyhez — egyik legdélebbi pontként — éppen Kalotaszentkirály is tartozik.

c) Főként a fennebb felsorakoztatott helynévi adalékok tekintetbe vételével az itt vizsgált hangcsere eredményeként keletkezett *r-es* alakok mai nyelvföldrajzi elterjedésére nézve ennél jóval pontosabb képet is rajzolhatunk. Az egyes példák rendjében a kép ilyenek mutatkozik:

arsó: A Felszezen: Bánffyhunjad, Kalotaszentkirály, Nyárszó, Magyarókereke, Sárvásár, Zentelke. — Az Alszezen: Farnos, Ketesd, Kispetri, Váralmás, Zsobok. — A Nádasmentén: Mákófalva, Nádasdaróc, Magyarvista. — A Kapusmentén: Magyarkapus.

erső: Az Alszezen: Kispetri. — A Nádasmentén: Méra, Nádasdaróc. — A Kapusmentén: Magyarkapus.

ferső: A Felszezen: Bánffyhunjad, Kalotaszentkirály, Magyarbikal, Magyarókereke, Sárvásár, Zen-

telke. — Az Alszege n: Farnos, Ketesd, Kispetri, Váralmás, Zsobok. — A Ná das men tén: Vista, Mákófalva, Méra, Ná das daróc. — A Ka pus men tén: Magyarkapus, Magyarkiskapus.

hátursó: Az Alszege n: Kispetri. — A Ná das men tén: Mákófalva.

kürső: A Felszege n: Bánffyhun yad, Magyarbikal.

tursó: A Felszege n: Kalotadamos, Nyárszó. — A Ná das men tén: Mákófalva.

Szinte fölösleges megjegyyezni, hogy az ide tartozó közszókkal alakult helynév adatokban az *arsó* és a *ferső* azért jelentkezik olyan sok ponton és sok helynévi példában, mert e két köznév a helynévi összetételekben — érthető okokból — bármely más társánál nagyobb szerepet játszik.

Figyelembe véve azt az általános érvényű megfigyélést, hogy a helynévanyagban tovább megörzödnek a nyelvjárási sajátosságok, mint a közszókbán, meglehetősen valószínűséggel állítható, hogy az 1939—1941 között lefolyt, tehát jelenkori helyszíni gyűjtés adataiból elének rajzolódó kép nagyjából a századvégi Kalotaszegre is jellemzőnek tekinthető. Eszerint tehát az *l*-nek *r*-rel való hangcseréje nemcsak az Alszege nre, de legalább olyan mértékben a Felszege nre is jellemző lehetett. A Ná das és a Ka pus men tén azonban Kolozsvár közelléte miatt már inkább jelentkezhettek akkor is kettős (*arsó* ~ *alsó*) vagy éppen csak egyes (*alsó*) köznyelviesült alakok.

Ezzel a megállapítással úgyszólván teljesen megegyezik közszói használatban is a mai nyelvföldrajzi helyzet. Erről, sajnos, egyelőre csak Gálffy Mózes és Márton Gyula nagyarányú gyűjtéséből (1941—1944) kiragadott egyetlen nyelvföldrajzi térképlap tájékoztat (l. KvVNT. 456 és V. térkép). Az első ház közölt szóföldrajzi lapján ugyanis az *erső*-féle ejtés határa közsói használatban is Kolozsvár, illetőleg a Mezőség és a Borsavölgy felé úgyszólván egybeesik Kalotaszeg határával: köznyelvies *l*-es alak csak egészen a széleken — egy-egy város közelében fekvő ipariasodóbb-városiasodóbb kalotaszegi pontot (Egeres, Kisbács, Szucság) nem számítva — csak a kalotaszegi nyelvjárást területén kívül jelentkezik. —

Viszont az első ház térképlapját nézegetve, úgy látszik, hogy az itt vizsgált jelenség délkeleti irányban túlterjed Kalotaszeg határán, hiszen Magyarkapuson innen Kolozsvár felé a köznyelviessülő Gyalut kiugorva Magyarlónán már ismét az *ersőház* forma tűnik fel. Ez megint előtérbe állítja azt a lehetőséget, hogy a kalotaszegi nyelvjárás határa délkeletre nem Magyarkapusig, hanem — néprajzi és nyelvjárási megfontolások figyelembe vételével — az Aranyos vízválasztóján innen eső Magyarlétáig terjeszthető ki (l. erre Viski Károly, *Etnikai csoportok, vidékek: MNyKk. I/8, 20—1.* — Tölem: *MNyj. VIII, 122.* — Murádin, *Mutatvány az „Aranyoszéki Tájnyelvi Atlasz”-ból: NyIrK. II, 171—91 és kny., idevonatkozóan l. a 172. l.-on).*

5. Ha e jobbra leíró szemléletű megállapításokat a történeti szempontú vizsgálatok rendjén gyűjtött adatokból levonható tanulságokkal is kiegészítjük, a kép természetesen még érdekesebbé válik, és még távolabbi kapcsolatokra világít reá.

a) Először is azzal a nemleges megállapítással kell kezdenem, hogy a viszonylag nagyon gazdag kalotaszegi történeti helynévanyagban a helynév-összetételek tagjaként éppen a legáltalánosabb használatú *alsó* és *felső* köznevekkel alakult helynevekre vonatkozólag nincsen egyetlen *arsó* vagy *ferső* előtagot tartalmazó okleveles adatunk sem, de persze még inkább nincs a jóval gyéresebb használatú *belső*, *első*, *hátulsó*, *külső* és *túlsó* köznévvel alakult helynévi összetételeknek, illetőleg helynévi szerkezeteknek sem *r*-es tagja. Ebből kellő óvatosság hiányában arra is következtethetnénk, hogy a folyékony hangok cseréje Kalotaszegen csak viszonylag újabbban, az utolsó történeti adatok írásba foglalásának ideje után, tehát legfeljebb a múlt század második felén innen ment végbe.

b) Ettől az elhamarkodott megállapítástól már az a módszери megfontolás is megóvhat, hogy vannak bizonyos kiötlően nyelvjárási jelenségek, amelyek a nyelvemlékekben sohasem vagy csak nagyon ritkán jelentkeznek, holott régiségük minden vitán felül áll. Ezeknek az okleveles meg más nyelvemlékes anyagba való be nem kerülését vagy csak gyér szereplését nyilván az iro-

dalmi nyelvi norma egykori írásbeli érvényesülése akadályozhatta meg: a kérdéses formák éppen hangsúlyozott nyelvjárásosságuk miatt rekedtek kívül az írott szövegeken. Meggítélésem szerint ez lehet az itt vizsgált kérdéssel kapcsolatban megállapított történeti adathiány oka is.

c) Ezzel kapcsolatban másirányú kutatómunkám tanulságait felhasználva a következőket mondhatom: Az ilyenféle hangcsere viszonylagos régiségére mutat elsősorban maga a már régebben Czuczától „példaként“ idézett *fersing* tájszó. Ez ugyanis nyilvánvalóan a *ferső ing* és nem mint régebben gondolták, *felső ing* jelzős szerkezetből hangürmegszüntető hangkivetéssel keletkezett (így Horger Antal: MNy. XXV, 256 és az EtSz., sőt némi módosítással magam is: MNy. XLVII, 87—9). Megjegyzendő azonban, hogy a *felső ing* alak is kimutatható a XVII. század legelejétől kezdve a székelységből, Kolozsvár és Torda vidékéről, sőt ismerünk belőle hangkivetéssel alakult újabb *felsing* formát is (l. MNy. XLVII, 88—9, MNyj. IX, 42. kk.). Éppen ez összetétel előtagjára nézve ismerjük az eddig legrégebbinek tekinthető történeti adatokat. A *fersing* ugyan szótárilag csak Kassai József *Szókönyvében*, azaz 1833-ban jelenik meg először, az eredetibb *ferső ing* azonban már a XVI. század végéről adatolható. Meglepő, hogy éppen a kolozsvári számadáskönyvekből, tehát városi környezetből került elő az *arsó ing*-gel együtt a *ferső ing* előfordulására nézve is az eddig legrégebbi, 1587-ből való adalék. Bizonyosságul a Suweges Gergely ispotálymester számadásából kijegyzett következő szövegrészletek idézhetők: 1587: „Zegeottem egj leantt kinek Ersebett newe. p(ro) f 7 d — 1 arso Jng 2 ferseo Jng...“ | „5 January zegeottem esmeg egj Fözónett az Zegenieknek p(ro) f 4 d — 1 Arso inng (!), 2 ferseo Jng...“ | „A Leannioknak Zegeodségk. 2 die January Zegeottem egj leantt kinek newe Orsolia p(ro) f 10 d — 1 arso Jng, 1 ferseo Jngh...“ | „Fizettem esmeg az zegenbelj (!)^a feozeonenak (!) megh az eo megh zegeodeott ruhazattiaban 1 fersó Jnget, 1 arsó Jnget...“ (^a Ehelyett: *zegenhazbelj*). — Azt, hogy a tőlem szótörténeti anyaggyűjtés szempontjából átvizsgált elég tekintélyes XVI. századi kolozsvári okleveles

anyagban eddig több *arsó* és *ferső ing* nem került elő, részint esetlegességnek, részint meg éppen az ilyen nyelvjárási alakokat az oklevelezésből kizáró, előbb említett írásszerkesztő magatartásnak tulajdoníthatni. Szórványosan azonban kerültek elő Erdély más részéből későbbi *ferső ing* adalékok. Például egy keltezetlen, de 1710 tájáról való leltárból jegyeztem ki: „1 Jó gyocs *ferső Ingh.*“ — Álljanak még itt a következő, valamivel későbbi adalékok: 1723: „Vagjon egj Szolgalo kinek fizetese egj gjolcs *fersőing...*“ (Lúdvég). 1733: „Fogadtam meg Kis András Ersokot Szolgaloságra kinek is Eszten-deig valo fizetése leszen... Egj vászon *ferso ing...*“ (Maros-, később Enyedszentkirály). A XVIII. század közepétől kezdve aztán az eltűnő *ferső ing* helyett csodálatos bőséggel jelentkezik Erdély-szerre a hangkivetéses, *r*-ezőnek maradt *fersing* alak (az adatokat illetően l. tőlem: MNy. XLVII, 87—8 és A *felimeg*, a *fersing* és rokonságuk: MNnyj. IX, 39—55 és külön e kötet 303—29. lapján).

d) Ha valószínűnek látszik is, hogy a máig elég széleskörűen használatos *fersing* tájszó nem is keletkezett minden vidéken önállóan *ferső ing* > *fersing* változás eredményeként, hanem a *fersing* nevű ruhadarabbal együtt maga a tájszó terjedt egyik vidékről a másikra, egy tájszó ilyen nagy területen való jelentkezése láttán mégiscsak megnyugtatóbb arra gondolni, hogy régiségbeli erdélyi nyelvjárásainkban valamilyen okból meglehetett a készség az *l*:*r* hangcserére. Az ilyenféle hangcserére irányuló hajlam tehát, ha pontosan nem is egy időben, de mindenesetre a XVIII. század közepe tájáig nyelvjárásainkban több helyütt érvényesülhetett, és így egymástól függetlenül több ponton keletkezhetett hangcserés új alak. Ebbe az összefüggésbe állítva a Kolozsvár környéki Borsavölgyén Bádokon egy birtokösszeírást végző deák tolla alól kikerült az *erső* számnévi alak is: 1737: „Az *Erső* Erdő neveztetik Szurdok Főnek“ (Bhn. 24). Ez az adalék az itt vizsgált hangcsere egykorú, szélesebb körű érvényesülése bizonyosságának tekinthető, mint ahogy így értékelendők az ilyenféle szórványos helynév-alakulások: *Alynír* > *Arnyír*, *Antaltölgy* > *Antartigy*, *Lisárdó* > *Risárdó* (l. EM. L, 116—7, LI, 78—9,

LII, 143) is. A nagyon korai kalotaszegi *Sálvásár* > *Sárvasár* (< *Sávásár*) változás (l. EM. XLVIII, 284) inkább népetimológiával keletkezhetett az előtag (*Saul* > *Sál*) önálló tulajdonnévként való használatának megszűnte után.

6. Ami az *l* : *r* hangcsere okát illeti, ez a folyékony hangoknak kölcsönös felcserélődési hajlama ismeretében különösebb magyarázat nélkül is érthető. A fentebb felsorolt példák legtöbbszörében az *s* (*alsó, felső*) stb. és *sz* (*Alszeg, Felszeg*) előtt álló *l* hang *r*-rel való felcserélődése esetleg még azzal a további fonetikai megfontolással is magyarázható, hogy az egy vagy kétoldali réssel keletkező *l* hang képzése a rákövetkező nyelvközépi réssel képzett *s* vagy *sz* esetében valamivel bonyolultabb izommunkát kíván meg, mint a pergő *r* esetében. Mindenesetre, hogy a hangcsere, ha nem is kizárólagosan, de legtöbb esetben ilyenféle helyzetben következett be, annak feltétlenül lehetett valami ilyenyszerű hangképzésbeli oka is. A más helyzetben (pl. *Mézmál* > *Mézmár*) bekövetkezett változás már nyilván az elhomályosult, sőt utótagjában (*mál*) bizonyos időpontig már el is avult tagokból álló helynevek esetében bizonyosan valamilyes népetimológiás „értelmesítés” és nem fonetikai változás eredményeképpen keletkezhetett.

7. Az előbbieken vizsgált *l* > *r* változásról tehát összefoglalásként a következő állapítható meg:

E változás leggazdagabb példaanyagát eddigi adataink szerint a mai kalotaszegi nyelvjárási gyűjtés szolgáltatja ugyan, a változás azonban földrajzilag nem lehetett a múltban ilyen szűk körre, csupán Kalotaszeg területére korlátozódó. Minthogy e változásra nézve az első okleveles adatok éppen a kolozsvári régiségből és viszonylag igazán korai időből, a XVI. század végéről valók, s a XVIII. századból vannak más erdélyi pontokról is szórványosan okleveles adataink, az *e* hangcserére való hajlam az erdélyi nyelvjárásokban legalább a XVI. századig visszanyúlóan érvényesülésre törhetett. A régiségből gazdagon és földrajzilag nagy területről adatolható *fersing* tájszó is határozottan ezt bizonyítja. Hogy *e* hangcsere körébe vonható okleveles adalékok a régiségben mégis csak csekély számban és csak elszórtan jelentkeznek, az

minden valószínűséggel nem e hangcserére való hajlam egykori hiányát, hanem csak azt jelzi, hogy az iratszerkesztők nyelvjárásosságukban kerülendőknek ítélték az *l*-es formákkal szemben az *r*-eseket, és ezek — egyebek mellett — azért rekedhettek elszórt eseteket kivéve az írott emlékeken kívül.

Jóllehet bizonyos szerény eredményekre már a rendelkezésünkre álló nyelvjárási és történeti anyag felhasználásával is eljuthattunk, nem kétséges, hogy — az itt vizsgált kérdésben, mint annyi más nyelvjárástörténeti és nyelvföldrajzi kérdésben is — a folyamatban lévő nyelvföldrajzi és levéltári kutatások mind a területi, mind az időbeli jelentkezés tekintetében bizonytalán még szolgálhatnak nem egy érdekességgel.

A -BALI KÉPZŐ AZ ERDÉLYI RÉGISÉGBEN

Ismeretes, hogy a *-beli* képzőnek a régi Udvarhelyszéken mélyhangú *-bali* változata is van, és tudott dolog az is, hogy ez a mélyhangú változat már az 1508-ból való DöbrK.-ben, az 1514-ből keltezett LobkK.-ben és a mohácsi vész tájáról való SzékK.-ben is előfordul (Gyalmos János: MNyTK. 88. sz. 77—8). A képző mélyhangúsodása tehát még a középkorban végbemehetett (vö. Horger, MNyj. 124). Jelentkezik ez a mélyhangú forma br. Pethő Sándornak 1562-ben Sopronban kelt végrendeletében (MNY. V, 359) és más XVII. századi nyelvemlékekben is (l. Gyalmos: i.h.). Az azóta előkerült levéltári adatok azonban már eddig is arra mutatnak, hogy legalábbis a XVI—XVII. században az erdélyi magyar nyelvterület Udvarhelyen kívüli részein is megjelent a mélyhangú alak (vö. MNY. XXXV, 263, XL, 77—8). Nem ismertünk azonban addig egyetlen olyan történeti *-bali* adatot sem, amely a SzékK. keletkezési kora utáni időből éppen Udvarhelyszék területéről származott volna.

Az elmúlt években (1944 előtt) folytatott levéltári kutatómunkám során átnéztem az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára összes kisebb családi levéltárainak rendkívül gazdag, nyelvjárási adatokban is színes anyagát. E munka során olyan váratlan bőséggel kerültek elő a XVII—XIX. századból a *-bali* képző udvarhelyi elterjedését megvilágító adatok, hogy nem tartom feleslegesnek az alábbiakban ezeket az újonnan előkerült adatokat a források keletkezési helye és időrendje szerint csoportosítva felsorolni.

Bencéd. 1669: „Az Kortouely *Vapabalj* fold“; ugyanabban a forrásban a *Var Patakbelj* helynévalakban előfordul a magashangrendű forma is. 1670: „az *Szilbalj* fold alliaban“ (kaszáló). — Bözöd. 1738: „Marton *vasabali* Szena fu“; uo. még egyszer így, de alább: „Már-

ton *vagasbéli Tanorok*“. 1680: „*azon falubali*“ Nemes Kovacz Peturam“ (háromszor így! — ^a Ti. bözödújfalusi). 1803: „... az meg nevezett *Szakadálybali* reszszéért...“ 1844: „... az also *határbali* azon Föld...“ — Etéd. 1688/1784: „Az *ohlahosbali* rövid Föld alatt“. 1750: az Istvan *orotásbali* szena füvet... igasságóson oszszak fel“. 1759: „... *hazbali* portékát is vittek...“ (Ugyanabban a forrásban még többször így!) 1761: „a *Sütő Molnárbali* Széna Fű“ | „az Kender *Itóbali* Jussa“ (^a Ugyanaz a forrás alább *Istobali* alakot is ír). 1765: „az *Ugronbali* Malmon alól“. 1768: „Fajka *lokbali* szántó föld“. 1778: „pap *Utcabáli* (!) Gothárt János“. 1824: „a *Küsmód patakábalit* az víztől is oltalmazza“ (^a Ti. szántóföldet). 1838/1850: „*Sütőmonábali* szántó föld“. 1840: „adta volt az Etédi Also Határban... *Szilvásbali* maga részét“. 1784: „... egy *Kenderestobali* széna Boglyáért“ (^a Többször is így!). 1878: „a *Kenderestobali* Fű“ | „*Sajgobali* molnár“. 1883: „a *hibali* Szuszékba... mint volt harmintz négy véka“ (^a Ti. gabona). — *Firtosvár alja*. 1789: „... én általam kenáltatá meg irt *Falubali* Testvér Atyafiait... hogy vegjék meg a nyires *torkábali* Szántó Földét...“ — *Kadács*. 1719: „az *Kadátsi kis lokbali* föld“. — *Kissoly mos*. 1676: „az *Kerek Aybaly* hegy“. 1711/XIX. század eleje: „Az ős Földeket... a’ *Kerekájbalival* ... választá *Mátéfi Györgyné Aszszonyom*... az *Apróájbali*, és *Kerekájbali* maradának az *Léányának* *Mátéfi Katának*“ | „Az felső *Határbali* ős Földek“ | „Az also *határbali* zallogos földek“ „... a’ *Patak martbali*... Széna fű“ | „... választá... a’ *Patakföbelit* és *Kápolnabalit*“ (De ugyanabban a forrásban „*Házbali* *Eszközök*“re is található). 1715: „*falubali* Felso hatarban“. 1724: „az Also *határbali* földek...“ ^a „az *Kerekály bali*... az *Káplonábali*... az *Csoka Várballi*...“ (szó) (^a Ugyanott azonban a „*falubeli* also határban“ levő földről emlékeznek meg). 1780: „A Nagy *alybali* felső szőlő“. 1807: „a *Tanarokbali* széna fű“. 1823: „a Kis *határbali* földek“ | „*Szöllős hegy aljábali* föld“. 1832: „... a Kis *Sarbalival* edgyüt van zalogba“ (^a Ti. földdel). 1839: „*Szöllős hegy alyábali* két vékás kora Fölgyit adá által...“ 1844: „... ide mellékelt *másolatbali* egyezmény“. 1845: „*Kerekájbali* Szőlő.“ | „A *Nyáras bertze táblábali* erdő“.

— Kobátfalva. 1704: „az Somosbali része“. 1716: „Süket almasbali két köblös szántó föld“ | „hejaszollybali szántó föld“. — Kőrispatak. 1633: „az Radosbali nagi feold“. 1651: „az niaros laposabalj földünk“. 1705: „hazbali^a porte(ká)nak“ (^a Két sorral alább ugyanabban a kifejezésben házbeli, majd újabb két sorral tovább ismét házbeli alak olvasható). 1726: „az künn valo Tanorokbali rész“. 1773: „Karda vapajabali gjepü“. 1849: „Felső Bartsábali 6. vékás föld“ | „az also Hatarbali Szántok“. — Székelypálfalva. 1705: Katona Ferencz (25 éves) Pálfalvi Simó Gergely jobbágya vallja: „Tarczafalvi Mihalyne aszonyom semi hazbali eszkezeket nem adot“. 1707: „Nyre hágobali... szánto fold“ | „A Bodon torkabali felső föld“ | „A Soutra hágobali felső föld“ (így kétszer is!) | „az uy Kertbeli fel jaro hagobali föld“ | „a' homlokbali föld“ | „Szilos farkabali kús föld“. — Tarcsafalva. 1665: „Küs Somosbali Szena fű“ (kétszer is így!). 1670: „az Kis Somosbalj es Posombali... Szena fű“ | „...volt hat daraboczka Erdeje abbalj^a rezet ada Giergelj Borka Palfi Ferencz uramnak“ | „felosztva... Katazobali foldet“ | „Fenesre hagobali fold“ (^a Ugyanabban a forrásban azonban hátabelj alakot is olvashatni). 1685: „ugyanazon Széki és falubali nemes Palfi Cristof“. 1691: „...adanak... edgy óss örrokos Szász Georgy nevü megh említett szekj es falubalj Jobbagyott“. 1686: „ugyan azon székj^a es falubalj Tarcsafalvj unitaria Ecclesia“ (^a Usz.-i). 1693: „megh irt szekj es falubalj Tarczafalvi Nemes iffiab Palfy Ferencz“ (kétszer is így!). 1695: „azon Szeki es falubali Nemes iffiab Palfi Ferencz Uram“. 1696: „azon szeki es falubali nemes Ifiab Palfi Ferencz Uram“. 1701: „A Kerek Ponkbali felső föld“ | „A Kerek tobali felső föld“ (négyyszer is így!) | „Közép agyabali föld“ (uo.) | „A Fenesre hagobali felső föld“ (háromszor is így!) | „Az Ui osztasbali föld (kétszer is így!) | „az farkas akasztó hagojabali föld“ | „Szeljes Parlag hagojabali Ganes föld“. 1702: „Körtövely vapabali fold“ | „A Bocskutbali föld“. 1707: „meg irt széki es Falubali Palffi Istvan“. 1708/1719: „adá... minden lábas marháit házbeli minden edeny nyit...“ 1729: „Szélyes pallag hágojábali fel járó földek lábja“. 1745: „Kis Somosbali szanto földek“. 1746:

„A' Kis Somosbali ket föld“. 1751: „a fen megirt Szeki és Falubali... Pálffi Ferencz Uram“. 1765: „Az Közép Agybali föld“ | „A Büküs udubali (föld)“. 1773: „Fen meg irt Szeki és Falubali Pal Tamás Uram“. XVIII. század közepe: „Csüpnýire hagobali Nagjob föld“ | „A Kezeplabbali föld“ | „A Közép agjbali^a nagj föld“ (^a De uo. alább az *ágybali* alak is előfordul). 1801: „azon Szeki s Falubali Titt Pálffi Ferentz“. 1860: „Medeséri Pál Lajos... Szolgámnak... ígértem... *lábait* a mennyit el visel az én szolgálatom ideén“ (Pálffi Lajos kezeírása). — Tordátfalva. 1701: „Hejászoly hágojabali... föld“. 1730: „Héjászolybali föld“. — Újszékely. 1781: „Hivatanak munkót... Udvarhely alias Filialis Keresztur székben Uj székélyre, az meg irt széki és Falubali Agilis Pap Sigmond uram nemes szekelly lako hazához“ | „A Hargasbali föld“. — Vargyas. 1801: Pintze tokbali Floskák, fél Ejtelesek“ | „Egy falbali veres festékü Almarium“ (EHAd., ESzT.).

Az itt fentebb, községenként közölt adatok mellett van egy egész sor olyan történeti adatom, amelyek esetében, bár a községet pontosan nem tudom jelezni, de ezek is minden kétséget kizáróan Udvarhely területén keletkezett forrásokból valók. Íme: 1665: „Szep patak-bali szenafüvet vettem magamhoz két forintal“. 1701/XVIII. század vége: „a Hosszubali föld“. 1709: „Arnyékbali Aczél Mattjás szenafüve“. 1766: „Kitsi malombali molnar“. XVIII. század közepe: „Vaskabali föld“. 1807: „a Tanorokbali széna fű“. 1846: „a Pálffy Lajos Ur birtokábali Szántó“ (Sz. Mihályi Pap Sámuel hites ülnök fogalmazásában). — Sajnos, a közelebbről meg nem határozható adatok között van egy olyan cédulám is, amelyre elnézésből az évszámot nem írtam rá. Mint-hogy azonban rajta a szóban forgó képző magas és mély hangú alakjának egy forráson belül ingadozó használatára vonatkozó példákat olvasok, érdemesnek tartom azal közölni, hogy az adatok a XVIII. századból valók. Az eredeti forrásban annak idején a *Lapossabeli, vapabeli, Bartsabeli, Gátbéli* és *Sospatakbeli* helynévalakok mellett ilyen adatokat olvastam: „A Tiboldi Tanorokjabali Föld“ | „Les vapajabali föld“ | „Az Agozatbali föld“ | „A Mártábbali Föld“ (kétszer is így!).

Természetes, hogy a mélyhangúsodott képző használata nem korlátozódott Udvarhelyszék területére. Ennek bizonyására már régebben idéztem egy Mezőkölpényről való, XVII. századi adatot (MNY. XXXV, 263). Most azonban ide sorolhatok jó néhány más, Maros-Tordából való adatot is. — Kijegyzéseim itt következnek: *Kibéd környéke*. 1686: „Az *orotabali* része“. — *Marosvásárhely*. 1783: „...vászon és gyolts doldából (!) szűken telik, a' *Botbali* pedig nem jó“. — *Nyárádszentlászló*. 1640: „...az *falubaliak* keozwl...“. 1641: „Az *Tanorokbalinakis* harmada...“ (a Ti. földnek). 1763: „*házbali* portékája, gabonája igen kevés volt“ | „égy jármás ökre sem volt *házbali* portékájais igen kevés“ | „Az *házasságbali* gazdasága nagyobbára magától (!) volt“. — *Pók*. 1721: „Az *Harangosbali* föld“. — *Szentgerice*. 1669: Gergely Andras (40 éves) nobilis vallomásától: „...az *lokbali* kert“. — *Szentrontás* (Szentháromság). 1617: „...*abbali* zandekat hatra hagia...“ (ESzT).

Az eddigi adatok szerint tehát a *-bali* képző az erdélyi régiségben legjobban Udvarhelyszéken, tehát ott volt elterjedve, ahol máig is él. Ezenkívül egy korai adatot ismerek Barlabasi Jánosnak a Kis-Küküllő melletti Mikefalván 1556. április 26-án kelt zálogosító levélből. Íme az ide vonható részlet: „attham Petherffalwabaly Rezemeth ky feyerwarmegyeben vagyon helhez-tethwen... az wytezzlo Glesan Janosnak Mykeffalwan lakozonak“ (MNY. LIX. 93). Legkésőbbi adalékom a Nagy-Küküllő melletti Héjjasfalváról való. Egy innen való forrásban ugyanis egyebek mellett ezt olvastam: 1851: „...a' *Ragadobali* szomszédos az enyémmel“ (a Ti. föld).

A *-beli* képző történetéről írt szép, alapvetően mintaszerű monográfiájában Gyalmos János e képző *-bali* változata nyelvemlékes és nyelvjárási jelentkezésének feltűnően futó tárgyalása rendjén a tőlem közölt adalékokra csak utalva ezt írja: „Nyelvjárásaink közül az udvarhelyi székely nyelvjárás mind a mai napig megőrizte a *-beli* ~ *-bali* kétalakúságot, sőt az erdélyi régiségben behatolt a környező nyelvjárásokba is“ (MNYTK. 88. sz. 78). Minthogy éppen a Gyalmostól felsorakozta-

tott nyelvemlékes adalékok is azt mutatják, hogy a képző illeszkedett mélyhangú alakja egymástól függetlenül keletkezett nyelvemlékekben, kódexekben, irodalmi művekben fel-feltűnedezik, noha földrajzilag a Felső-Maros vidéke és a két Küküllő mente valóban közel esik egymáshoz, különösen a távolabbi Felső-Maros mentéről ismert régiségbeli adalékok itteni jelentkezését nem kell okvetlenül az udvarhelyszéki székely nyelvjárás azonos jelensége áttérjedése eredményének tekinteni. Valamilyes valószínűséggel az a vélekedés is megkockáztatható, hogy egymástól független mélyhangúsodási iránylat eredményeként keletkezett itt és amott a *-beli* képzőnek az a mélyhangú alakja, amelyet egyébként eddigi tudásunk szerint a legújabb időkig valóban csak az udvarhelyszéki székely nyelvjárás őrzött meg.

Az előbbieken felsorolt elég gazdag történeti adatanyag ismeretében valószínűnek tarthatjuk, hogy az eddig fel nem kutatott levéltári anyagból még nagyon sok idetartozó adat kerülhet elő. A *-bali* képző Erdélyben való történeti elterjedésének további vizsgálata mellett, napjaink nyelvjáráskutatásának feladata, hogy minél több nyelvöldrajzi adatot szolgáltasson e rag jelenkori életére nézve.

A NYELVJÁRÁSI -NI, -NIT, -NUL, -NÜL HATÁROZÓRAG ERDÉLYI RÉGISÉGBELI ELTERJEDÉSÉHEZ

Cs. Bogáts Dénes emlékének

I. A magyar nyelvjárásoknak — nagyon kevés más kérdéssel együtt — egyik legrégebben és legtöbbször tárgyalt jelenségei közé tartozik a címbeli ragcsoport. Elsőül még 1790 táján nem kisebb nyelvész, mint Gyarmathi Sámuel vette észre ezt a mondataktani különlegességet [l. MNymest. I, 290, II, 115, 226; TMNy. 682; Kemenes Pál (Melich János): MNy. XIII, 296—7]); majd aztán még többen foglalkoztak vele (l. erre: MNyj. VI, 3—4). Mindaddig csak XIX—XX. századi nyelvjárás közlések tanúskodtak meglétéről, míg magam néhány XVII—XIX. századi adattal nem igazoltam a szóban forgó ragcsoport erdélyi régiségbeli életét (MNy. XL, 76—7), illetőleg Cs. Bogáts Dénes fel nem sorakoztatott rá vonatkozólag a XVI. század második felétől kezdve fölös számú nyelvjárástörténeti adatot (l. tőle: A -ni, -nit, -nul, -nül rag a háromszéki régiségben. Kv. 1949). Utóbb magam előbb egy kisebb terjedelmű adatközlésben (MNy. XLVII, 112—7), majd összefoglalóan is sort kerítettem a ragcsoportnak főként az erdélyi nyelvjárástörténetet illető tisztázott és tisztázatlan kérdéseire (A -ni, -nit, -nul, -nül határozórag-csoport az erdélyi régiségben: MNyj. VI, 3—22). E legutóbbi összefoglalásban a Bogáts és magam levéltári kutatásai eredményeinek összegezésével két vonatkozásban: a) nyelvföldrajzi és b) az időbeli elterjedés kérdésében, gondolom, a nyelvjárástörténet kutatóinak érdeklődésére számot tartó megjegyzéseket tettem.

a) Történeti nyelvföldrajzi vonatkozásban kimutattam, hogy e ragcsoportra a Közép-Szamos vidékétől Háromszékig terjedő területről vannak jelentős számban történeti adataink; legtöbb éppen Háromszékből és Udvarhelyszékből.

b) Az időbeli elterjedést illetően megállapítottam, hogy a *-ni* ragra 1568-tól, a *-nit* és a *-nól*, *-nul*, *-nül* ragcsoporthoz pedig 1589-től kezdődően sikerült a levéltári anyagból jelentős számú nyelvjárástörténeti adatot kibányászni (MNyj. VI, 12 kk.).

2. Minthogy a folytatólagos levéltári kutatás mind a történeti nyelvöldrajzi, mind pedig az időbeli elterjedés tekintetében nem csekély számú és jelentőségű újabb kiegészítő adalékot hozott felszínre, a következőkben először is ezeket az újabban előkerült adatokat sorakoztatom fel. A szótörténeti gyűjtéséből kiválogatott adalékok itt következnek:

I. A *-ni* ragra vonatkozók:

A) 1617: „egzzer aitos martonne hozam Jeöue es el hiua bech *Jmrehnj* (Csíkszentmárton; „Both Janos“ primipilus 40 éves). 1622: „Zep Istuan eö maga Jeöt uala Beczj *Jmrehnj*, Czjato Péterrel eggiwt“ (Szentsimon: „Thomas Madar de Szent Simo(n) colonus 32). 1737: „Az mint Nagysagod parancsolt vala nekem hogy Szentsimoni Mihaly diak *Uramni*, mennek es holmi dolgokról tudakozodnam ő kegyelmitől En el jartam benne“ (Csíksomlyó; Lestyán János br. Apor Péternéhez). 1762: „Bé ment volt Alfaluba Gáftona *Jánosni*.“

B) 1617: „Zettie homlokán az melj feöldet Koris Leorinzjne byr most Beczy Palne biria uala . . . , 'a buzáyat ide Mihaly *Andrasnj* Raktuk itt raktuk be eö szamara“ (Kászónújfalu; „Thomas Czjobott de Vyfalua pixidarius 60).

C) 1737: „Csiszár István *Uramni* vettünk egz font szalonnat 10 pénzel“ | „Caracai számára Kováts *Mihályni*, Kováts *Jakabni*, *Vaszinéni* és Szöts *Istvánni* fizettem 9 ejtel borért 9 Sustákat (Kézdivásárhely). 1744: „mondám. hogy énis fel megyek Német *Jánosni*“ (Bölön; Damokos Andrásné Farkas Kata 50 éves). 1802/1816: „ami illeti Nagy Sándort a Lázár Kis *Aszszonyokni* szegődék szolgáltyát összel fel hagyá“ (Dálnok; Péter Anna 38).

D) 1688: „Csergő Ilona Szeroedai Concz Jstuanak mostoha Anyja Csinadrol által Jart Jaraba szucsaki *Peterni* a' szolgálatra az Még férhez Nem ment“ (Erdőcsinád; „Pap Lorincz“ jb. 60). 1723: „Lictaromatis talalank egz fél fazékkal azt Nemasági vr(am) Kun Sigmond

uramni ajándékozá" (Maroshodák; Prekup Gligore jb. 34). 1740: „Mikor az Specificalt legenyek Pap Ferenczni menek... mondam ne menjetek oda" (Körtvélyfája).

E) 1685: „Vetettünk egy bort *Kapusini* ... vetettünk más bort az csiszárnéhoz" (Torda; Szaniszló Zsigmond naplója: TT. 1889. 267).

F) 1595: „en teóle(m) kylde nagy Kelemen(n)e egy rendelt Agoston *Balinthni*" (Usz.). 1604: monda hogi az *bironj* wizi mind a louat, mind az borsot" (Usz.) | „Mi wd-uarhelýröl Jöttünk wala wiza Keczetbe nagi *matenj*" (Korond; „Ambrus Gergely Korondý primipilus") | „pitar simo keresturfalwj lib(e)rt(inus) wallia ... az borat Zekerestöl be wiuök chākan *Janosnenj*" (Keresztúrfalva). 1629: (bor vagion) „Rosa *Balasn* ... Rauaz *Balasn* ... Lukacz *Istvanni* (Szentdemeter). 1804: „altal menék Firtos Vároljába éppen a *Bironi*" (Pálfalva; Pál András szabad székely 34 vall.-ból).

G) 1569: „Catherina famula Petri keuel iur(ata) fassa est, hogy keuel *peternj* be ment volt More Janosne" (Kolozsvár). 1583: „Orsolia Theoreok Martonne valia ... Az Ilonat Az ki ot volt gergeli kowachnenal zallasson balas: *kowachni* keoldeottem vala az eleo ruhaert" | „haza Jeowe Az leany onnat es monda ... am be menek balas *kowachni* hog meg fwchiem az labam ..." | „haza Jeowe gergely *Kowachni* az Leany" | „ennekem eo miatta kelle ky veznem Zabo Isthwannul" | „en Ilona Zabo Istwannít lakom vala ... es en ki menek balas kowachnehoz es monda enneke(m) balas kowachne Jay Io Ilona ... Menny el verem Ilona Kendi Janoshoz mond zolgalatomat eo kegyelmenek". 1598: „Zabo Ferenczne al(ia)s vilagtalan Ersebet Azzonj ... vallja, Enjs oda mentem vala Damen *Peternj* borert" | „Kwn Jacab varos zolgaia ... wallia ... az horwat ... monda. Birohoz(!) essez lelek kurwa fiah minem paranchol ennekem az Biro mine(m) eő az en vram, hogi lata az Gellien vram lowazza hogi vizewők az horvatot oda futot hat *Darabosnj* s hirre teotte az kochisoknak ... Biro vramhoz meniek, megh bezelle(m) az dolgot" (Uo.). 1622: „koltottem Zigiarto *Ambrusnj*. Es Balkanj *Janosnj* az giermekj es Maga temetesekre" (Uo.). 1625: „az Nemetek ide Colosvarra erkezven ... voltunk gazdalkodással ... Szasz *Thamasnj* ... az Profosznak Hust:

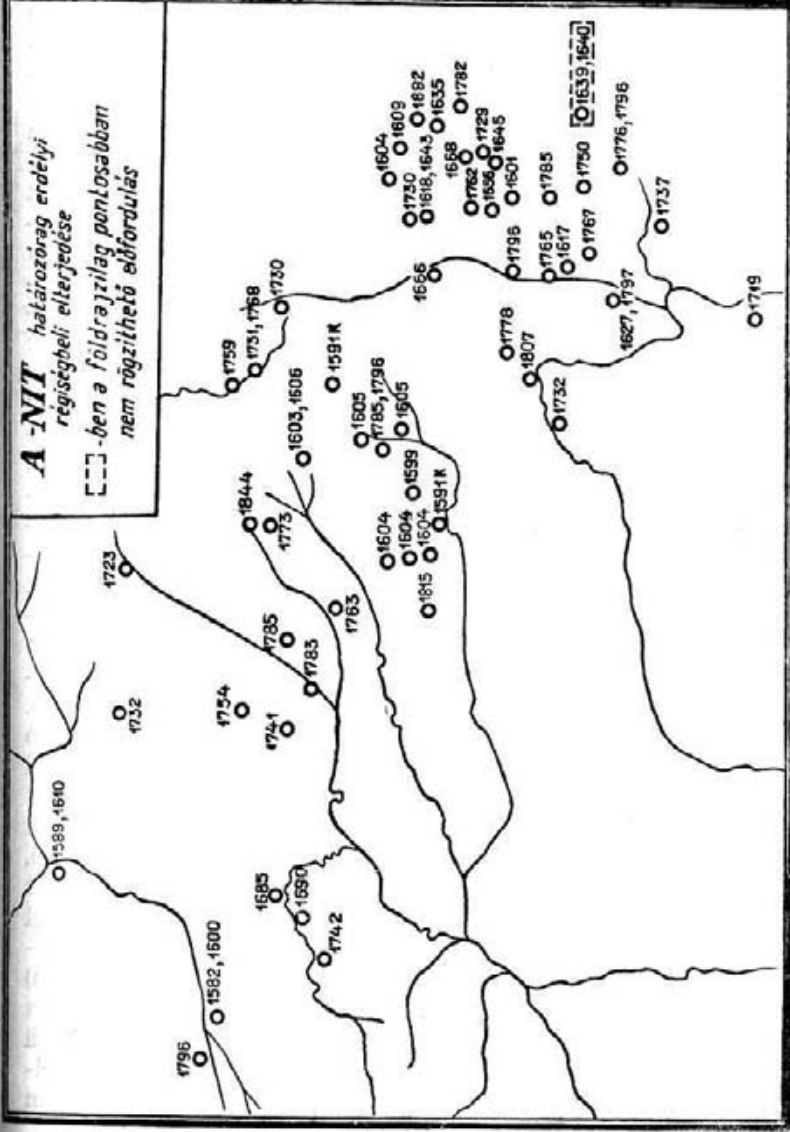
Lib. 6^a (Uo.). 1629: „monda ... az daika hogy bizony Aszonyom ez az suk oda *Bakoseknj* valo en ott lattam vgyan eovek“ (Uo.). 1793: „ami a Tiszteletes Pataki *Uramni* adando Majorsagbeli Restantiakat illeti ... a' Tiszteletes Pataki *Uramni* adando Majorsag le fizetödött“ (Drág; Tollas György lev.-ből).

H) 1752: „hallottam a Diosadi Biráktul beszilleni, hogj Boda Miháj mondotta volna azt hogj ne vigjik *Furu Györni* az marháját“ (Diósd; Elekes Benedek ns. 27 vall.-ból). | „a' Biráknak is mondotta Boda Miháj hogj ne hajcsák *Furuni* az Tinajat“ (Uo.; Kolcsár Miháj ns. 22 vall.-ból) | „Boda Mihájtul hallottam az Diosadi Biráknak ezt mondani hogj mirt vittik a Tinajat *Furu Györni*“ (Uo.; „Kis Kata Kolcsár István Felesége“ ns. 48).

II. A -nit ragra vonatkozó kijegyzések:

A) 1609: „Balas benedek Zent martoni nobilis (32) ... azt feleli(n) tudom hogj mattias *Janosnit* uagy(o)n ontal es farkas *michlosnit* egy szaruas wleö eöregi de nagj balaszek üttek uolt el demeter *peternit* kapulabat“ | „egj nagj wleöyeys uagio(n) farkas *michlosnit*“ | „tudo(m) az kapulabat marton peter uite el az saruas wleot (!) farkas *michlosnit* vagjo(n)“ („Demeter György Z. martonj solj-mar“ 45). 1618: „ott Lestyan *Janosnit* megh Czjapta uolt Boga Balint ... Matteis wte az en kezemet“ (Csikkozmás; „Boga Istuan“ jb. vall.-ból) | „Azt is monda az szegenj Andras hogj Lestyan *Janosnit* megh czjapta uolt Boga Balint de abbol vgjan ott megh Bekeltek megh az Vtan Jttakis ott, egj nehanj pohar sert“ (Uo.; „Orban Gergelne Annos Azzonj Nemes szemelj“ vall.-ból) | „Zayt hallek Janos *Tamasnenit*“ (Uo.; „Patkos Janos jb.“ vall.-ból). 1632: „Valentinus Leörincz de Kozmas Dux pixidario-r(um), alias Nobilis ... fassus est hoc modo ... en megh fogattam Kaýczya Mihalit az *bironit* az kallodaba veretem“ (Uo.) | „Kaicza Mihali ... nem zolgal vala az hadba, ... megh fogatta Leorincz Balintt ... az *bironit* az kalodaba verete“ (Uo.; „Demetrius Bartalis de Kozmas“ pp. 50). 1637: „Uarga *Peternit* cheplünk vala Patkos Thammassal“ (Csikszentgyörgy; Barrabas Mihaly pp. vall.-ból) | „Lata(m) hogj Balyka Istok es Zata Gyorgy ige(n) uonnak vala üstököket Cyryak *Gyorgynit* az Ereszben“ (Ua.; „Thamas Peter Drabant“ 35 vall.-ból). 1682: „En Egykor

A-NIT határozórag erdélyi
 regisztrébeli elterjedése
 [] -ben a földrajzilag pontosabban
 nem rögzíthető előfordulás

Imperi Tamas Mihaly *Uramnit* Mulatok uala akkor...“ (Kászonfelsőfalva; „Bernard Mihaly de felsőfalva“ ns. 38 vall.-ból). 1730: „Kovács Mihály Hid utczába Orosz *Ferencznit* tartott szállást“ Jenőfalva; Jos. Lukáts de Jenőfalva 20 Kolozsvárt tett vall.-ból).

B) 1737: „Baratoson ... Bencze *Mihaljnenit* a Mártonfalvi Praedikátor szénája... Zabolán ... Hadnagy *Janosnitt*... Curr. 2“ (Orbaiszék). 1742: „az melly o bort az Koresomárol vissza hozatánk ... az *papnenit* ki kelene kilencz tiz polturán (így!)^a noha ugy hallom, hogy nyolcz polturán jo bort adnak vásárhellyt es ha ugy vagon had haladgyon még egy kicsidég“ (Apor Péter felhez, de csak az aláírás az övé. —^a Tollban maradt: árulni). 1782: „Maxán^a hallottam a *Molnárnit*, hogy ... kért volt költsön 100 forintokat ... Gáspár Antal“ (Kanta; Joannes Molnár lib. 50 vall.-ból. — Bogáts kijegyzése. —^a Olv.: Maksa).

C) 1685: „Ebéden Gáspár *kovácsnitt*“ (Torda; Szaniszló Zsigmond naplója: TT. 1889. 265). 1742: „Szombaton vártakis a' Gárgyasiak^a az Istalljosokat Bartok *Janosnit*“ (Torockó; Ekárt Gergellj jb. 27 vall.-ból. —^a A *Gárgyás* és az *Istályos* torockói vasbányák neve) | „hallottam hogy a' Level tsinálás az Istalljosok miatt mult volna el, mert a' Gargyasiak. Bartok *Jánosnit* majd esteveig várákoztanak“ (Uo.; Barta Márton jb. 20 vall.-ból).

D) 1723: „láttam a Luka Vaszily gyermek ágyat viselő feleségit lánczon Prekup *Juonnit* a kis makni fiokájával ott siränkozni az ura penig a Tömlöczben Abafaján volt“ (Maroshodák; Nándra Urszuly jb. 40 vall.-ból). 1763: „ha lattaé Kelement Marton *Ferenc(ne)nit*“ (Szentrontás). 1773: „az Aszszony engem azzal vádolt a *Papnitt* s másutt is hogj ... én egj szalonnát és égj hordo egetbort ... el loptam“ (Selye/Magyaros; Joh. Kardos kocsis 29 vall.-ból). 1781: „jelen voltam Siklodi *Istannit* a Kalákáb(an) mikor minden igaz ok nélkül Marton Antal B Kereszturi éffiabb Varga Ferenczb(e) belé vesze“ (Márkod; Siklódi Antalné Kis Judit 28 vall.-ból) | „mind ketten jelen voltunk Siklodi *Istannit* a kalákában“ (Uo.; „Siklodi Istán Junior“ ns. 24 és „Siklodi Miklos“ ns. 15 vall.-ból).

E) 1605: „Az kwsseb pohar feleól azt mo(n)da hogy arso (?) Boldisar *Deaknitt* vagyon“ („Helena Consors Agilis Joannis Pap In Vdúarhely“ vall.-ból). 1606: „Azert huiattam teóruenihez az Alperest az mostoha fiamot, hogj mikor ez eószuegisegemben Arúa kenjere(n). 13. egez eztendeigh kiczynsegeteól fogua fel tartotta(m) neueltem volna ez Alperest egj nennjewe el egietemben, Annaúal, *hazolnitt* marhamból vett marhamo(n) tartotta(m) eóket“ (Sófalva; „Sofalui Agoston Balintne Damokos Dorottja aszonj“ vall.-ból). 1730: „Az Giermek szabad helyt szü-letet, Demeter *Janosnenit*“ (Székelyderzs; 30—60 év közötti tanúk ötször is így!). 1840: „az út mellett Póke Mosesnit lármát hallék“ (Homoródszentmárton; Szász István szabad székely 30 vall.-ból).

F) 1582: „wettünk az harangozonak 4 kóboll Bwzatt, hogy Esztendeýgh Az sas^a *wraimnitt* be harangoz tezen f. 6 d. 20“ (Kolozsvár; ^a olv. szász, azaz a szász reformátusoknak harangoz). 1583: „en Ilona Zabo *Isthwannit* lakom vala ... es en ki menek balas kowachnehoz ... (Uo.; l. még előbb I. G. al.). 1586: „Fwzessy Ilona Bezej (!) matiasne vallia, Lean koromba zolgalok vala Abram *Istwannit*“ | „Jlona Elek Janos zolgaloia Rhegeni, Hallottam eztis Pesti Janosnetol, hogy Berekzazinet Nagý Nyelwunek monda Eztis monda vgyan Igyarto *Georgnit*, Kár hogy illie(n) zep orczat vissel Berekzazine, a bestie lelek Cwrwa“ (Uo.). 1590: „boromat ... hozu *Martonnit* fogjak arulni“ (Uo.). 1593: „Catalin Kalacszteo ferenczne vallia ... Kerdem hol hadta Az Ghereznat, s monda hogy fejer *Tamasnit* hadta volna“ (Uo.). 1598: „Balassy Palne orsolja azzonj ... vallja ... ott voltunk vachyaran Barbely *Ferencznenyt*, enjs vrammal“ | „Kadar Antalne Duruttja Azzonj ... vallja. Ennek eleotte minth egy eztendeowel lakom vala Sarkeozý *Janosnit*“ (Uo.). 1600: „Zent Georgj Nap eleot valo Zeredan veotte(m) Ferenczj *Jstuanit* Az szeginiek szamara buszat Negj keobleott ... f 10 d. 60“.

G) 1732: Helena Biro Prov. Michaelis Jancsó Job(a)-g(io)nis Consors Annor(um) 30 ... fat(etu)r: Peter Ferkónétol hallottam, hogy látta *Forinitt*^a az Gáspár Andoriás derekallyát, az Léányáét pedig Jantsó *Martonnit*“ (Hé-

víz Nk. — ^a Egyik valló „Tomas Fori“ 50 „faragó ember“).

III. A -nul, -nol, -nöl, -nül ragra vonatkozó adalékok:

A) 1618: „Tudom azt, hogy Zent Kiralj napyan estue Lestyán *Janosnul* mint hogj itt Arattak uolt egjik megh Rikolta magat“ (Csíkkozmás; Boga András jb. vall.-ból). 1648: „Szabó *Janosnul* 6 penzes bort. Adorján *Janosnul* hozattam három eytel bort az bīraknak 6 penzes bort“ (Etéd vid.). 1784: „Mikor Jakab *Pálnul* elindult haza lo-szánba Csiki György Feleségestől egykor aszt mondgya nékem Csiki Gyorgyné hogj mennék el véllek“ (Béta). 1796: „tudom honnat loptad mert azt Sofalvárol Nagj *Pálnul* loptad“ (Tarcsafalva; Kibédi Ferenc zs. 30 vall.-ból) | „Kováts *Istvánnul*, Söröstör *Andrásnul* egj nehány ispárga dohánt el loptak volt“ (Uo.; Kerekes István zs. 26 vall.-ból).

B) 1786: „jövén én fel ide valo Nagy Ferentz *Uram-nul* (: az hol is addig mulattam volt :)“ (Berekeresztúr MT.; Gasp. Kosa ns. 46 vall.-ból) | „Kőrösi Josi mikor a' mostani uj házát tsinálta *nallunknol* Kebele Szt Ivanyi Erdejiből ő Nagyságának, épületre valo fát hordot“ (Moldován Gabor zs. 27 vall.-ból).

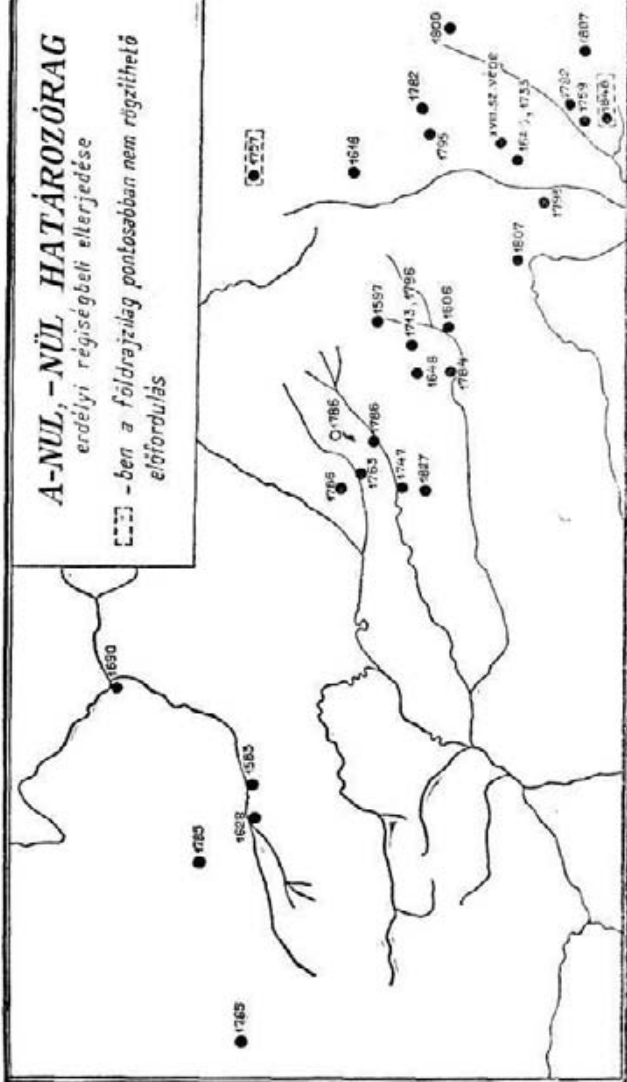
C) 1747: „Padurán Nyihaila ... egj nagj nyaláb Szenat viszen vala a *Papnul*“ (Szőkefalva K.; „Csontas Mihally“ jb. 38 vall.-ból).

D) 1583: „Balasi *gergelnöl* felül hajgaltak meg ijel küuel“ | „Orsolia Theoreok Martonne valia ... Az Ilonat Az ki ot volt gergeli kowachnenal zallasson balas: kowachni keoldeottem vala ... haza leowe gergely Kowachni az Leany es monda ... ennekem eo miatta kelle ky veznem Zabo *Isthwannul* ... en Ilona Zabo *Isthwannít* lakom vala“ (l. még I. A. al.) | „Az Gergeli kowachne zolgaloia Ersebet (vallja) ... monda peter kowach licartmat hoztak balassý *gergelýnul*“ (Kolozsvár). 1785: B Hunyadnál valamelly Mokányokkal találkoztam ... mondá-(na)k láddé aztis^a *nallunknol* egy gabonásbol lopta“ (Nagyzsombor; Podár Kosztán jb. 50 vall.-ból. — ^a Darócot, azaz posztókabátka-félét) | „kérdeztek azon mokányok tudomé hogj ezen feleségével meg esküt volna

A-NUL, -NÜL HATÁROZÓRAG

erdélyi régiségbeli elterjedése

-----ben a földrajzilag pontosabban nem rögzíthető
elfordulás

mert *nállok* szököt véle“ (Uo.; „Anna Soproni consors Georgii Ugrán“ 40 vall.-ból).

4. Ha a vizsgált ragszoportra vonatkozólag itt felsorakoztatott adalékokat az időrendi előfordulás és a jelentkezés helye szerint összefoglaló áttekintésben rendezük el, az egyes ragokra nézve az évek rendjében a következő csoportokat kapjuk:

A) A *-ni* ragra vonatkozó adalékok: 1569, 1583, 1598, 1600, 1622, 1625, 1629: Kolozsvár. 1595: Udvarhelyszék. 1604: Korond, Keresztúrfalva. 1617: Kászónújfalu. 1622: Csikszentmárton. 1629: Szentdemeter. 1685: Torda. 1688: Erdőcsinád. 1723: Maroshodák. 1737: Csiksomlyó, Kézdivásárhely. 1740: Körtvélyfája. 1744: Bölön. 1752: Diósad. 1762: Gyergyóalfalu. 1793: Drág. 1802: Dálnok. 1804: Pálfalva.

B) A *-nit* ragra vonatkozó adalékok: 1582, 1586, 1590, 1593, 1598: Kolozsvár. 1605: Székelyudvarhely. 1609: Csikszentmárton. 1618, 1632: Csíkkozmás. 1637: Csikszentgyörgy. 1682: Kászonzfelsőfalva. 1685: Torda. 1723: Maroshodák. 1730: Csíkjenőfalva. 1737: Orbaiszék. 1742: Torockó. 1763: Szentrontás (később: Szentháromság). 1773: Selye/Magyaros. 1781: Márkod. 1840: Homoródszentmárton.

C) A *-nul*, *-nöl* ragra vonatkozó adalékok: 1583: Kolozsvár. 1618: Csíkkozmás. 1648: Etéd vidéke. 1747: Szőkefalva. 1784: Béta. 1785: Nagyszombor. 1786: Berekeresztúr. 1796: Tarcsafalva.

E csoportosítás alapján ilyen történeti nyelvföldrajzi és időbeli elterjedésre vonatkozó megállapításokra keríthetünk sort:

a) Nyelvföldrajzi vonatkozásban rendkívül figyelemre méltó az adalékok között a ragszoport mindhárom tagjának jelentkezése Kolozsvár régiségében. A székelységen kívüli területről városi környezetből eddig csak Désről volt a kolozsvári adatokhoz foghatóan régi, a XVI. század második feléből és a XVII. század elejéről való adatunk: a *-ni* ragra 1610-ből, a *-nit*-re 1589-ből, a *-nul*-ra már jóval későbből, 1690-ből (MNYj. VI, 12—13). Ehhez csatlakozik most a városi környezetből, Tordáról a *-ni* és a *-nit* ragra vonatkozó 1685-ből való két adalék.

Az eddigi elég szegényes XVII. század eleji Csik és Kászon széki adalékok sora is gazdagodott a *-ni* ragra vonatkozóan Kászonújfalú (1617) és Csíkszentmárton (1622), a *-nit* ragot illetően Csíkszentmárton (1609), Csikozmás (1618, 1632) és Csíkszentgyörgy (1637), a *-nul* ragra vonatkozólag Csikozmás (1618) eléggé korai adatainak beiktatásával. — A többi XVII—XVIII. századi adalék sem jelentéktelen nyelvföldrajzi szempontból, mert a földrajzi előfordulás helye tekintetében közüle sok pontról ez az első és egyetlen adalék. Ilyen tekintetben ezeket a pontokat lehet a továbbiakban számon tartani:

A *-ni* raggal kapcsolatban: Erdőcsinád (1688), Maroshodák (1723), Csíksomlyó (1737), Körtvélyfája (1740), Bölon (1744).

A *-nit* ragot illetően: Maroshodák (1723), Csíkjenőfalva (1730), Olthévíz (1732), Torockó (1742), Szentrontás (Szentháromság 1763), Nyárádselye (1773), Márkod (1781).

A *-nul* ragra vonatkozóan: Szőkefalva (1747), Berekeresztúr (1784), Nagyszombor (1785).

Noha csak két kijegyzésben és későről való, nyelv-földrajzi szempontból nagyon jelentős az 1752-ből való diósadi *-ni* előfordulás. A Szilágyságból ugyanis eddig nem ismertünk e ragra vonatkozólag egyetlen történeti előfordulást sem, holott a mai szilágysági elterjedés igazolására kellő számú adalékkal rendelkezünk (Murádin László: NyÍrK. X, 52 és térképlap).

b) Az időbeli előfordulás vonatkozásában az e ragsoporra előkerült korai kolozsvári adalékok a legértékesebbek. Az első, az 1569-i kolozsvári *-ni* adat mindössze egy évvel későbbi, mint a *-ni* ragra nézve eddig ismert legrégebbi adat. Minthogy az eddig ismert első adat Háromszékből való volt, ilyen két, egymástól földrajzilag távol, időben azonban egészen közel eső adaléknak előfordulása rendkívül jelentős mind a nyelvföldrajzi, mind az időbeli jelentkezés tekintetében. A kolozsvári előfordulás értékét nagyban emeli az is, hogy nem egyetlen, bár korai időbeli jelentkezéssel kell kételyesen számolnunk, hiszen a XVI. század utolsó két évtizedéből, még 1583-ból négy, 1598-ból két kijegyzésben olvasható a *-ni* ragra vonatkozó további adalék. Az eddigi nyolc XVI. századi előfordulás mellett az újabban előkerült

hét XVI. századi kolozsvári adat számbelileg is jelentős mértékben szaporította a rag első előfordulása századából ismert adalékokat. A rag kolozsvári életére vonatkozó három XVII. század eleji adat (1622, 1625, 1629) után a kolozsvári írásbeliség irattermelésében nem akadtam későbbi adalékokra. Ez azonban korántsem jelentheti azt, hogy ezután a ragnak a kolozsvári életével nem számolhatunk. Mivel ugyanis egyfelől e ragcsoport nem mutatható ki a XVI—XVII. századi magyar nyelvű nyomtatványok szövegéből sehonnán sem, másfelől meg a köz- és népnyelv jellegzetességeit rögzítő vallomások szövegében e ragok mindenike elég sűrűn fordul elő, ebből jogosan következtethetünk arra, hogy e ragcsoport már korán a helyi tájnyelv olyan nyelvtani elemének számított, amelyet a XVI—XVII. század fordulóján már erősen nyelvjárási jellegűnek tekinthettek. Ezért nem került, nem kerülhetett bele a kolozsvári nyomtatványokba sem, és ezért kellett hamarosan, még a XVII. század közepe tájától kiszorulnia a kolozsvári írásbeliség tölem feldolgozott szövegeimlékeiből is oly korán, hogy 1629-től inneni előfordulására nézve nem találhattam rávonatkozó adatot.

5. A *-nit* ragra nézve az újabban előkerült kolozsvári 1582-ös előfordulás elhódította a Dérsről eddig legrégebbinek ismert 1589-i adaléktól az elsőség dicsőségét. Kolozsvárról még az időben ezután következő két előfordulás, az 1583- és 1586-i is megelőzi a désit. Időbelileg a többi adalék a *-nit* ragnak az erdélyi régiségben való életére nézve csak a mai nyelvöldrajzi kép előzményének megvilágítását illetően nyújt annyi újat, hogy közvetve történetileg igazolja a ma Aranyosszék területén egyetlenként Torockóról ismert *-ni* előfordulást (l. Murádin: NyIrK. X, 48 és a térkép). Ha ugyanis a hármas ragcsoportnak *-nit* tagja 1742-ben innen igazolható, és a mai nyelvöldrajzi gyűjtés innen a *-ni* alakra vonatkozó adalékkal szolgál, kétségtelenül meg kellett lennie ez utóbbi ragesyednek is a XVIII. századközepe Torockó nyelvében. Ezt az önmagában is bátran levonható következtetést támogatja a tordai Szaniszló Zsigmond naplószerű feljegyzéseinek 1625-ből ismert *-ni* és *-nit* előfordulása is (l. előbb az adalékok között).

Az időbeli előfordulás elsőbbsége dolgában szinte azonos megállapítást tehetünk a ragcsoport harmadik tagja, a *-nul*, *-nül* esetében is. Időbelileg e rag vonatkozásában is az előbbieken felsorolt 1583-ból való adalék tekinthető az ezutániakban — még régebbi adalékok várható jelentkezéséig — legkorábbinak. Ez esetben azonban az első előfordulás dicsőségét Kolozsvár az 1589 tájáról bizonytalanul keltezhető, de egy 1606-ból való előfordulással támogatott székelyudvarhelyi adaléktól hódította el. A *-nul* rag vonatkozásában időbelileg és nyelvföldrajzilag is figyelemre méltó a korai, 1618-ból való csíkkozsmási adat, hiszen eddig a legrégebbi, kétesen csíki adalékot csak szinte másfél századdal későbből, 1757-ből kelteztük.

6. A kolozsvári előfordulások nemcsak abból a két szempontból fontosak, hogy egyrészt nyelvföldrajzilag Erdély legjelentősebb nagyvárosa nyelvének e nyelvi sajátosságára, másrészt meg két rag, a *-nit* és *-nul* vonatkozásában az eddiginél valamivel korábbi előfordulásra nézve is szolgáltatnak adatokat. Az összes eddig előkerült adalékok között egyedül állanak az 1583-ból idézett kiejegyzések nemcsak azért, hogy a ragcsoport mindhárom tagja együttesen szerepel, hanem mellette még előfordul a *-ni* raggal egy társaságban jelentkező *-nál* és *-hoz* rag olyan esetben is, amikor pedig „következetes” nyelvjárási raghasználat esetében a *-ni*, illetőleg *-nit* rag jelentkezését várhatnók. A váltakozó használatot ezzel a már előbb közölt adalékokból egybeállítható sorozattal szemléltethetem: 1583: gergeli *kowachnenal* | balas *kowachni* (kétszer) | gergely *kowachni* | Zabo *Istwannul* | Zabo *Istwannit* | Ke(n)di *Janoshoz*. 1598: *Damen Peternj* | *Birohoz* | *Darabosny* | *Biro vramhoz*. — A nyelvjárási és a köznyelvi-irodalmi ragalak ilyen váltakozó használatából meg abból a körülményből, hogy a magyar nyelvű szövegelemlekben pazarul gazdag XVI. század végi — XVII. század eleji kolozsvári írásbeliségben e ragcsoport a szövegelemlekes előfordulás lehetőségeihez viszonyítva aránylag kevés adalékkal jelentkezik, sőt 1629-től végleg el is tűnik szemünk elől, mindez arra mutat, hogy — mint már erre futólag előbb is utaltam — e ragcsoport a kolozsvári írásbeliségben a XVI—XVII. század fordulóján

már a véglegeződés fokára jutott irodalmi norma hatása alatt a halódás útjára lépett. A ragcsoportot a kolozsvári írásbeliség deáki rétegének nyelvi köztudata már ekkor nyelvjárásiásnak minősíthette, és e minősítés miatt nem kerülhetett bele még olyan esetben sem az írásbeli nyilatkozatokba, amikor pedig — hihetőleg a köznapi nyelvben még jó ideig élő, illetőleg tovább is élő — nyelvjárási ragcsoportot az a személy, akinek nyelvi nyilatkozata tollra került, bizonytalán még minden tartózkodás nélkül következetlenül használhatta.

7. Az itt vizsgált ragcsoportra vonatkozólag felsorakoztatott újabb nyelvtörténeti adalékok csak a *honnan?* kérdésre felelő ragedyed esetében mondanak annyi újat, hogy az eddig történetileg adatolt *-nul*, *-nol* és *-nül* formával szemben itteni adalékaimban — bizonytalán merő véletlenből — a mélyhangú *-nul* és a *-nol* változat szinte kizárólagos; csak egyetlenben egyszer fordul elő a régiségből eddig nem adatolt, magashangú *-nöl* változat a már eddig is ismert, de most itt is csak egyszer előforduló magashangú *-nül* alakváltozat mellett. Mindkettő egyben e ragedyed eddig legrégebbnek bizonyult előfordulása-ként a kolozsvári írásbeliségből adatolható: 1583: balási *gergelnöl* | balassy *gergelynul* (L. előbb a teljes idézeteket az adalékok között).

Alaktani vonatkozásban emellett még figyelemre méltó, hogy a *honnan?* kérdésre felelő *-nul* ~ *-nol* rag előfordul raghalmazással alakult határozószóban is. Ezek az ide tartozó adatok: 1785: *nallunknol* | *nalluknul* (Magyarzsombor K.). 1786: *nallunknul* (Kebeleszentiván MT.). — Az eddigi, mindössze két előfordulással adatolt raghalmazásos alakulások számbeli gyarapodása is nyújt valami figyelemre méltót.

8. Megemlítésre kínálkozó újabb nyelvjárástani mozzanat az, hogy legutóbbi *-ni*, *-nit*, *-nul* közleményem megjelenése óta öröndetesen megtörtént a ragcsoport jelenkori nyelvjárási helyzetére vonatkozó nyelvföldrajzi anyag tölem szorgalmazott feldolgozása és közzététele is. Hogy ez nyelvjárástörténeti szempontból is milyen elmaradhatatlan és — most, hogy előttünk a térképlap — milyen fontos, tanulságos mozzanat, azt mindennél jobban mutatja majd az, ha a történeti és a jelenkori adalékok

megfelelő grafikai elkülönítettséggel egy-egy térképlapon együttesen szemünk elé kerülnek. E tekintetben csak elismételhetem, amit előbbi dolgozatomban már leírtam: „A történeti és a jelenkori nyelvöldrajzi adatoknak össze-sítő nyelvöldrajzi lapokon való szemléltetése rámutathat majd nemcsak a vizsgált ragcsoport területi jelentkezésében az utóbbi négy század alatt beállott eltolódásokra, de megfelelő szemléltetési eljárással rávilágíthat a ragok alakjában és szerepkörében jelentkező változások jelle-gére is“ (MNyj. VI, 21).

I

Az első régiségbeli felelin-adatok

Ismeretes, hogy a moldvai csángóban néhány ige egyes szám 3. személyű tárgyias alakjaihoz még egy *-n* is járul. Erről az igeragozásbeli különlegességről először Petrás Incének (Rokonföldi) 1841-i csángó népköltési gyűjtésében találunk említést (Domokos—Rajeczky, Csángó népzene I, 45—6; l. még Rubinyi Mózes: Nyr. XXX, 112, XXXI, 4—5; Csúry: MNy. XXVIII, 150; Horger: Mlg. 87, uó., MNyj. 154—5). Megjegyzendő, hogy sem Csúry, sem Wichmann igei mintaszóinak megfelelő tárgyias ragozású igealakjai között nem található *-n*-es formát. Csúry azonban a csángó igealakok használatának általános jellemzése során megemlékezik róla (i.h.), Wichmann-nál pedig a szótári részből mutathatók ki ilyen *-n*-es alakok (CsángóSz.; l. pl. a *lát* és a *mond* ige példamondatai között). Ennek az *-n*-nek eredetéről semmi biztosat nem tudunk (L. erre nézve: Szinnye: NyK. XXXIII, 260; Horger: i.h. és az ott id. ir.). Szinnyeinek ugyan ez igealakkal kapcsolatban az a fenttartással közölt véleménye, hogy „aligha régi maradvány“ (i.h.), Melich azonban az ilyen igealakokra a kódexekből is idézett két adatot (A magyar tárgyias igeragozás 11). Újabban ilyenféle alakok előkerültek az apátfalvi nyelvjárából is, ott azonban az *-n*-et csak bizonyos esetekben és sajtáságosan éppen az alanyi ragozású 3. személyű igealakokban figyelték meg (vö.: Takáts Lajos: MNy. V, 209; uó., Az apátfalvai nyelvjárás. Makó 1926. 36—7).

Már jó néhány éve, hogy levéltári kutatás közben kezembe került egy keltezetlen, az írásjegleghől ítélve azonban kétségtelenül a XVII. század elejéről, ismeretlen leíró kezéből származó vallatás. Ebből a Csík széki Szent-simonról való forrásból ezeket a szövegrészleteket jegyeztem ki: „Gaspar balint ... hitti uttan azt felelin ...“ |

„Peter deak zentgiorgy ... hitti uttan azt *felelin* ...“ | „Marton mihaly ... hitti uttan azt *felelin* az mint gaspar balint ...“ | „Azont *felelin* az mint hollo antal ...“ | „azt *felelin* hollo antal ...“ | „Gaspar balint ... azt *felelin* ...“ (Béldi It.). Minthogy ezzel az alakkal levéltári kutatás során a legutóbbi időkig más erdélyi forrásban nem találkoztam, sokáig vonakodtam ezeket az egyetlen forrásban előforduló adatokat felhasználni.

Újabban Udvarhelyszék törvénykezési jegyzőkönyveit olvasgatva, illetőleg cédulázva még két olyan XVI. század végi szövegrészletre bukkantam, amely hasonló igealakokat őrzött meg. — Egy 1593-ban Udvarhelyszék ítélőszékén folyó per felperesének panaszából a következő szövegrészletet céduláztam ki: „...porkolab wram kwldeote hazamra szolgait andrast es miklost boros hordomnak feneket *wagattan ki*, felesegeomeot ... boros hordomnak tazigaltak, es szolgáló lyaniomot Ilonat werttek tazigaltak ... az mely bornak az feneket *kj wagattan* azt beczwiewel kewanom megh ...“ (Kolozsvári Állami Levéltár. Udvarhelyszék törv. jegyzőkönyve.) — Egy másik, 1595-ben folyó per felperesének panaszából meg ezt a részletet jegyeztem ki: „...Azon el Indula hat *uiszi* (!) felesegemet uele ennekem azon egy Jo akaro emberem megy monda hogy marton uram azt azont *el uiszin* eó most utánna kwldek hogy erchiek megy ha el akaria vinni ...“ (I.h. 10. köteg 95. l.).

Az itt felsorolt csiki és udvarhelyi adatok kétségtelen bizonyosságot szolgáltatnak arra nézve, hogy legalábbis Erdély előbb jelzett két pontján a XVI. század végén, illetőleg a XVII. század elején a szóban forgó igealak anynyira használatos volt, hogy a korbéli törvénykezési iratokba a vallatások meg a törvénykezési jegyzőkönyvek íródeákjai minden különösebb megjegyzés nélkül mint tőlük és környezetüktől közvetlenül értett, sőt hihetőleg használt igealakot írták be. Ez a néhány erdélyi régiségbeli adalék a Melich idézte két kódexbeli példával együtt újabb bizonyíték arra, hogy a szóban forgó igealak nem a moldvai csángó nyelvjárás külön fejleménye, hiszen a XVI—XVII. században még legalább két székely nyelvjárástípusban is élő forma volt. A csángóban tehát ez az igealak megőrzött régiség.

Felelet a felelin-féle igealakok kérdésére

1. A címbeli igealak dolgában nemrégiben közzétett cikkekcskémhez írt hozzászólásában a kiegészítő megjegyzések mellett Pais Dezső méltán hiányolja, hogy nem nyilatkoztam, közelebbről milyen igealaknak tekintem a *felelin*-t: jelen idejűnek-é vagy elbeszélő múltbelinek (vö. MNy. LIV, 333—5). A hiányoló megjegyzést is kiváltó közleményem már közvetlenül megjelenés előtt állott, mikor magam fejtegetéseimnek még ennél is sajnálatosabb hiányosságaira jöttem rá, akkor azonban nem volt számomra lehetőség még a megjelenés előtt a cikket kiegészítenem. Bár most nagyon könnyű volna a *felelin* igealakra vonatkozó érdeklődésre egyetlen mondatban felelnem, a tőlem felismert más természetű hiányok kiegészítése céljából kénytelen vagyok mulasztásomat az alábbiakban kissé részletezőbben jóvá tenni.

Hiányosságaim jó része kutatómunkám természetével függ össze. Hivatkozott cikkem megfogalmazása előtt erdélyi oklevélszótáram szócéduláinak rendezgetése közben ráakadtam a közölt okleveles igealakokat tartalmazó néhány *felelin*-cédulára, s minthogy ezek az adatok már így is érdekeseknek látszottak, hamarosan fel is dolgoztam őket. Tökéletesen elfelejtkeztem azonban arról, hogy a mintegy nyolc-tíz évvel ezelőtt használt forrásból annak idején nemcsak egy-egy szó okleveles előfordulását rögzítő szócédulákat, hanem hosszabb, összefüggő szövegrészeket tartalmazó másolatot is készítettem. Mikor ez a másolat jegyzeteim között való más irányú keresgélés közben véletlenül újra kezembe került, már láttam s Pais észrevétele után véglegesen beláttam, hogy maga a felhasznált csiki forrás egészében sokkal érdekesebb, mint amilyennek magam a belőle elem került *felelin*-adatok feldolgozásakor tartottam. Most már érthetően úgy vélekedem, hogy még mielőtt bármilyen kiegészítő észrevételt tennék, éppen a szóban forgó igealak kérdésének az egykorú forrásban előforduló összes igeformák összefüggésében való vizsgálata érdekében elengedhetetlen a

csíkszentsimoni vallató-levelet a maga egészében közzé-
tennem. Nem sajnáltam tehát a fáradságot, és a teljesen
rendezetlen Béli-levéltárból nem csekély munkával ki-
kerestem a már előbb használt, keltezetlen vallatást (ma
e leveles anyag tölem számozott 3. kötegében), s most
itt a következőkben közzé is teszem. Íme:

2. Zentt Simon

Ga[par balint. J.f. e[st hitti uttan azt felelin az madar
antalne, giukerit tudom | hogi penze utan bec[palne
birta Anbrus giorgot is azon allapattal birta penze | uttan,
Barta Jano[st i[azon keppen birta, Barta Anbrus, Jo[agat
i[azon keppen birta | Az rethi martonet i[azon keppen
birta, Az uarga mihaliet[azon keppen birta | Az
[ep Jano[set i[azon keppen birta, Boldisar peter giuke-
riti[azon keppen bir[ta, Azon keppen penze uttan birta,
az mint feliel megh Jrtuk, chiato [egiben | az daruai
benedek ha[za mellet, de nem tudom mikeppen birta, az
farka[fere(n)c[| volna mikor bech Jmreh elueze tudom
hogh nalla uala [alagon. De nem tudom | ha megh ual-
totta ua[nem | fekete elue tudom hogy bec[Imrenel
uala, | Denem tudom ha megh ualtota ua[nem, tudom
hogy az er[marton heliet i[biria uala, de nem tudom
m[okon birta.

Peter deak [ent giorgy J: f e[st hitti uttan azt felelin,
Zent giorgion uiragh | tama[st, bec[Imreh biria uala.
olla annat i[eo biria uala, ahol mo[st teorok | peter lakik,
[ent giorgion, azt i[bec[Imreh biria uala. Az andac[
illie[heliet | <i[> e[biria uala, Az lukac[antal heliet
i[az kiben fazaka[leorinc[lakik uala, patkos | p<a>l
ahol lakik uala az en kapum eleot, azt i[bec[Jmre
biria, Mena[agon | ahol bak piro[ka lakik uala azt i[
bec[Jmreh biria uala, [ent martonon ahol az | bodorok
laknak uala, azt i[bec[Jmreh biria uala, ahol az bec[
Jmreh oduar ha[za | uagion, azt i[tudom hogy e[biria
uala, Mind az harang labnal [ent martonon, | egi [ely
fe[ldet, bir uala. Az hidegisegh kapuianal i[az ku[[ena
fuet i[e[biria uala, | Az debrech[kere[te[heliet,
demeter gergelinet[ol, Boldi[ar benedeknet[ol[ly, mikor |
megh ueue, az [anta balintne re[ze kuul. En uoltam biro
benne, Kouac[bartalis uram | azkor [rok arron adak.
leueletis attunk rea, vgi emlekezem en ria hog[za[

uegi|uen forintot ada erte demeter gergelinenek, Arra if
 emlekezem hogÿ az zeoke | balint haza mellet, az Jmreh
 mihalne rezet megh ueötte uala, De azra nem <emle-
 kezem h>a eorok arron á uagy zalagon uolt. Azt
 if tudom kozma|son | <.....> meget, egi tanorokot
 bir uala, becÿ Jmreh. az a|tagiok | <.....>eni benedek
 haza meget. ot if bir uala becÿ Imreh, Egÿ d<...>ra|
 hazza allat ualo tanorokot, az dekani patakon feliel || A
 kozma| patakan alol. eppen becÿ Jmreh biria uala, az
 zentegihaz dombian if bir uala | zanto feöldeket, az
 tekere| belÿ tanoroknak az felit if eó biria uala, ugi
 emlekezem ría — | hogh az borza| pataka meleti| bir
 uala egh darab zena fuet, kozma|son feliel, sok zanto
 feöldeket bir uala, tugia boga pal, Debrecÿÿ bala|. Eÿeket
 tudom hogy öztol marattak, zent mar|tonon feliel az
 nagy mezon az kÿ feöldeket becÿ tama| birt, becÿ Imreh,
 becÿ palne, azokot | zaÿ forint keote| allat kÿ feleltettük;
 az regi|tromat mind becÿ tama|ne kezeben attuk, | kapi-
 tan uram parancziolatiabolÿ, Az mit becÿ palne azoniom
 birt, mikor az fiatol el ozto|zek. Lemmi az oztol maratban
 becÿ palne kezeben nem marada, hanem az leleme|nel
 ma|rada. megh becÿ palne. Eÿeket birta ahol olla Jano| lakik,
 ma| az mihali baraba| helie. | uerebe|ben ahol uere| giörgÿ
 lakik uala, azt if becÿ palne biria uala, negiedik, az uariga
 giorgine helie, ötödik ahol mo|t zükeósd (!) benedek lakik,
 Menefagon (!) bak palti| | eo biria uala . . zent martonon
 az tize| mattia| helit e| eó biria uala, Az füto| Janos |
 haza meget mely giümölcÿ kert uagion azt if becÿ palne
 biria uala Kozma|son az holi | becÿ palne lakik uala. e|
 borbely giorgh, azt if eó biria uala, ahol mo|t patko|
 Janos lakik | Az pap J|tuan helit, boga diene|t, Varga
 mattia|t, Barta albertot, zakornet (!) barta | martont,
 kantor Jmrehet, ahol boga tama| lakik, ot fel az uiz
 mellet, az orzagh | utaigh, Az chieke tanorokanak, na-
 giob rezit. a dekani mellet, egi darab zena fuet. | Az
 giorgo|son az halmon allol, az kozma| patakan allol, Ve
 rebelsen feliel, az oltigif | eo biria uala. chieke falua
 uegeben egi darab zena fuet bir uala. az galfÿ |st|uan
 tanorokat zent martonon azt if eo biria uala. Az
 zent martony haua|son patak | feit e| eó biria uala,
 tu|nadon molnar Dimient, Giorgi J|tuannekot, eó biria

<ua>|la, tujnadon allol az olton mely malom uala, azt
 if eo biria uala, kozma<lon az> bec3 tamaŝ haza allat,
 az mely rezet bir uala, bec3 tamaŝ, Annak a <....>|
 ben. az mint az fúz fak fel mennek uala, az boriu tano-
 rokigif fel, az gódrón bello<l> | az ueremigh alla, azt if
 bec3 palne biria uala, Moŝt egiebekre nem Emlkezem
 ha e3 uttan mi Ezemben iut igazan meh3 mondom.

Marton mihalý J.f. eŝt hitti uttan azt *felelin* az mint
 gaŝpar balint. azt if tudo(m) | hogi ziloŝt bec3 Jmreh
 biria uala de nem tudom, ha megh ueótte uolt a uaý
 | nem, Azt if tudom hogh barabaŝ mihali, adot uala
 bec3 Jmrenek, ket hold feóldet | az zent (így!) az meli
 utaltal megien zent marton fele, az ut altal kélóben
 ueótte ua|la penzen de nem tudom haný forinton, Azt if
 tudom hogý uerebeŝben feliel ue|reŝ giorgý az kiben lakik
 uala azt tugiuk hogý bec3 palne biria uala, o3tan
 azt if | tudom hogh zent martonon az zent egihaz allat,
 az galf<ý J|tu>annet bec3 palne bir|ta, chieke faluan
 allol, egi zenaŝagh uagion azt if eo birt<a...>

Chieke mattiaŝ, benedek mihalý, Gelerd Anbruí, ko-
 uac3 <.... Iŝt>uan, J.f. ŝunt hittek uttan azt felelik;
 tugiuk hogi zalo<gon...> de nemif | tugiuk ha *megh
 ualtottan* uaý nem, fekete eluet, <.... bec3> Jmre-
 nek || *Attan uala* de nem tudom ha *megh ualtottan* uaý
 nem, tudom hogý bec3 Jmreh bira. | az farkaŝ. molnat,
 de nem tugiuk mi okon bírta az zen egetóben az meli
 feóldet bec3 Jmre|nek adot az ket megie biria ket fo-
 rintert hogý be uelŝe. vgi hallottak eók hogý eŝmet | az
 zent egi hazban *hattan uolna* bec3 Imreh. Azt if tudom
 hogi az eróŝ marton hazat if | biria uala bec3 Jmreh,
 de nem tudom mi okon uolt. Egi kurta granat mentet
 roka, | malíual belettet, tudom hogi mikor feiet ueuek
 beldi palnak, az eŝeót adot uala gergel | Jítuannak hogh
 haza hozza agia megh az anníának; de en nem tudom
 ha *megh attan* | uaý nem, Veres giorgi ahol lakik uala
 bec3 palne mind holtaig bírta.

Hollo antal, tima giorgh, zep balint. Andras mihali
 endef giorgh, J.f. ŝunt, tudom | hogý penze uttan bira
 az galfý heliet, De nem tudom min ueótte megh, az
 migý bec3 | Imreh elé adigi tugiuk hogi eó bira fló 3
felelin hollo antal, barabas mihal, birta azt | az feóldet,

de nem tugiuk mint birta chiato zegiben az daruas benedek haza mellett | feliel, hazat chiurt, chinaltatot uala ria, de nem ugi birta hallottuk maftol | hogÿ giorgÿ Andraftol zent emreytoliÿ ueotte megh, de nem tugiuk mikeppen birta, zen egetoben iÿ uagion ot feold, azt nem tudom hogh mit adot, az zent egihazba | erte, azt *felelin* hollo antal, tima giorgh, Egi heliet delonek hinak, ot adok (!) hollo balint egÿ feoldet becÿ Jmrenek, En ugÿ hallottam hogÿ flô 2 *felelin* azt iÿ hollo | antal, tima giorgh.

Hollo balint, Boldifar giorg, madar tamaÿ, marton Janol, zeoke mathe. J.f. ÿunt | azt tugiuk hogÿ az feketel eluet birta becÿ Jmreh, de nem tugiuk, mi okon birta. | Hollo balint azt iÿ *felelin* hogy en attam uala flô 2 becÿ Imrehnek egy darab: | eo<kreot ...> enekem, Jgen ÿok marhammot uitte el.

<....>n zent simony, J:f eÿt, tudom becÿ palnenak zaÿ forintert atta | uala zalagon, azt iÿ tudom hogÿ az teobit megh atta, chiak tizen negh forint hatra, | azt iÿ *felelin* hogy, Endeÿ peterre ket zalagÿban ueotte zekeli Jÿtuanne huÿ forintert | becÿ palnenak, azt iÿ tudom hogÿ megh nem atta megh azt az huÿ forintot, azt iÿ | *felelin* hagi uereÿ giorgh ahol lakik uolt, becÿ palne birta mind holtigh.

Kouacz barabaÿ, Endeÿ Jÿtuan, benkeÿ demeter, benkeÿ ferencÿ, J.f. ÿunt: ez megh Jrt | emberek tugiak hogÿ birta, eÿ az farkaÿ molnat. de nem tugiuk mi okon birta.

Gote giorgi, uiragh peter, barta Janol, chiato Janol, chiato Iÿtuan, J:f: ÿunt, | azont felelik, az mint az feliul megh Jrt emberek, azt tugiuk hagi az fekete elueit birta de nem tugiuk mikepen birta.

Gotte <.... p>eter, marton giorgi Jako balint, sandor balint. Endeÿ peter, J: <f. ÿunt ...>it azont felelik, az mint feliul megh Jrt emberek, Kou<acz> barab<as ... ho>gÿ chiatozegiben, daruas benedek mellett feliel, egi ules heliet bir <.... ÿan>dor, ÿandor Janol. attak azt az uleÿ heliet becÿ Jmrehnek || Azont *felelin* az mint hollo antal. tanko mattiaÿne iÿ ado (!) eorrök arron egi forintert | az mezeo zelien az kus kapolnanal. kouacz peterne mellett, tanko ferencÿ leania, az | araniaÿ Jÿtuanne, az eò reze ules heliet, becÿ Jmrehnek *attan uala*,

Orban Jano[^l, mattia[^l peter, chiato albert. peter Jano[^l, sa[^l mihal[^y, uarga balint: | J: f: [unt: azont felelik, e[^z megh Jrt emberek, a[^z mint a[^z feliu[^l megh Jrt embe[^lrek, chiak aniu[^l teob[^{et} hogh, tugiuk hog[^y bec[^z palne birta, az galf[^y I[^tuan mol[^lnat. fl[^o 24 hatra benne, chiato albert a[^zt i[^l felelin, a[^z chiatozegiben a[^z daruas bene[^ldek haza mellet feliel a[^z kit bir uala bec[^z Jmreh. a[^zt giorgi andoria[^l atta uala | teob[^{et} attia fiaiu[^lal feie ualt[^lsagaba bec[^z Jmrehnek; miert hofi giorgi Andoria[^l a[^z | bekas hadaban uolt teob[^{et} attia fiaival, a[^zert attak uala nek[^y.

Molnar peter, Rethi marton, marton Jmreh, [ep I[^tuan. I[^tuan m[^lhali J: f. [unt, | a[^z malom dolgabol a[^z feketei elueb[^ol a[^zt felelik a[^z mint e[^z feliu[^l megh Jrt gode Jano[^l tugiuk hofi bec[^z Jmreh birta, de nem tugiuk mi okon birta.

Janos leorinc, Andras miklos, Endes peter, simon tam[^l: pap m[^lhali sa[^l antal | [ent simoniak J.f. [unt. azont felelik a[^z mint a[^z fels[^ok. Andras miklos a[^zt i[^l felelin, hofi uala mi [amo[^l embereket megh ve[^ot uala kiraly giorgit[^ol, A[^z molnot | i[^l megh ue[^otte uala, a[^zt nem tudom m[^lnt ue[^otte uolt, de bec[^z pal ue[^otte uolt.

Jako leorinc[^z, f[^ustos I[^tuan, la[^zlo Jmreh, siket Andoria[^l, giorgi Janos, f[^ustos | I[^tuan, J: f: sunt, a[^zt felelik a[^z chiatozeg[^y e[^or[^ok[^leg[^y fel[^ol a[^z daruas benedek | ha[^zan feliel, a[^z kit bec[^z Jmreh birt. giorg[^y Andras atta uolt. tob[^{et} attia fiaiu[^lal Egietemben bec[^z Jmrehnek feiek ualt[^lsagiokban.

Alatta hihet[^oleg m[^ls, de egykor[^u vagy k[^ozel egykor[^u k[^ez[^el: *Zentt Sim[^on*. Ez alatt m[^llt sz[^azad eleji ir[^assal: *Csiki Jobb[^agyakrol Relat(oria)*. — Eredetije egy k[^etr[^et hajtott, majd többsz[^or[^osen [^osszehajtogatott, a sark[^an meg az els[^o r[^esz[^en eg[^err[^agta [^es folyad[^ekfoltos [ⁱvnek mind a n[^egy lapj[^an. A hiteless[^eg minden formai kell[^ek[^et (bevezet[^o-, z[^ar[^o-formula, al[^air[^as, pecs[^et) n[^elk[^ul[^oz[^o irat a helysz[ⁱn[ⁱ vallat[^as alkalm[^aval k[^esz[^ult fogalmazv[^any[^aknak l[^atszik. — A vallat[^o-lev[^elb[^ol hi[^anyz[^o vagy elszintelened[^es miatt olvashatatlan r[^eszeket <...>-be tettem.

3. Amint az itt k[^oz[^olt sz[^ovegb[^ol meg[^allap[ⁱth[^at[^o, a vallat[^as a helyet, id[^opontot, a vallat[^asi alkalmat jelz[^o

szokásos bevezető és záró formula nélkül maradt reánk. Az 1. lapra, a vallatás elé és a 4. lapon a regesztaszzerű rájegyzések helyére írt helységnevet nem a vallatás leírójától, hanem más, de egykorú vagy közel egykorú kéztől származik. Keltezetlensége ellenére is a vallatásban jelzett településnevek és az egyes településekből felsorakoztatott tanúk meg a forrásba foglalt más utalások segítségével azonban a vallatás időpontja közelebről is meghatározható. A forrásban ugyanis említés történik „Bekes hadá“-ról; ezen nyilván Bekes Gáspárnak az 1575. július 9-i szentpáli csatában szerencsétlenül végződött hadi vállalkozását kell értenünk. Családtörténeti adatok hiányában nem tudom eldönteni, hogy az a Béli Pál, akinek fejvesztéséről a vallatás beszél, a szentpáli csata után Báthory István bosszújának áldozatul esett Bekes-pártiak közül való, vagy valamely később szereplő Béli volt-e. Így a közelebbi kor-meghatározásra ezt az adatot nem használhatom fel. További nyomra vezető adat azonban az, hogy a fenti vallatás ezen kívül még Becz Imre elvesztését, azaz halálát is említi. A Becz család pedig Csíkszék egyik legrégebbi és legrangosabb családja volt; a nemzetség egyik tagját, „Becz Georne“-t például 1569 táján Bánkfalván a „Lofeyek“ (= lófők) előtt egyetlenül „few ember“-ként említik (SzékOkl. II, 274). A vallatásban többször említett Becz Imre 1583-ban Csík, Gyergyó és Kászon szék főkirálybírája volt, de aztán az ő két fiában, Pálban és Miklósban valamikor a XVII. század fordulója táján fiágon kihalt a Becz család. Számomra valószínű, hogy a vallatást éppen közvetlenül a fiág kihalása után a nemzeti birtokokhoz tartozó jobbágyok és ingatlanok megállapítása végett tartották. Leányágon Becz Kata ugyanis Úzoni Béli Jánosnak volt a felesége, s a kettejük fia lehetett az a Béli-genealógián is szereplő Pál, akinek ismeretlen okok miatt történt fejvesztéséről a vallatás tanúi közül egy megemlékezik. Minthogy rajta kívül Becz Pál elvesztéséről, azaz haláláról is említés történik, továbbá mivel e vallató-levél a Béli-levéltárba Becz Kata leányági örökösödése révén a csíki Becz birtokokkal együtt kerülhetett, csak az 1599-ben még szereplő Béli Pál halála után eshetett meg a vallatás.

(A családtörténeti adatokra nézve l. Kőváry László, Erdély nevezetesebb családai. Kvár 1854. 33. — Nagy Iván, Mg. családai I, 267. — Kempelen Béla, Magyar nemes családok II, 7—8).

A keltezetlen vallatásnak az írásjelleg alapján megállapított valószínű keltezési ideje, a XVII. század eleje tehát a családtörténet oldaláról nézve is igazolódik. Az 1602-i székely lustrában továbbmenően rá is akadunk a szentsimoni lustráltak rendjében a vallatásban is tanúként szereplő Endes Péter, Holló Bálint, Gáspár Bálint, Benedek Mihály, Kozmásón meg a Patkós János nevére (SzékOkl. V, 234, 236). A forrásban szereplő többi, főlős számú tanú nevét a forrás zavarossága miatt meg azért sem lehet a lustrában szereplő egyes községekből ismert névanyaggal összevetni, illetőleg azonosítani, mert a lustrában a székely lófőkön, szabadokon és darabontokon kívül csak nagyon kevés jobbágy szerepel (Szentsimonról például mindössze kettő, Kozmásról is csak öt!), a vallatás tanúi viszont részben, ha ugyan nem nagyobb részben kétségtelenül jobbágyok lehettek. A vallatásban például a Menaságról szereplő Bak Piroska és Pál is teljes valószínűséggel az 1602-i lustrában ugyaninnen egyetlen jobbágyként feljegyzett Bak Ferenc rokonságához tartozhatott (Vö. SzékOkl. V, 240). Mindez — szerintem — kétségtelen bizonyíték arra, hogy a szóban forgó vallatást valóban a XVII. század elején, alkalmasint éppen a század első évtizedében tarthatták. Az írásjelleg tanúsága, a családtörténet adatai, valamint a két forrás névanyagának egybevetéséből levonható következtetések egybevégezően erre az időszakaszra utalnak.

4. A fentebb közölt forrás gondos áttanulmányozása után nem tartom hiábavalónak a forrás keletkezésének közelebbi meghatározására fordított fáradságot. E munka rendjén egy olyan forrás keletkezési idejét határoztam ugyanis meg hozzávetőlegesen egy évtizednyi pontossággal, amely forrás a felelin-féle igealakok előfordulásának bősége szempontjából az eddig ismert leggazdagabb kincsesár. Magam összeszámítottam ugyanis a vallató-levélben előforduló összes, minden mód- és időbeli egyes szám 3. személyű tárgyias igealakokat. E számításból kiderült, hogy a vallatásban megőrzött 93 ilyen ige-

alak közül 17 tartozik a felelin típusúak sorába. Nem érdektelen közölni részleteiben is az eredményt. A forrásban talált igealakokat így csoportosíthatjuk [A mai helyesírással közlendő összeállításban az egyszerűség kedvéért az *adja vala*, *adta vala (volt)* igealakokat régmúlt megjelölés alatt csoportosítottam; az egyes adatok után az arab szám az előfordulások számát jelzi]:

I. Jelentő mód: a) jelen idő: *felelin* 11; b) múlt idő: *megadtán* 1, *megváltottán* 2; c) régmúlt: *adtán vala* 2. — Feltételes mód: múlt idő: *hagytán*, *hattán volna* 1.

II. Jelentő mód: a) jelen idő: *birja* 2; b) múlt idő: *birta* 28, *elvitte* 1, *megadta* 1, *megváltotta* 2, *megvötte* 2; c) régmúlt: *birja vala* 24, *adta vala* 2, *adta volt* 1, *megvötte vala* 2, *megvötte volt* 2, *vette vala* 1, *vötte volt* 2; d) elbeszélő múlt: *birá* 3, *megvevé* 1. — Felszólító mód: jelen idő: *bevesse* 1, *hozza* 1.

5. A közölt szöveg és az itt adott összesítő kimutatás alapján a következő összefoglaló észrevételek tehetők:

a) A forrás leírója az itt szóban forgó igealakok vonatkozásában hihetőleg egészen *-n-ező* volt, mert a kétségtelenül az ő nyelvjárását jellemző *felelin* igealak egyszerű sem fordul elő *-n* nélküli formában, míg a tanúk vallomását tartalmazó szövegben némegyszer ugyanannak az igének (*ad*, *megad*, *megvált*) hol *-n-ező*, hol *-n-telen* alakjaival találkozunk. Bár nem lehetetlen, hogy az *-n-ezés* tekintetében való nyelvhasználati ingadozás magának a forrásszerkesztőnek nyelvjárását is jellemezhetette, valószínűbb, hogy a tanúk vallomásában a változó *-n-es* és *-n-telen* alak-használat elsősorban ama csíki települések (Szentsimon, Csatószeg, Kozmás, Menaság, Szentgyörgy, Tusnád, Verebes) nyelvjárásában egykor meglévő alakhasználatbeli ingadozást rögzít, amely településekről a tanúk a forrásból megállapíthatóan kerültek.

b) E vallatásban az *-n-ező* alakok a jelentő mód jelen, múlt és régmúlt, valamint a feltételes mód múlt idejében jelentkeznek. Egyetlen elbeszélő múltnak minősíthető igealakunk sincs, habár e vallató-levélben négy

elbeszélő múltú igealak esetében kínálkozott az *-n-ező* alak használatára is lehetőség (vö. II. d).

c) Ezzel kapcsolatban érdemes utalni arra is, hogy a moldvai csángóban csak jelentő mód jelen és múlt, valamint felszólító mód jelen idejű igealakokat jegyeztek és jegyeztünk fel (l. Csúry Bálint: MNy. XXVIII, 150; CsángóSz. pl. a *hall, lát, mond* al.; saját lejegyzésem). A csángóban ma már elég ritkán használt elbeszélő múltbeli igealakokban *-n-ező* formát — emlékezetem szerint — sohasem hallottam, s ilyenre jegyzeteimben sem akadok. E megfigyelésemet támogatja az, hogy mind Csúry (i.h. 151 kk.), mind a CsángóSz. ige-mintaszói közt is hiába kerestem az elbeszélő múltbeli igealakokra példát.

6. Bár a fentiekben, gondolom, feleletet adtam Pais kérdésére is, e felelet nemlegessége ellenére sem tartom lehetetlennek azt, hogy a tőle jelzett módon fejlődött *felelin* a régiségben elbeszélő múltú igealakként is használatos lehetett, habár — mint előbb jeleztem — mind-egyik sem a régiségből, sem az ilyen igealakokat máig őrző csángó és apátfalvi nyelvújásból ilyen időbeli használatra példát nem találunk.

1959

III

Ujabb adalékok és jegyzetek a *felelin*-féle igealakokhoz

1. Nyelvjárási közlésből legrégebből a moldvai csángóság köréből ismerjük a magyar igeragozásnak azt a különleges tárgyias igealakját, amelyet fennebb a címben kiemeltem. Innen ugyanis Petrás Incének 1843-ban egybeszerkesztett, de csak közelebbről közzétett, rendkívüli értékű szöveggyűjteménye őrzött meg számunkra egyebek mellett becses *felelin*-adatokat is (l. Domokos—Rajeczky, Csángó népzene. Bp. 1956. I, 46); ismerünk ezen kívül feles számú adalékot Rubinyi Mózes közléseiből (Nyr. XXX, 112 kk., XXXI, 5 kk.) és Wichmann György csángó szótárából is. Nem fordulnak azonban elő ilyen alakok Wichmann csángó szótárának igei min-

taszói között, viszont egy ugyancsak tőle közzétett csángó levélben (CsángóSz. 218—9) két ige (*fizet, küld*) ilyen tárgyias ragozású alakja is viseli ezt a ragot, holott Rubinyi annak idején éppen azt emelte ki, hogy a hozzá írt csángó levelekben nem találkozott ilyen különleges igealakokkal (Nyr. XXX, 112). Újabban Csúry Bálint már csak mint néhány igére (*hall, lát, mond, tud*) szorítkozó sajtáságként emelte ki az *-n-es* formát (MNY. XXVIII, 150). Ez igealaknak Csúry csángó gyűjtése idején való ritka voltáról tanúskodik elsősorban az a körülmény, hogy Csúrynek a moldvai csángó igealakokról írt tanulmányához (MNY. XXVIII, 22 kk.) csatlakozó igei mintaszó-egybeállításában (i.h. 151—4) egyáltalában nem szerepelnek *felelin-féle* igealakok. Mint Csúry egyik csángó gyűjtőútján (1930) kísérője (l. MNYj. V, 16—7) — emlékezetem szerint — akkor a mindennapi beszédben valóban ritkán hallottunk ilyen igealakokat a számba jöhető déli-csángó Bogdánfalván és Trunkon; az igei mintaszók gyűjtése alkalmával szokásos ragoztatás rendjén meg egyáltalában nem kerültek elő ilyenféle igei formák. Ezért nem szerepelnek ezek Csúry mintaszóanyagában sem. A moldvai csángó nyelvtérkép anyagának 1949—1962 között folytatott gyűjtése rendjén csaknem minden évben jártunk a moldvai csángók között (l. erre nézve: MNY. XLIX, 508—14, Nyr. LXXXVIII, 376—82, MNYj. V, 26 kk.), ilyen igealakokat azonban csak az északi- és déli-csángó települések (Kelgyeszt, Szabófalva, Bălăusest, Újfalu, Jugán, illetőleg Bogdánfalva, Nagypatak, Albest, Újfalu, Trunk, Ploskucén) némelyikén és a használatosabb *n*-telen alakoknál jóval ritkább esetben hallottunk. Mivel nyelvtérképünk adatainak most folyó szerkesztése rendjén a III., alaktani jelenségeket tartalmazó kötet szerkesztésére és összes ide vonható adatainak feldolgozására csak legutoljára kerül sor, egyelőre nem tudok sem ez alak földrajzi elterjedésére, sem a lejegyzett ide vonható példák számára nézve nyilatkozni. Annyi azonban már eddigi megfigyeléseink alapján is kétségtelen, hogy ez a most érdeklődési körünkbe került igealak ma is élő, bár kétségtelen visszaszorulóban lévő, halódó nyelvjárási formának mutatkozik. Ezt bizonyítja az is, hogy az eddig közzétett,

régies sajtóságokat őrző, újabban lejegyzett verses és prózai szövegekben sem akadhatni reá (l. Domokos Pál Péter, A moldvai magyarság³. H. és é.n. — Jagamas János—Farágó József, Moldvai csángó népdalok és népbaldák. Bukarest, é.n.).

Sokáig ez az igealak csak a moldvai csángóság köréből volt ismeretes. Mint csak innen kimutatható igealakra hivatkozik reá még Horger Antal is a magyar igeragozás történetéről írt összefoglalásában (MNYj. 154—5), habár már akkor is B. Takáts Lajosnak az apátfalvi nyelvjárásról közzétett egy kisebb közleménye és egy terjedelmesebb nyelvjárás-leírása — sajtóságosan alanyi igeragozási alakként — már az ilyen típusú igealaknak más nyelvjárási ponton való életéről is hírt adott (l. tőle: MNY. V, 209 és uő., Az apátfalvai nyelvjárás. Makó 1926. 36—7). — Ehhez csatlakozott később Kiss Gézának egy még távolabb eső nyelvjárási egység, a baranyai Ormányság nyelvjárásával kapcsolatosan az a szűkszavú közlése, hogy ilyenféle alakok „a mindennapi élet cselekvéseit kifejező igék” múlt idő egyes szám 3. személyű alakjában hallhatók (l. tőle: Ormányság. Bp. 1937. 249). Ehhez csatolható még két, ilyen irányú böngészgetésem közben merő véletlenből elélem vetődött, de alkalmasint ide tartozó adalék is. Az egyiket a bukovinai Istensegítsnek egy Kodály Zoltántól 1914-ben lejegyzett gyermekjáték-szövegéből idézhetem: „Kis kacsza fürdön fekete tóba anyjához készül Lengyelországba...” (MNépzT. I, 88). Feltűnő, hogy itt ikes ragozású igealak *-ik* ragja helyén, olyan esetben jelentkezik az *-n* ragos alak, amikor a párhuzamosan számos pontról közölt többi gyermekversike *fürdik* igealakkal él (l. például i.h. 28, 74, 80—7, 152, 316—36 és a Mut. 924). Elém került még a bácsbodrogi Gombosról Kiss Lajos 1939-ből származó lejegyzésében megőrződött csiga-csalogató gyermekdallamának következő szövegében is egy nagy valószínűséggel ide vonható *-n* ragos példa: „Csiga-biga gyere ki, *rin* a fiad ideki, kapsz tejet, vaját, hónapra is marad” (MNépzT. I, 42). Ha az e gyermekversikében szereplő *rin* forma nem a lejegyző elírása vagy nem sajtóhiba a nyelvjárásokban gyakori, régies *riu* helyett, e versike

a *felelin*-féle igealakok jelenkori elterjedésére nézve újabb érdekes és értékes adalékhoz juttat hozzá.

2. E Horgertől még homályos eredetűnek jelzett igealakot Szinnyei József aránylag újabb keletkezésűnek tartotta (NyK. XXXIII, 251, 260, NyH. 7), Melich János azonban a TelekiK.-ből 1525—1531 két adalékot is idézett rá (l. tőle: A magyar tárgyias igeragozás 11). Tárgyalta, de elfogadható módon nem magyarázta ez igealak keletkezését Horger (MIg. 87, MNyj. 154—5) és Mészöly Gedeon (A Halotti beszéd tárgyias elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. 119—20; uő., Nyelvtörténeti fejtegetések a HB. alapján 82—102; uő., Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal 203—10). Újabban B. Lőrinczy Éva (KTSz. 132—5), úgy látszik, Szinnyei felfogásához csatlakozik.

3. Ilyen előzmények után, de ettől függetlenül is nem feltűnő, hogy mikor az Erdélyi Oklevélszótár anyagának gyűjtögetése rendjén átforgatott levéltári darabok egyikében néhány, e „rejtélyes“ igealakra vonatkozó adalék került előm, ezeknek közzétételére is sort kerítettem (MNy. LIV, 333—4, LV, 273—8), jóllehet az adatok magyarázatával — a megelőző magyarázó kísérletek bizonytalan volta láttán — magam nem kísérleteztem. Közleményeimhez az újabban előkerült okleveles adatok „szerfölötti fontosság“-ának kiemelésével Pais Dezső két ízben is megjegyzéseket fűzött (MNy. LIV, 334—5, LV, 287—9). Főként Pais megjegyzései ösztökéltek arra, hogy nem csekély fáradsággal újra átforgassam a Beldilevéltárnak tőlem már régebben, de akkor főként helynévtörténeti adalékok gyűjtögetésének célzatával átvizsgált XVI. század végi — XVII. század eleji darabjait. Minthogy az újabb kutatómunka rendjén fölös számú újabb *felelin*-féle adalék került előm, mindenképpen szükségesnek látszik, hogy e régiségbeli adatokkal kapcsolatos megjegyzéseimet — az előbbi közléseimre vonatkozó kiegészítő, helyesbítő és a kérdéseket élesebben megvilágító megjegyzések kíséretében — most közzétegyem.

A következőkben az újabban előkerült nyelvemlékes előfordulások szövegének teljes egészében való újraközlését — helykímélés céljából — elhagyom, helyette csak

a szövegben előforduló igealakok számára vonatkozóan nyújtok felvilágosításokat. Ilyen természetű tájékoztató-somban I. alatt a felelin-, II. alatt a feleli-típusú tárgyias igealakok előfordulásának számára nézve közlök adatokat.

A) Egy 1609. június 5-én csíkkozmási, tusnádi és ká-szonújfalusi vallók bevonásával tartott vallatás jegyző-könyvében előforduló igealakok:

I. Jelentő mód: a) jelen idő: *felelin* 1; b) múlt idő: *adtán* 1, *birtán* 3, *háborítottán* 2, *illetén* 1; c) régmúlt: *birján vala* 1, *fogattán vala* 1. — Az ösz-szes ilyen igealakok száma: 10.

II. Jelentő mód: a) jelen idő: —; b) múlt idő: *birta* 5, *háborította* 1, *megháborgatta* 1; c) régmúlt: *kéri vala* 1; d) elbeszélő múlt: *adá* 1, *birá* 7, *felelé* 1. — Feltételes mód: a) jelen idő: *megbocsátaná* 1; b) múlt idő: *birta volna* 1, *háborította volna* 1.

B) Az 1609. június 8-án kelt csíkszentmártoni valla-tó-levél igealakjai:

I. Jelentő mód: a) jelen idő: *felelin* 16; *meg-adján* 1; b) múlt idő: *adtán* 2, *birtán* 4, *elvettén* 2, *hallottán* 1, *kiástán* 1, *megvöttén* 1, *mondtán* 3, *vittén* 1; c) régmúlt: *adtán vala* 2, *adtán volt* 1, *birján vala* 1, *birtán vala* 1, *vöttén volt* 1. — Felszólító mód: jelen idő: *éltessen* 1. — Az összes ilyen igealakok száma: 40.

II. Jelentő mód: a) jelen idő: —; b) múlt idő: *elvitte* 1, *vötte (vette)* 1, c) régmúlt: *adta vala* 1, *birja vala* 1, *elvitte vala* 1, *köté vala* 1, *kötte (kötötte) vala* 1, *kötte volt* 2, *megfogató vala* 3, *megváltotta volt* 1; d) elbeszélő múlt: *adá* 1, *birá* 6, *csenálá (csinálá)* 1, *elcserélé* 1, *elvevé* 1, *köté* 1, *megváltá* 4, *mondá* 1.

C) Az 1609. június 8-án kelt csíkkozmási vallató-le-véllel kapcsolatban ezekre az adatokra hivatkozhatom: E levélben egyetlen *birtán*, vele szemben két *birta* és egy *foglalta el* igealak jelentkezik közlésemben. A kiha-gyott szövegrészekben még a II. csoportba tartozó 17 ige-alakkal találkoztam.

D) Csíkszentsimoni Fellajtár Miklósnak 1614-ből való kezeslevelében egy *elbocsátottán* adat az I., a *megfogatta*

volt tárgyas ragozású alak a II. típusba tartozó igealakok számát gyarapítja.

E) Egy 1626. június 30-án Csikkozmaszon kelt vállatólevél ide vonható adalékaira nézve ezzel a tájékoztatással szolgálhatok:

I. Jelentő mód: a) jelen idő: *felelin* 5; múlt idő: *feldugtán* 6. Összesen 11 felelin-típusú igealak.

II. Jelentő mód: a) jelen idő: *feleli* 3; b) múlt idő: *csinálta* 1, *elfoglalta* 1, *feldugta* 3, *felfojtotta* 1, *felhajtotta* 1; c) régmúlt: —; d) elbeszélő múlt: *befoglalá* 5, *bekertelé* 4, *csenálá* (*csinálá*) 6; *elfoglalá* 10, *feldugá* 8.

F) Oklevélszótári gyűjtésem cédulái között egy 1626-ból való csíkszentgyörgyi vállatólevélből készített kijegyzésben a következő szövegrészletet olvasom: „Szabo Mihaly... az buzat *el lopta es eladtan* volt“. — Sajnos, erre az ugyancsak a Béli-levéltár anyagából készült cédulára annak idején nem jegyeztem rá a „bizonyosság“ nevét és esetleges személyi adatait, s most e hiányt csak a levéltár rendezetlen anyagában való olyan körülményes keresgéssel tudnám pótolni, hogy az erre fordított idő megközelítőleg sem állana arányban a nyerhető eredménnyel. Ezért az adalékot csak így — félegesen — sorolom ide.

4. A felelin-típusú igealakok vonatkozásában első közleményem óta az adalékok számát tekintve viszonylag jelentős a szaporulat: az első közlemény 9, a második közlés 17 adaléka után ezúttal még az egyes évekből a következő számú adatokkal szaporíthatjuk a sort: A három 1609-ből való forrásban $10 + 40 + 1 = 51$, az 1614-ből származóban 1, az 1626-ból való két forrásban pedig $11 + 1 = 12$, az újabban előkerült forrásokban tehát összesen 64 felelin-típusú igealakokkal találkozunk. Minthogy az első közlemény kilenc felelin-típusú adata közül hat a második közleményben is szerepel, a most újabban felsorolt 64 adalék tehát nem 26, hanem csak 20 már előbből ismert felelin-adattal áll szemben. Ez az ide vonható adatoknak több mint négy-szeresére való szaporodását jelenti. Az ilyenformán együttesen 84-re kikerekedő felelin-típusú adatok te-

hát — már merő számszerűségükben is — az erdélyi nyelvjárástörténeti ismeretek vonatkozásában, úgy hiszem, figyelemre méltó gyarapodást jelentenek.

5. Nem érdektelen bizonyos megjegyzések kíséretében összesíteni az előbbi két és e harmadik közlemény érdeklődési körünkbe tartozó összes igealakjait: Íme:

I. Jelentő mód: a) jelen idő: *elviszin* 1, *felelin* 34, *megadján* 1; b) múlt idő: *adtán* 3, *birtán* 7, *eladtán* 1, *elbocsátottán* 1, *elvettén* 2, *feldugtán* 6, *háborítottán* 2, *hallottán* 1, *illettén* 1, *kiástán* 1, *kivágattán* 2, *megadtán* 1, *megváltottán* 2, *megvöttén* 1, *mondtán* 3, *vittén* 1, *vöttén* 1; c) régmúlt: *adtán vala* 4, *adtán volt* 1, *bírján vala* 2, *birtán vala* 1, *fogattán vala* 1, *vöttén volt* 1. (Figyelemre méltó, hogy az oklevélszövegekben kétségtelenül elbeszélő múltúnak minősülő igealak egyetlenegy sincs.) — Felszólító mód: jelen idő: *éltessén* 1. — Feltételes mód: múlt idő: *hagytán volna* 1.

II. A feleli-féle igealakok vonatkozásában az I. alattihoz hasonló összesítő felsorolásnak, úgy gondolom, különösebb értelme nincs.

Az ide tartozó igealakokkal kapcsolatban csak egyetlen nemleges megállapítást kell tennünk: Az okleveles szövegekből kijegyezgetett részekből kiemelt 58 elbeszélő múltú igealak között egyetlen *felelén*-féle igei forma sincs, mindannyi *felelé* típusú. Egy 1609-ből való oklevélben meg éppen szemben áll a jelen idejűnek minősülő *feleli* (1) az elbeszélő múltú formának tekintendő *felelé* (1) alakkal.

6. Az igealakok régiségbeli nyelvföldrajzi elterjedtségével kapcsolatban nem fölösleges egyrészt elismétel-nem, másrészt megerősítenem azt a most már jóval több adat alapján megfogalmazható megállapítást, hogy a *felelin*-féle igealakok eddigi adataink szerint a XVI. század utolsó évtizedében még Udvarhelyszék (vö. MNy. LIV, 333—4), a XVII. századi adalékok szerint pedig ugyane század első negyedében nemcsak hogy Csíkszék több pontja, nevezetesen Kozmás, Szentgyörgy, Szentmárton, Szentsimon, Szeretszeg, Tusnád, hanem hihetőleg a Kászon széki Kászonújfalú nyelvében is élő alakok lehettek. Mivel pedig a rendelkezésünkre álló adalékok

tanúsága szerint éppen teljes bizonyossággal a vallatólevelek szerkesztőinek és nem a vallatottaknak nyelvi sajátságait őrző bevezető formulákban 34 felelin-féle igealakokkal és csak 3 feleli-típusúval találkozunk, az ilyen igealakok — meglehetősen bizonyossággal — a csiki és a kászoni hivatali írásbeliségben is e tájra még élő alaktani formáknak tekinthetők. Az eddig átvizsgált, 1626-on túl Csík- és Kászonszék írásbeliségében keletkezett jelentős számú oklevél nemleges tanúsága ellenére sem hihető azonban, hogy az ilyenféle igealakok Csíkban és Kászonszékben a XVII. század első negyedén túl is ne éltek volna. Természetesen az Udvarhely széki törvénykezési jegyzőkönyvekből kijegyzett, 1593-ból, illetőleg 1595-ből való mindössze három adalék (vö. MNy. i.h.) meg az 1609 tájáig átvizsgált, nyelvjárástörténeti adatokban egyébként gazdag Udvarhely széki anyag merőben nemleges tanúsága ugyancsak nem készíthet arra, hogy az itt vizsgált igealakoknak Udvarhelyszék nyelvéből való, ilyen korai elavulásával számoljunk. Az ezutáni levéltári kutatás rendjén még kerülhet elő az igealakoknak székelységi, sőt — szerencsés esetben — tágabb erdélyi régiségbeli életére vonatkozólag is nyelvemlékes bizonyíték.

Itt jegyzem meg, hogy a moldvai csángó nyelv kétségtelenül helyi keletkezésű, csángó nyelvjárási sajátságokat őrző nyelvemlékei hiányában is a századvég óta folyó csángó nyelvjáráskutatás ide vonható adatainak birtokában bátran állítható, hogy a csángó felelin-féle igealakok korunkig megőrzött régiségnek tekintendők (l. erre nézve még MNy. i.h.).

7. Kiegészítő megjegyzéseim során a múltkorában közölt keltezetlen, de bizonyos meggondolások alapján a XVII. század első évtizedéhez kapcsolt csikszentsimoni vallatólevelével (MNy. LV. 274—6) hozzávetőleges keletmeghatározása helyességét illető további bizonyítékaim felsorolásával kell zárnom. Az újabban előkerült néhány levéltári darab világánál most ugyanis még bizonyosabbnak látszik, hogy e keltezetlen vallatólevelével valószínű keltét hozzávetőlegesen valóban a XVII. század első évtizedére korlátozhatjuk. A közelebbről kifejtett megokoláshoz most még hozzátehetem, hogy a keltezetlen val-

latólevélben „bizonyosság“-ként áll elénk „Peter deák zen giorgy“ mellett még „Hollo Antal, Marton mihaly“ és „Zep iftuan“. Ez utóbbi három Szentsimonról való tanú ugyanilyen minőségben szerepel egy 1608. június 19-én Szentsimonban Báthory Gábor vallatóparancsával tartott vallatásról kiállított vallató-levélben így: „Antonius Hollo primipilus de Zent Simon“ | „Michael Marton nobilis de Zent Simon“ (75) | „Stephanus Zep de Zent Simon primipilus“ (Béldi-lt. 3. köteg). Ezek nyilvánvalóan azonosak a keltezetlen vallatásból előbb magyar keresztnévvel felsorolt személyekkel. Az ugyanott említett Szentgyörgyről való „Peter deák“-nak mint tanúnak nevével — az itt fennebb vizsgált szövegeken kívül — egy 1613. április 25-én kelt vallatásban ilyen alakban találkozunk: „Petrus litteratus Vice Judex Regius de Eadem Z. Georgy“. — Egy 1617. július 11-én meg a következő nap, azaz július 12-én kelt hat, valamint egynéhány nappal később, július 17-én kelt három, összesen tehát kilenc vallató-levél már nyilván ugyanezt a 70 évesnek mondott személyt így említi: „Peter deak de Szentgeorgj Vice Cap. Sed: Siculj. Csik Georgio et Kazon“. Mint-hogy mind az alkirálybírótság, mind pedig a Csík, Gyergyó és Kászon széki vicekapitányság — legalábbis helyi viszonylatban — olyan tekintélyes közjogi méltóság volt, hogy a keltezetlen vallatóparancsban „Peter deak“ neve mellől, ha Péter deák akkor már viselte volna e tisztséget, semmi esetre sem hagyták volna el ennek a tisztségnek a jelzését, valószínűnek látszik, hogy 1613-nál előbb, azaz akkor kellett a keltezetlen vallatólevélbeli vallatásnak lefolynia, amikor Péter deákot még sem az alkirálybírói, sem a vicekapitányi cím nem illette meg. Az előbb 1608-ból említett személyek szereplése mellett ez a körülmény is tehát a keltezetlen vallatás hozzávetőleges keletkezési időpontjaként 1608 tájára, illetőleg tágabb időközökben beszélve, valóban a század első évtizedére utal.

A keltezetlen vallató-levél hozzávetőleges keltének megállapításakor már utaltam bizonyos, a Becz család fiágon való kihalásával kapcsolatos mozzanatokra. Úgy látszik, hogy az ott említett Uzoni Béldi Jánosné Becz Katának testvére lehetett az az „Andrasi Peterne Becz

Sopia“ (!) (vö. Kőváry László, Erdély nevezetesebb családai 33, és Nagy Iván alább i.m.), aki 1609. szeptember 5-én „ex Arce Craznahurka“ (!), azaz a felföldi híres Krasznahorka várából keltez bizonyáglevelet arról, hogy — amint a bizonyáglevél szövegében olvasom — „az mely en ram zakatt Becz Jozag (!) Czikban es Kazonban uadnak, akar mi nevel neuzetejenek“, azoknak gondviselését, oltalmazását és együtt való tartását atyjafiára (hihetőleg sógorára), Béldi Kelemenre, akkor már néhai Béldi János (mh. 1599) fiára bizza azzal a meghagyással, hogy se osztásra, se valami abalienatio-ra ne bocsássa, azaz el ne idegenítse (Béldi-lt. 3. köteg). Az itt bizonyágtevőként oklevelező Becz Zsófia férjével, a Bekespártisága miatt Báthory Istvántól megnótáztatott András Péterrel együtt a szentpáli csata (1575) után menekült ki Erdélyből a Habsburgok védőszárnya alá. A nem éppen vagyontalanul „földönfutó“ András hűségese szolgálataiért már 1585-ben tekintélyes pénzösszeg lefizetése ellenében Miksától elnyerte Krasznahorka várát és a hozzátartozó uradalmat (vö. Nagy Iván, Mg. csal. I, 36). S ha már a férj — hűtlenség címén — el is vesztette csíki birtokait, a Becz leány feleség, úgy látszik, a gazdag krasznahorkai uradalom birtokában sem akarta kezéből kiengedni legalább a — bizonynyal — jóval szerényebb értékű csíki Becz-jószágot. Minthogy az előbbieken felhasznált meg a Béldi-levéltár ide vonható felelin-féle alakjai szempontjából közömbös és így fel nem használt számos csíki vallató-levél tanúsága szerint éppen 1608—1609 táján folytak a korabeli zavarokban, úgy látszik, mégiscsak elidegenedett Becz-jószágok kikeresése ügyében a vallatások, nyilván ez ügghöz tartozó egyik darabnak tekintendő a múltkorában tölem kelteztlenségében is a XVII. század első évtizedéből származónak jelzett szentsimoni vallató-levél. Ennek keletkezési ideje tehát ilyen meggondolás alapján valóban a XVII. század első évtizedére, és éppen 1608 tájára tehető.

8. Az itt előadottak alapján az eddig feltárt 84 Csík, illetőleg Kászon széki meg a három Udvarhely széki felelin-féle igealak a jelzett székekbéli székely nyelv-

járások egykorú, hiteles nyelvi adalékainak tekinthető. Sajnos, e történeti nyelvjárásföldrajzi megállapítással egyidejűleg maguknak az igealakoknak alaktani magyarázatára nézve e — viszonylag — gazdag egykorú adatanyag birtokában és a feles számú nyelvjárási adalék láttán sem merek egyelőre semmilyen feltevést megkockáztatni.

9. Az előbbi mondattal záródó és a fenti formában közzétételre szánt kéziratom már 1959 közepén a MNy.-nél volt, mikor szinte két évvel később megjelent ifj. Domokos Pál Péternek a felelin-igealakok *n*-jének eredetére vonatkozó szép, az ide vonható adatokat és a kérdésre vonatkozó irodalmat viszonylagos teljességgel egybeállító közleménye (Még egyszer a felelin-féle igealakokról: MNy. LVII, 39—46). — Nem mulaszthatom el, hogy e tanulmányokban bővelkedő közleményre — kéziratom kiegészítésével — néhány sorban észrevételeket ne tegyek.

Domokos a felelin-féle igealakok *n*-jét végeredményében azzal az igenévi eredetű finnugor *-n* képzővel azonosítja, amely a következő igecsoportokban szerepel: *maqyen, vagon (van); eszen, iszon; hiszen, leszen, teszen, veszen, viszen; aloszon (JordK.); lön, tön, ön, vön*, valamint a felszólító módban minden ige jelen idő egyes szám 3. személyű igealakjában (pl. *adjon, lőjön, várjon* stb.). — A szép, módszeres okfejtéssel megírt közlemény olvasásakor első pillanatban az volt az érzésem, hogy kár volt a már bennem is régóta felvetődött ilyenféle magyarázati lehetőséget legalább futó ötletként fel nem vetnem. Utólagos magyarázatként megjegyzem, hogy — emlékezetem szerint — ettől az a bennem már akkor nyomban, a felötlődés pillanatában felvetődő ellenvetés tartott vissza, amelyet most Domokos magyarázati kísérletével kapcsolatban is fogas kérdésként a következőképpen fogalmazok meg: 1. Hogyan lehet az, hogy a felelin-típusú igealakok *n*-je a régiségbeli és a moldvai csángó adatok egybehangzó tanúsága szerint csakis a tárgyias igékkel kapcsolatban és a tárgyias ragozású igealakokban jelentkezik, holott a Domokostól említett igecsoportokban felsorolt analógiát kínáló igék vagy tár-

gyatlanok, vagy ha tárgyasok is, csak alanyi és nem tárgyas ragozású alakjaikban jelentkeznek az *-n* végződés? 2. Továbbmenőleg hogyan magyarázható az, hogy míg a régiségben és a moldvai csángóban csak tárgyas igékben és a tárgyas ragozás előbb jelzett alakjaiban kerül elénk az *-n* elem, a többi nyelvjárási pontokon, nevezetesen Apátfalván, Gomboson, Istensegítsen és az Ormányságban, tehát egymástól távoleső pontokon kizárólagosan az alanyi ragozás megfelelő formáiban jelentkezik az *-n*?

Nem kívánok a kérdéssel most bővebben foglalkozni, csak az előbb megfogalmazott két kérdésben felvetett ellenvetések gyengítésére ezt a vélekedésemet iktatom ide: Természetesen, ha bebizonyosodik véglegesen annak a régi feltevésnek a helyessége, amely szerint az *-n* személyragnak a régi nyelvben való alkalmazása jóval elterjedtebb lehetett, mint a nyelvemlékesen adatolható régiségben vagy mint ma (így már Hunfalvy: NyK. III. 270; Szinnyei: NyK. XXXIII, 246—60, de másképpen ellene Horger, Mig. 31 és B. Lőrinczy, KTSz. 133), a tőlem felvetett két ellenvető kérdés valósággal érvvé alakul át. Abban az esetben ugyanis éppen az bizonyítja majd az *-n* elem Domokos jelzette eredeztetésének helytálló voltát, hogy az *-n* rag a nyelvjárási használat bizonyossága szerint eredetileg valóban szélesebb körben használatos, sőt talán általánosan elterjedt volt az összes igék megfelelő alanyi ragozású alakjaiban, s innen — mint már 3. személyű igei személyragnak tekintett elem — analógiásan terjedhetett át a tárgyas ragozású alakokra is. Ezt a lehetőséget egyelőre csak az teszi bizonytalanná, hogy éppen a régiség és a régiességekben gazdag csángóság nyelvjárási adatai bizonykodnak ez igei formának kizárólagosan tárgyas ragozásban való használatáról, és csak az újabb nyelvjárási megfigyelésekből lehet tanúságot idézni az alanyi ragozásbeli *-n*-es alakokra nézve.

Mínthogy — Domokos vélekedésével (l. MNy. LVII, 42. l.-on az első mondatot) némiképpen ellentétben — úgy látom, korántsem lehet az ide vonható adatoknak még körülbelül való teljességéről is sem a régiség, sem

a hozzáférhető nyelvjárási közlések vonatkozásában beszélni, megítélésem szerint csak a még előkerülhető régiségbeli meg a már hozzáférhető nyelvjárási anyagból ezután kibányászható további adalékok ismeretében dönthetni majd véglegesen nemcsak a történeti nyelvföldrajzi vonatkozások, hanem az -n elem mivoltának kérdésében is.

1964/1968

SZÉLJEGYZETEK AZ ÚJABB NÉPNYELVKUTATÓ IRODALOMHOZ

Nem kell különösebben ismernünk a magyar nyelv-járáskutatás múltját és jelenét ahhoz, hogy az utóbbi évtizedben (értsd: 1931—1940) néhány olyan jelt ve-gyünk észre, amely a nyelvjáráskutatás egészséges meg-újulásának mintegy első jeléül tekinthető. Horger An-talnak a magyar nyelvjárásokról írt két nagyobb ösz-szefoglalása (MNyj., MNépr.² III, 400—22), néhány újabb nyelvjárastanulmány, illetőleg népnyelvi monográfia, legelsősorban pedig Csúry Bálintnak több mint két év-tizedes munkával szerkesztett hatalmas Szamosháti Szótára jelenti a rendszeresebb és mélyebbre nyúló magyar nyelvjáráskutatás kezdetét. Különösen Csúrynek kétkö-tetes szótára mutatja meg azt az új utat, mely a nép-nyelv bensőséges, kitartó tanulmányozása eredménye-ként gazdag nyelvjárási kincssel kecsegtet. További biz-tató jel az is, hogy végre a magyar tudomány- és mű-velődéspolitikai hivatalos irányítói is belátták a népnyelvi gyűjtés fontosságát akkor, amikor Csúry szorgalmazására a debreceni egyetemen nyelvjáráskutató intézetet alapí-tottak, és egy intézeti évkönyvnek, a Magyar Népnyelv-nek megjelenését lehetővé tették. Ha ez az intézmény ma még anyagi nehézséggel küzd is, minden jel arra mutat, hogy az intézet a népnyelv komoly, rendszere-sen átgondolt, széles körű tanulmányozásával a hozzáfű-zött várákozásoknak mindenben megfelel.

Nemcsak ezek a mindenkitől ismert, kiemelkedő moz-zanatok azok, amelyek némi derűlátással tölthetik el a népnyelvi kutatás iránt érdeklődőt. Az utóbbi időben többnyire a fenti mozzanatokkal szoros összefüggésben, nem egy olyan népnyelvvel foglalkozó munka jelent meg, melynek számbavétele nem látszik fölösleges do-logynak. E kisebb-nagyobb munkák mutatják, hogy a nyelvjáráskutatás ügye mennyire haladt előre, mennyire

helyesek, a jövő kutatás szempontjából mennyire termékenyítők azok a módszerek, amelyeket e nyelvjárási tanulmányok szerzői követtek.

Az újabb nyelvjárástanulmányoknak egy része még múlt századi nyelvjáráskutatás áthagyományozott örökségként a népnyelvi monográfia fogalmát sokkal tágabb jelentésűnek értelmezi, mint azt a nyelvjáráskutatás mai színvonalán megengedhetőnek tarthatjuk. Mai ígé-nyeink szerint a népnyelvi monográfia névvel igazán csak a népnyelvben megfigyelhető egyes jelenségek (zártabbá, nyíltabbá válás, ikerítődés, orrhangúsodás, ige- és névragozás, mondat- és jelentéstani sajátságok stb.), tárgycsoportok, foglalkozások (a ház, a gazdálkodás, népi mesterségek stb.) szókincse vizsgálatával külön-külön foglalkozó műveket illethetjük. Az így értelmezett népnyelvi monográfiának a régebbi, egy kisebb vagy nagyobb népnyelvi egység nyelvét teljes egészében elnagyoltan áttekintő monográfiával szemben az az előnye, hogy egy kisebb részletkérdésben lehetőleg teljes példanyagra támaszkodó, biztos megállapításokat, vagy lehetőleg teljes szókincs-gyűjteményt nyújt.

Az ilyen szempont alkalmazásával elkerülhető az a veszély, hogy bárki is egy kisebb nyelvjárási egység tanulmányozása alkalmával is általánosításokba essék vagy olyan egyszerűsítéseket tegyen, mint amilyeneket pl. Gyepes Jánosnak a gyulai nyelvjárásról írt dolgozatában láthatunk (l. tőle: A gyulai nyelvjárás. Szeged 1938. 36 l.). Gyepes népnyelvi tanulmánya a régi nyelvjárástanulmányok csapásán újabb, történeti szempontokkal haladó kutató munkája; mint ilyen jó, becsületes munka. De elköveti azt a hibát, hogy a vizsgált katolikus (13 000 lélek) és református (7000 lélek) lakosságú Gyula népnyelvi sajátságainak ismertetése során olyan egyszerűsítéseket végez, amelyek munkájának értékét legalábbis néhány ponton nagyon leszálítják. Megállapítja ugyanis azt, hogy bizonyos nyelvi jelenségek, alakváltozatok élete a lakosságnak e felekezeti megoszlásával kapcsolatos. Az *i*-zés például, szerinte, a református lakosság nyelvének sajátsága, de a katolikusok nyelvében is terjedez, éppen a reformátusok *i*-zésének hatása alatt (i.h. 77). Mégis „mivel a többség a katolikus s ez

nagyjából mégis e-ző, a nyelvi példákat a katolikusok ejtése szerint“ közli (i.h.). Az ilyen többséges-kisebbséges nyelvjáráskutatás megállapításait méltán fájlalja ebben az esetben például az í-zés jelensége iránt érdeklődő; ez ti. éppen arra lenne kíváncsi, hogy milyen mértékű a gyulai reformátusság í-zése, mennyiben hatott vagy hat ez a katolikusságra, hogyan értelmezendő a katolikusság „nagyjából mégiscsak e-zése“ stb., stb. Gyepesnek ez és néhány hasonló megállapítása még jobban megerősíti bennem azt a tapasztalaton alapuló véleményt, hogy legkevésbé kezdő nyelvjáráskutatót lehet megbízni egy nyelvjárási egység teljes feldolgozásával. A látás élessége, biztossága a részletek aprólékos vizsgálatával egyenes arányban növekszik. Egy kisebb népközösség nyelvének átfogó vizsgálata csak gyakorlott nyelvjáráskutató feladata lehet; de az ilyen kutató is csak gazdag példaanyag vagy éppen terjedelmes szöveggyűjtemény alapján tehet alapos, érvényes megállapításokat. Különösen olyan negatív eredményeken, helyesebben hiányokon látni ezt, mint amilyenek egyik példájára Gyepes tanulmányával kapcsolatban rámutattam. A kezdő nyelvjáráskutató megoldhatatlan feladat előtt áll akkor, ha saját elhatározásával vagy valamilyen külső tényező hatására egy kisebb népnyelvi egység, falu, város, városrész, illetőleg valamely foglalkozási vagy társadalmi réteg nyelvének teljes egészében való bemutatására törekszik. A jelenségek lehető teljes rögzítésére törekvő kutató gyakorlatlanságában nem tud különbséget tenni a vizsgált népnyelvi egység nyelvének lényeges és így bensősége-sebb vizsgálatra kötelező sajátságai, meg az esetleges, tehát a nyelvjárási szempontból kevésbé érdekes jelenségek között. Ha aztán az ilyen népnyelvi tanulmányból a szókincs szójegyzékszerű közlése hiányzik, a kevés adat alapján rajzolt egyébként rendszerezésre törekvő kép itt is, ott is hiányos, hézagos marad.

A kétféle, a pusztá jelenségleíró és emellett még szókincsot is gyűjtő nyelvjáráskutató előnyeit, illetőleg hiányait jól mutatja egyfelől Cziráki József, másfelől pedig Nyíri Antal népnyelvi tanulmánya. Míg Cziráki — részben szakítva a régebbi kutatók eljárás módjával — a választott népnyelvi területnek csak a hangtanával foglal-

kozik [A szekszárdi (újvárosi) nyelvjárás hangtana. H.n. 1939. 29 l.], Nyíri megbízói igényének megfelelően nyelvjáróterülete összes népnyelvi sajátosságairól igyekszik legalább vázlatos képet rajzolni. Mind a két tanulmányíró Horgertől tanult, történeti szemléletű tárgyalásmóddal rendszerezi anyagát. De míg Cziráki megelégszik a hangtani sajátosságok futó, kevés példaanyaggal megvilágított, itt-ott helytelen rendszerezésével, Nyíri a Szenna vidéki népnyelv tőle megfigyelt összes jelenségeinek a Czirákiéhoz hasonló vázlatos, de kifogástalanabb rendszerezésű ismertetését kis összefoglalásánál háromszor terjedelmesebb szöveg- és szógyűjteménnyel egészíti ki. Ebben Nyíri a magyar népnyelvkutatók közül kétségtelenül Csúryt követi. Nyilvánvaló, hogy nála is, mint a mérhetetlenül nagyobb nyelvjárás anyaggal dolgozó Csürynél is, a szó- és kifejezésanyag gyűjtése nem esetleges dolog, hanem a korszerű szükségletek teljesen öntudatos felismerése. „Ötletszerű munkák helyett — írja Nyíri — rendszeres, jól meggondolt és gazdag nyelvi anyagot feltáró tanulmányokra van szükség. Horger nagy összefoglaló munkájának megjelenése után nem is a nyelvi jelenségek leírása vagy magyarázata a fontos, hanem a nyelvi anyagnak lehetőség szerint teljes és sok példamondattal való szótárszerű feldolgozása.“ (L. ezekre tőle: A zelicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása. Kaposvár 1939. 192 l.; az itt idézett részlet az 55. l.-on. A munkáról l. még Ethn. LI, 100—1).

Ha Nyírinek a megállapítása a pusztán adatgyűjtő nyelvjáróstanulmányozás fontosságának és minden más munka koraiságának hangsúlyozásával kissé túlzásba is megy, nem lehet tagadnunk, hogy a nyelvjárások igazi megismerése szempontjából elsősorban a szókincs, illetőleg szövegek gyűjtése kínálkozik legmegbízhatóbbnak. Szövegekből, bőséges szógyűjteményekből bármikor bárki tehet érvényes nyelvjárásleíró vagy nyelvjárótörténeti megállapításokat, viszont ilyen gyűjtemények nélkül a kevés vagy éppen megbízhatatlan adatokon alapuló megállapítások, a „nagyvonalú“ általánosító összefoglalások nyelvjárás ismereteink komolyságát veszélyeztetik.

Örvendeni kell, hogy a fiatal nyelvjáró kutatók jó része szakított már az ilyenféle népnyelvtanulmányozás-

sal. Ma már a legtöbb nyelvjárásbúvár csak a népnyelv egyes jelenségekörének vizsgálatával foglalkozik. Ezek közül elsőnek Danczi Villebald hangtani dolgozatáról kell megemlékezniem (l. tőle: A kúrti nyelvjárás hangtana: MNyTK. 48. sz. Bp. 1939. 48 l.). Bár ő Haag Károlynak a hangtan jelentőségét túlságosan kiemelő, szerintünk természetesen egyoldalú nézetéből (vö. Nyr. XXXIII, 328) indul ki, mégis az a részletesség, ahogy különösen egyes jelenségeket (például az orrhangú magánhangzók és az orrhangúsodás) tárgyal, a jól induló nyelvjáráskutatót jellemzi. Nem tartható azonban szerencsés újításnak, hogy a vizsgált tájnyelvi pont hangjainak részletes fonetikai és fonológiai ismertetése rendjén, legtöbbször túlzottan elméleti fejtegetésekbe bocsátkozik. Különben is — az ilyenmű fejtegetések — tanulmányának mintegy felét foglalják el, anélkül, hogy a népnyelvi ismereteket különösebben gyarapítana a szerző. Az a hangtani leíró módszer, amelyet Danczi egy másik kisebb lélegzetű, vázlatzerű dolgozatában (A kiskunhalasi nyelvjárás hangtana: MNy. XXXVI, 56—61) követ, a népnyelvi tanulmányozás céljára sokkal megfelelőbb, mint a nagyobb tanulmányban alkalmazott.

Az az érdeklődés, amely évekkal ezelőtt a falukutatók részéről a Dunántúl egyik érdekes tája, az Ormányság iránt megnyilvánult, a nyelvjáráskutatás szempontjából is hozott valami gyümölcsöt. E tájnyelvi egységre vonatkozólag gazdag és értékes nyelvjárási anyagot találunk már Kiss Gézának e területről írt nagy társadalomkutató monográfiájában (Ormányság. Bp. 1937. 425+3 l.). Ezt a munkát azonban még nem lehet a rendszeres nyelvjárástanulmányok közé sorolni. Ellenben ide tartozik az a doktori dolgozat, amely az ormánysági falvak közül egyetlen községnek, Hiricsnek hangtanával foglalkozik (l. Tomanóczy Jolán, Hirics ormánysági község nyelvjárásának hangtana. Pécs 1940. 52+1 l.). A tanulmány szerzője, Tomanóczy Jolán a község területére vonatkozó szokásos bevezető fejtegetés után két részben vizsgálja a hiricsi népnyelv hangtanát. Az első részben a „nyelvjárás“ mai magánhangzó- és mássalhangzó-állományát vizsgálja; különösen részletesen számol be az orrhangú magánhangzóról, illetőleg az orrhangúsodás jelenségéről.

A másik részben a hircsi népnyelv történeti hangtanát adja. Hangjelzésében a magyar nyelvjáráskutatásban eddig csak Wichmann Györgytől használt finnugor hangjeleket alkalmazza. Sietek megjegyezni, hogy teljesen feleslegesen, hiszen az újabb nyelvjáráskutatásban részint Horger, részint meg Csúry hatására alkalmazott ún. nagyolt fonetikus átírás teljesen elégséges. A népnyelvi szövegek túlzottan pontoskodó szövegátírása amúgy is csak íróasztal mellett és nem a gyors ütemű gyűjtőmunka hevében történhetik. A népnyelvi jelenségek megállapításának pontossága nem a túlzottan dogmatikus és aprólékos hangjelzésből, hanem magának a megfigyelésnek alaposágától függ. Nyomdaműszaki és gazdasági megfontolásból is az ún. nagyolt átírás alkalmazása mellett kell állást foglalnunk, hiszen a nyomdai munkálatokat nagyon megnehezítené és költségessé is tenné a bonyolultabb hangjelzés alkalmazása. Mindenesetre jó volna, ha az ezutáni nyelvjárástanulmányozók egy bizonyos általánosan elfogadott hangjelzést alkalmaznának, nehogy bekövetkezzék az az idő, amikor az egyénies hangjelzés miatt még a hangjelek értékét sem lehet majd megállapítani. A népnyelvi anyag későbbi összefoglalása szempontjából is fontosnak látszik az egységes hangjelzés minél előbbi megállapítása. Egy nyelvjárási összefoglalás írója, műve egységes hangjelzése érdekében, majd amúgy is kényszerülne átírni a különböző hangjelzéssel közölt szövegeket vagy különálló példaszókat.

Addig is a hangjelzés egységessége csak bizonyos közösségi keretek között végzett nyelvjáráskutató munka esetében lehet biztosított. Jól mutatják ezt részint a szegedi egyetemi magyar és finnugor nyelvészeti intézet, részint — talán még inkább — a debreceni nyelvjáráskutató intézet kötelékébe tartozó kutatók dolgozatai. A Magyar Népnyelv I. kötetének egységes hangjelzése és a Debrecenben megjelent többi nyelvjárástanulmányé is e szempontból mintaszerű. Személy szerinti érdekeltégem miatt nem foglalkozom most itt e nagyon jelentős népnyelvi kiadvány méltatásával, csak jelzem, hogy már e kötetben megjelent tanulmányok is a munkának bizonyos egységes szempont szerint való irányítotttságáról tanúskodnak.

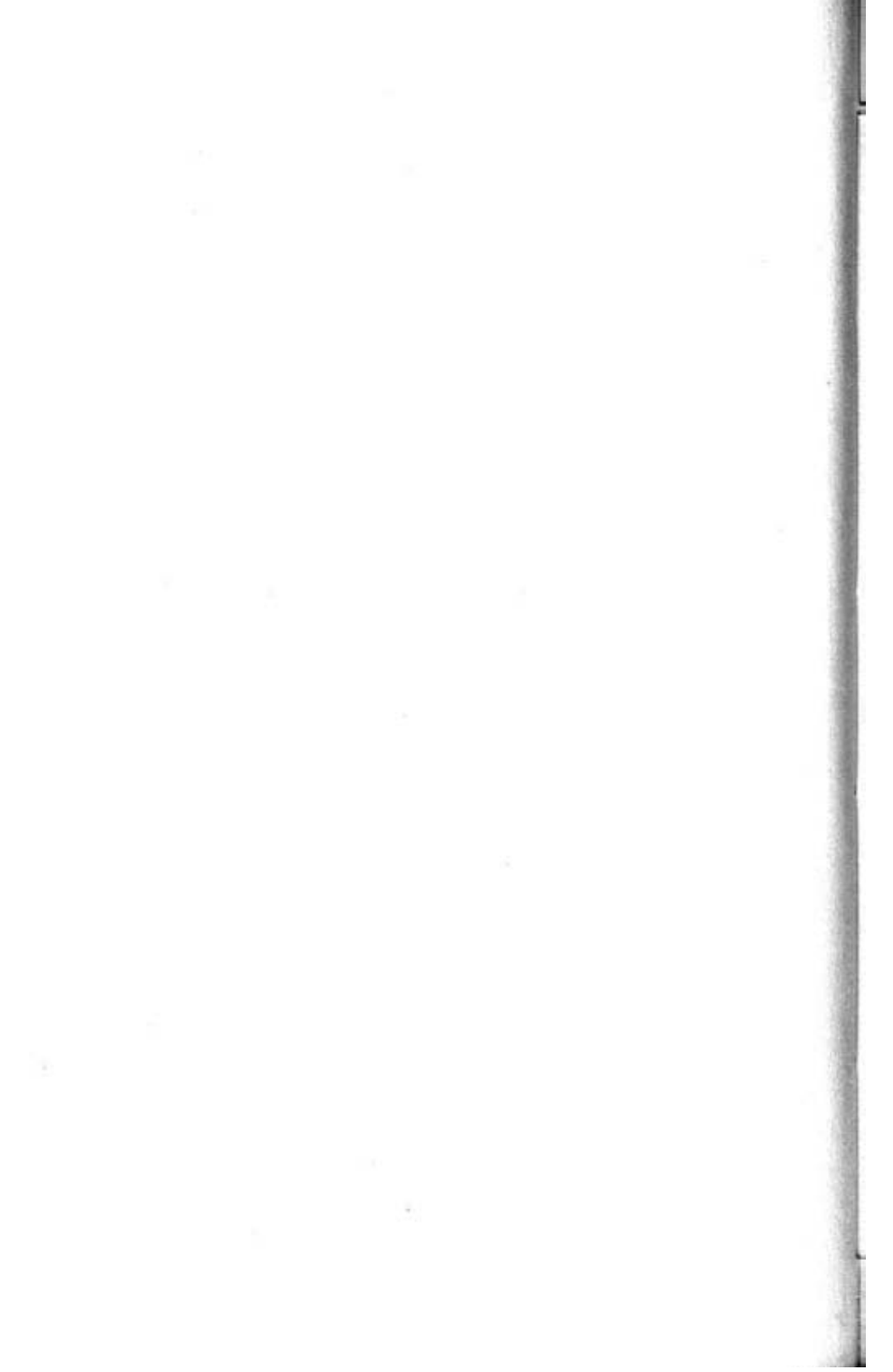
Az egyes népi foglalkozások, illetőleg tárgykörök területén két munkát kell különösen kiemelnünk. Az egyik a Nagy Jenőé, mely a híres Kalotaszeg egyik jelentős népi foglalkozását, a népi kendermunkát tárgyalja [A népi kendermunka szókincese Magyarvalkón (Kalotaszeg). Debrecen 1938. 97+3 l.]. Bár e tárgykör vizsgálatával — az Előszó tájékoztatása szerint — előtte már többen (Jankó János, Gyarmathy Zsigáné, Bátky Zsigmond, Malonyay Dezső) is foglalkoztak, éppen mivel a népnyelvi monográfia legfontosabb két elvét, a teljességre való törekvést és a következetesen pontos fonetikus jelzés szempontját mindig szem előtt tartja, e munkájával nemcsak kiegészítette az előtte járók többé-kevésbé futó, vagy legalábbis más szempontú leírását, de e tárgykör ezutáni kutatói számára mintaszerű monográfiát szerkesztett. Tanulmánya alapos igazolása az Előszó következő munkára készítő megállapításának: „Az ősi népi foglalkozások — így a kender megmunkálása is — számos olyan magyar szót, kifejezést, szófüzést őriztek meg — írja —, melyek köznyelvünkben ismeretlenek. Ezeknek összegyűjtése elsőrendű feladata a magyar népnyelvi bűvárlatnak“ (i.h. 3). — A másik, csak egy tárgykör szókincsét vizsgáló nyelvjárás-kutató, Bolla József az egyik bakonyaljai falu, Felsőgörzsöny népi konyhamesterségének műszókincséből gyűjtött anyagát tette közzé (A népi konyhamesterség műszókincese Felsőgörzsönyben. Debrecen 1939. 89 l.). A szerző tudatában van a népnyelvi monográfiák fontosságának; helyesen látja meg, hogy az igazi monográfiáiról egy nyelvjárás szókincsének teljes összegyűjtésére törekszik. A teljességre vezető legjobb út a fogalomkörök szerint való gyűjtés. Az ilyen gyűjtés természetesen nem jelenti az egy fogalomkör határán túl nem terjedő érdeklődést. A monográfus-gyűjtőnek állandóan alkalma adódik nemcsak más fogalomkörök műszó- és kifejezésekincseinek röpke, de sokszor csak így lejegyezhető rögzítésére, hanem arra is, hogy a népnyelv hang-, alak-, mondat- és jelentéstani sajátságait a maga életszerű közvetlenségében figyelje meg. Az így gyűjtött anyag a monografikus szógyűjtésen túl összefoglalóbb nyelvi jelenségeket is megállapító megfigyelésekhez vezetheti az örökké éber kutatót.

A népnyelv nyelvtudományi szemlélete azonban nem engedi meg azt, hogy a népnyelv fogalmát csak a falusi lakosság nyelvére foglaljuk le. A falu lakossága nyilvánvalóan nem él a városi tömegektől légmentesen elzárt, külön életet. A nyelv alapjában véve különben is egy. A néprajzi kutatás már régóta tudja, hogy az ősfoglalkozásokat űző lakosság néprajzi állományában nagyon sok a felülről leszivárgó szálladék-elem. Fel kell tennünk, hogy a városoknak, ez egészen általános értelmezésben felfogott művelődési központoknak lakossága többek között nyelvi szempontból eddig még ki nem mutatott mértékben hatott a környező falvak népnyelvére is. E hatás fokát, irányát, erejét, a hatáskör legszélső pontjait csak úgy határozhatjuk meg, ha előbb ismerjük a hatássugárzó központ jelenlegi és történeti műveltségét és nyelvét. Ezért tartja Csúry (MNnyv. I, 5) intézete egyik fontos feladatának például a debreceni eredeti cívisnyelv szókincsének szótári feldolgozását. E téren már meg is történt a kezdeményezés. N. Bartha Károly összegyűjtötte és részben közzétette a debreceni fésűs és gubacsapó mesterség szókincsét (A debreceni gubacsapó cég. Debrecen 1939. 79 l.), Pető József a tímárok cég- és mesterség-szavait (A debreceni tímárok cég- és mesterség-szavai. Debrecen 1938. 92 l.), Eszik Mihály a pipakészítők és hentesek szóanyagát. Balassa Iván most dolgozik a földművelés és a cívis társalgási nyelv szókincsének összegyűjtésén (vö. Csúry i.h. 5—6; ez értékelésem megjelenési évében napvilágot is látott). A városok nyelvének vizsgálata tehát tulajdonképpen a lakosság egyes társadalmi és foglalkozásbeli csoportjainak nyelvi vizsgálata útján történhetik. „A csoportnyelvek jelentősége a nyelvközösség számára — írja Bartha — főleg abban van, hogy az irodalmi nyelv, a köznyelv, sőt néha a népnyelv is vesz át kisebb társadalmi csoportok osztálynyelvéből szavakat, kifejezéseket, s ezek csoportnyelvi megszűkölt jelentése az általános használatban újabb jelentésváltozáson megy át, jelentésük kiszélesedik...” „A nyelvtudománynak — folytatja tovább — a társadalmi élettel, a művelődéstörténettel való szoros viszonyának igazolására éppen az osztálynyelvek, csoportnyelvek megismerése nyújt szemléletes példákat“ (i.h. 24).

Ez utóbbi megállapítások és általában a népnyelvkutatás társadalom- és művelődéstörténeti vonatkozásai mutatják, hogy a népnyelvkutatás nem pusztán az élő nyelv rögzítésére és vizsgálatára vonatkozó tudományos tevékenység. A nyelv mint a társadalmi és műveltségjavak mindenkori tükré, ha az erre irányuló kutatásokat gondosan végezzük, a lakosság különböző társadalmi rétegei között olyan műveltségi és társadalmi összefüggésekre és kölcsönhatásokra mutathat rá, amelyeket ma még csak sejtethünk, de pontosan kimutatni éppen az ilyenféle kutatás hiánya miatt nem tudunk.

A nyelvjáráskutató irodalom néhány újabb eredményében mutatkozó munkamódszer és a megadott munkatervben már pontosan felvázolt irány azzal kecsegtet, hogy ha valami végzetes külső tényező nem lép közbe, a magyar nyelvjáráskutatás a maga sokoldalú vizsgálódásával az összes rokon vonatkozású tudományágak számára is becses anyagot szállít, és ezzel maga is hozzájárul a népi-nemzeti egyéniség alaposabb megismeréséhez.

III
NYELVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

**A MAGYAR BILABIALIS V NYELVEMLÉKES
JELÖLÉSÉNEK, ILLETŐLEG JELÖLETLENSÉGÉNEK
KÉRDÉSÉHEZ**

1. Minden tudományszak és így a magyar nyelvtudomány történetében is nem egy olyan kérdés van, amely hosszú ideig tartó lappangás után meglehetősen későn kerül bele a tudományos érdeklődés fénykörébe, holott szelídebb-hevesebb viták során — tudattalanul — viszonylag már korán felvetődik. Nemesgyzer megtörténik ugyanis, hogy a vitatkozók egy adott pillanatban nem is sejtik, hogy a vitatott kérdés mögött másként felvetendő probléma áll. Így például mikor jó félszázada egy XIII. század eleji oklevelünk *zuodus* szavának olvasatával kapcsolatban Asbóth és Melich között Simonyi szerkesztői észrevételezésétől kísért vita folyt (Nyr. XXIX, 65—72, 160—4), az eszmecsere során nagyon sok olyan írástörténeti tény merült fel, amely — mai megítélésem szerint — az ott tárgyalt kérdések némelyikét az ómagyar kori β körébe utalja. Mégis hang- és írástörténeti ismereteink akkori fokán a vitában a β kérdése fel sem merült, s ezzel együtt — érthetően — a vita alatt álló kérdés megnyugtató módon el sem dőlhetett. Mikor aztán Melich egyik későbbi közleményében más vonatkozásban ismét szóvá tette szórványemlékeink *v* jelölésének dolgát (Tilutoa, munda: Nyr. XXXII, 409—14), tulajdonképpen megint a β okleveles jelölésével, illetőleg jelöletlenségével kapcsolatos kérdést érintett, egyelőre azonban úgy, hogy — éppen mivel az ómagyar kori β hang ügye addig fel sem vetődött — nem találta, nem találhatta meg a megnyugtató megoldást. Mégis számunkra kiindulási pontul szolgálhat Melichnek az a fölös számú szórványadat felsorakoztatásával megalapozott véleménye, hogy nyelvemlékeink nem egy szavában a *v* (*u*, *w*, *v*) jelének ki nem írása nem bizonyítja azt, hogy a *v*-t nem ejtették; szerinte és Simonyi szerint is (vö. Nyr. XXIX, 164) a *v*

ki nem írása csak „írásbeli rövidítés“ volt (Melich: i.h. 413).

Magam a MvS. és Gl. egy-két szavának magyarázataival kapcsolatban Melich megállapításait felhasználva két helyt is szót ejtettem az ide vonható szórványadatok írástörténeti és olvasási kérdéseiről (l. Farczády Elek—Szabó T. Attila, A Marosvásárhelyi Sorok 35—7, 47—8, továbbá tölem: MNy. LIII, 345—6, 348—9 és MNyTK. 97. sz. 13—4, 16), sommásan előadott gondolataimat illetően azonban — úgy látom — Bárczi hitetlenkedő álláspontra helyezkedik (vö. MNy. LIV, 15—6, és MNyTK. 97. sz. 21). Mivel ugyanakkor Benkő soraiból (MNy. LIV, 20; MNyTK. 97. sz. 26) — talán némi joggal — álláspontom elfogadására való hajlandóságot és további fejtegetéseim közzétételét illető várakozást olvasok ki, most már magam is elodázhatatlan feladatnak érzem, hogy a következőkben a fontosabbnak tetsző adatok csoportosításával a kérdésről bennem felvetődő gondolatok egy-néhányának részletesebb kifejtésére is sort kerítsek. — Még előljáróban szükségesnek tartom azt is megjegyezni, hogy Petrovici Emilnek a magyar bilabiális *v* hangról előbb román, majd magyar nyelven közzétett értekezése, illetőleg a magyar nyelvészeknek ehhez kapcsolódó észrevételei (vö. MNy. LII, 6 kk. és MNyTK. 93 sz.) után magam ez alkalommal jobbra csak a β hang nyelvemlékes jelölésére, illetőleg jelöletlenségére vonatkozó jegyzeteimet szándékozom közrebocsátani.

2. Mint erre előbb utaltam is, ebben a vonatkozásban véleményemet röviden már két ízben lényegében ilyenformán fogalmaztam meg: Ó- és középmagyar kori szórványemlékeink, sőt — újabb vizsgálódásaim szerint — aránylag még késői, újmagyar kori szövegemlékeink, felsorolásaink szerkesztői is az esetek többségében azért írták vagy nem írták ki a *v*-féle hang jelét, mert az oklevelezés idején is — legalábbis két labiális vagy egy labiális és egy illabiális, illetőleg egy illabiális és egy labiális magánhangzó között — nem is labiodentális, hanem bilabiális *v*-féle hangot ejthettek. A forrásszerzők ezt a hangot azonban hol érzékelték, hol nem. Ezért került be a forrásokba egyszer *v* jeles, másszor meg *v*-tlen alak. Készségesen elismerem, hogy e tétel igazolására nem

volt elégséges az az egy-két példa, amelyet magam előbbi közleményeimbem elésoroltam. Éppen ezért a vélekedéssel kapcsolatban kifejezett kételytől függetlenül, de egyben ettől sarkallva is, szükségesnek tartottam a rendelkezésre álló források átvizsgálásával olyan bizonyító anyagot gyűjteni, melynek világánál az előbbi — utólag ismertetett — vélekedés legalább valószínűbbnek tessenék. Véleményem szerint az innen-onnan összeszedhető, helyhez nem rögzített vagy különböző pontokról származó példáknlál jóval bizonyítóbb erejűek azok az adatok, amelyek egy-egy pontosabban körülhatárolható területhez vagy éppen egy bizonyos települési egységhez kapcsolható nyelvemlékes adatsorozatok alapján mutatják be azt, hogy az emlékek szerkesztői, illetőleg leírói milyen bizonytalanokodóan váltakoztatták a *v-s*, *v-tlen* meg más alakokat.

3. Erre itt előljáróban a tőlem összeszedetetett anyagból egymástól távol eső pontokról kiszemelt öt településnévvel kapcsolatban az alábbi beszédes adatokat sorakoztatam fel:

K ö v e s k ú t (Vas m.). 1263: *Kweskut*. *Kueskut*. 1284: *Kueskuth*. 1286: *Kweskut*. 1291, 1307: *Kueskuth*. 1334: *Keweskuth*. 1387: *Kueskuth*. 1408: *Kwueskwth* (így egyszer!) | *Kweskuth* (így kétszer!). 1416: *Keweskwth*. 1455: *Kweskuth*. 1489: *Kueskuth*. 1507: *Keweskwth* (AnjOkm. I, 137, 188—9; AÚO. VIII, 59; HazOkm. VII, 190, 200, 219; Csánki II, 768; ZsigmOkl. I, 125, 229, II, 6245). — E példákban az adatok időbeli egymásutánjában harmadfél évszázad alatt nyolcszoros jelölésváltakozás figyelhető meg.

T ö v i s (Fehér m.). 1290: *Thuys*, *Tywis*. 1293: *Thyues*. 1347: „Thomas plebanus de *Tyus*“ (Ugyanez évből való más oklevélben ugyane névben *Tywis* és *Tyuis* alakkal találkozzunk). 1403: *Tywis*. 1410: *Tywys*, *Tywis*. 1571: *Teowissen* (ragos alak!). 1583, 1587—1589, 1593: *Theowis*. 1597: *Theōwis*. 1605: *Teōuis*. 1607: *Theouissen* (ragos alak!); más ugyanez évből való oklevélben: *Twuis*. 1610: *Twssön* (ragos alak!); még egyszer így, majd a keltezésben: *Toissen*; egy másik, ugyanez évből való forrásban: *tüvessen*. 1616: *Twuis*, *Twuissen* (ez utóbbi más, ugyanez évből való oklevélben). 1620: *Tóuis*. 1624: *Theuissen*. 1627: *Twis*; másik, ugyanez évből való forrásban: „*Touissi*

haz". 1628: *Tövis*. 1642: *Teövis*. 1643: *Tüvissen*, *Tüvis*. 1666: *Tövis*. 1676: *Tüvissen*. 1678, 1702: *Tövissen*. 1681: *Tövis* (Urkb. I, 194, II, 44, 56; ZsigmOkl. II, 2511, 7787; SzékOkl. II, 321; Iczkovits, Fehér 63; EHAd.). Ebben az esetben pusztán csak a *v* jeles, *v*-tlen és az összevont alakok időbeli egymásutánját tekintve négyszázados időközből mintegy tízszeres jelölésváltakozást állapíthatunk meg.

Már itt meg kívánom jegyezni, hogy a Fehér megyei *Tövis* fentebb felsorolt *v*-tlen alakjai közül nem egyet valóban hangűrös ejtésváltozat visszatükröztetésének kell tekintenünk, mert a románba átkerült településnév *Teiuș* nyj. *T'eiuș* ~ *T'iuș* (erre nézve l. Pesty, Krassó II/2, 255—6 nem éppen helytálló vélekedését) alakja másként, mint magyar hiátusos, illetőleg *j* hangűr-kitöltésű formából nem származtatható (némileg másként: Petrovici: MNy. LII, 8 és MNyTK. 93. sz. 4).

Utótagjának alakváltozásai miatt érdeklődésünkre tarthatnak azonban számot a középkori Krassó megyei *Bácstövis(e)* nevű településnek itt felsorolandó okleveles adatai is. Ezekben egy félszázadnál alig valamivel nagyobb időközben nagymérvű jelölésváltakozás figyelhető meg. Íme: 1363: *Bachtuiesse*, *Bachtuiesse*, *Bach Tuissime*. 1364: *Bachituusse*. 1405: „ladislaum Borsy dictum de *Bachtuiesse*“. 1410: „Thomas de *Basthwj's*“. 1411: *Bastuisse*. 1418: *Bastwuisse*. 1422: „*Zegas Bastisse*“. 1425: „ladislaus bors de *bachtuiesse*“ (Pesty, Krassó III, 50, 55, 60, 252, 266, 268, 289, 300, 309; KállOkl. II, 1461).

Zován y (Kraszna m.). 1257: *Zwany*, *Zwan* („terra“; Szilágyosomlyó határleírásában: ez az adat kétségtelenül a Szilágyosomlyóval tőszomszédos ilyen nevű településre vonatkozik). 1341: *Zuan*. 1341, 1445, 1481: *Zoan*, *Zowan*. 1440: *Zovan*. 1445: *Soan*. 1454: *Zovan*, *Zoan*. 1465, 1508, 1523, 1530, 1548: *Zovan*. 1481, 1491, 1492, 1497, 1519, 1522: *Zowan*. 1553: *Zowan*, *Zoány* (!). 1574: *Zovany*, *Zován* (!). 1604: *Zowany*. 1648: *Zoan*. 1651: *Zoany* (HazOkm. VI, 9; BánffyOkl. I, 637, 650, 677—8, II, 223, 297, 303, 342, 426, 503, 517—8; DocVal. 88; Petri SzMon. IV, 815—24; ez utóbbi forrásnak egyes elemeiben kétesnek látszó adatait fentebb magam felkiáltójeleztem).

Zovajk (Vas m.). 1268: *Zouayk*. 1347: *Zwayk*,
Zuayk. 1446: *Zowayk*. 1481: *Zwayk* (Csánki II, 810).

4. Véleményem szerint szinte ugyanolyan mértékig
figyelemre méltók azok az esetek, amelyekben a történeti
adatok négszeres: $\Phi \sim v$ (u, w stb.) $\sim \phi \sim v$ (u, w),
illetőleg v (u, w), illetőleg v (u, w) $\sim \phi \sim v$ (u, w)
jelölésbeli váltakozást mutatnak.

A) Az adatok időbeli jelentkezésének egymásutánjában
megállapíthatók $\Phi \sim v$, illetőleg $v \sim \Phi \sim v \sim \Phi$
jelölésváltakozás válogatott esetei:

Köved (Komárom m.). 1339: *Kued*, 1416: *Keved*,
Kewed. 1436: *Keued*. 1460: *Kwed*. 1495: *Kwued* (Csánki
III, 505); elpusztult település.

Kövesd (Baranya m.). 1291 k., 1299: *Kuesd*. 1405:
Kwesdy. 1407: *Quesd*. 1409: *Kvuesd*. 1436: *Kwesd*. 1478:
Kewesd (HazOkm. VI, 376, 451; Csánki II, 500; ZsigmOkl.
II, 4285, 5735, 7246) | *Borsod* m. 1324: *Kuesd* (Csánki
I, 166); ugyanerre Csánki még a következő évszám nélküli,
de nyilván ó- és középmagyar kori adatokat közli:
Kwuesd, *Kwesd*, *Kewesd* (i.h.) | *Krassó* m. 1350:
Kuesd, *Kuesdut*. 1364: „*Iudex de Kuuest*“. 1370: *Kuesd*,
Kuuest. 1376: *Kwesd* (így háromszor!). 1381: *Kuuest* (így
kétszer!). 1389: *Kwesd*, *Kuesd*. 1390—1392: *Kuuest*. 1395:
Kwesd, *Kuesd*, *Kevesd*. 1432: *Keuesd* (Pesty, Krassó II/1,
296, III, 63, 129, 155; Csánki II, 96; DocVal. 175—6, 228,
262—3, 287, 362, 369, 401; KállOkl. II, 1071, 1496, 1663,
1727—8, 1854) | *Zala* m. 1093: *Cuesd*. 1211: *Cuest*.
1325: *Kuesd*. 1372: *Kwesd*. 1402, 1403: *Kewesd*, *Keuesd*,
Kwuesd. 1410: *Kuvesd*. 1427: *Kwesd*, *Kwuesd* (HazOkm.
IV, 288—9; Csánki III, 74; ZsigmOkl. II, 2072, 2246); ma
Balatonkövesd | *Zemplén* m. 1283: *Kuesd*. 1323: *Ku-
wesd* (négyszer így!). 1332—1337: *Kuestd*, *Kuuestd*. 1358:
Kyuesd. 1444, 1447, 1450, 1460, 1469, 1479: *Kwesd*, *Ke-
wesd*. 1459: *Kewesd*. 1479: Nagy *Kewesd* (ÁÜO. XII, 383;
ZichyOkm. I, 225, X, 85; Csánki I, 334, 337); birtok, ille-
tőleg város és vár.

Leveld ~ *Lövöld* (Veszprém m.). 1270: *Lueld*.
1274: *Leveld*. 1304: *Lueld*. 1336: *Laweuld* (!). 1378: *Le-
weld*. 1390: *Lewld*. 1409: *Leweld*. 1415: „*leonardi Prioris
de Leweld*“ (HazOkm. I, 170, III, 17, 298; AnjOkm. I, 73;

Csánki III, 213); ma *Lőd* (A helynévről Pais: MNy. XXIII, 54).

Orbova (Pozsega m.). 1259: *Vrba*. 1275: *Vrbua*. 1282: *Vrboa*, 1339, 1356: *Orboua*. 1356: *Orboua*, *Orboa*. 1367: *Orbua*. 1382: *Orboua*. 1397: *Orbua*, *Orboua*, *Orbaua* (más-más forrásból). 1401, 1432: *Orboa*, *Orbova*. 1406—1500 között (többször): *Orbowa* (Csánki II, 395).

Ravaszd (Győr m.). 1137: *Roz*. 1235 k.: *Ruozd*. 1278: *Roasd*. 1323: *Roazd* (ugyanabban az oklevélben háromszor így!). 1359: *Kysrouazd*, *Nograuazd*. 1361: *Kis Rauazd*. 1363: *Kysroazd*. 1366: *Chebroazd*. 1366: *Rouazd*; 1398: *Rawazd*. 1477: *Kys Rawazd*. 1496: *Kis Rowazd* (HazOkm. I, 128—9; Csánki III, 556). A többi, 1235—1492 közötti alakváltozat világánál az elsőként feltűnő 1137-i *Roz* formát véleményem szerint nagy valószínűséggel csak elírásnak, esetleg sajtóhibának kell tekintenünk a *Rouz* (~ *Roosz*) alak helyett.

Sövény. Ez elpusztult Somogy megyei település nevére a következő középkori adatok sorolhatók ide: 1082: *Suen*. *Swen*. 1265: *Sven*. 1267: *Suwen*. 1279: *Syweyn*. 1302: *Swen*. 1343: *Suen*. 1379: *Sueyn*. 1419, 1460: *Sewen* (HazOkl. 43, 49; HazOkm. IV, 7; ÁÜO. XII, 275; AnjOkm. I, 43, IV, 347; Csánki II, 641).

*Szová*t (Komárom m.). 1360: *Zuath*. 1425: *Zawoth*. 1466: *Zwad*. 1482: *Zoath*. 1484, 1485: *Zowad*. 1532: *Zoath* (Csánki III, 514—5); elpusztult település. — L. még alább az 5. rész a) pontjában ugyane címszót.

Tövis (Krassó m.). 1440: *Tyvsk*. 1447: *Tyws*. 1454: *Alsothewis* (más, ugyanez évből való oklevélben: *Alsothys*). 1470 k.: *Tews* (Pesty, Krassó II/2, 255, III, 374, 391, 420) | *Temes* m.: 1454: *Alsothewis*. É.n., de kétségtelenül a középkorból: *Tyvisk*, *Tyws*, *Towisch*, *Tews* (Csánki II, 68; eltűnt település).

B) Nem kevésbé érdekesek azok az esetek, amelyekben az adatok időrendi egymásutánjában $\phi \sim v \sim \phi$, illetőleg $v \sim \phi \sim v$, tehát hármas jelölésváltakozással találkozunk. Íme ezek közül az alábbiak a legjellemzőbbek:

Kovács: Néhány Kolozs megyei, közelebből éppen kalotaszegi település újmagyar kori személynév-anyagából a következő adatokat idézhetem: 1670: „Ferencz

Koach, „*Mate Koacz*“, „*Koacz György*“, „*Koacz Janos*“ (Gyalu; Jakó, GyU. 181—2) | „*Andras Koacz*“ | „*Ferencz Koacz*“ | „*Janos Koaczne*“ (Körösfő; i.h. 192) | „*Koacz György*“ | „*Koacz Istuan*“ | „*Koacz Matias*“ (Mákó; i.h. 186—7) | „*Koacz Mihaly*“ | „*Andras Koaczne*“ (Vista; i.h. 184—5). — Megjegyzendő, hogy Jakónál ez adatokat megelőző és követő más évekből (1640—1727) való forrásokban gyakran ugyanezek az itt *Koacz*-nak írt nevek *v-s* (*Kouaczy, Kowacz, Kovacz, Kovacs, Kováts*) alakban fordulnak elő. Jóllehet ezeket az adatokat is a magam számára mind kiírtam, helykímélés céljából azonban csak utalok a GyU Mut.-jára. — Érdekes azonban, hogy a kalotaszegi és borsavölgyi helynévanyag *Kovács* vezeték-, illetőleg foglalkozásnévvel alakult helyneveiben sohasem találkozunk ilyen *v-tlen* formákkal (l. KHn., BHn. Mut.). Továbbmenőleg figyelemre méltónak tartom, hogy csak az 1670-i urbáriumnak az előbb felsorolt településekre vonatkozó jobbágy-névsorai élnek a fentebb idézett, következetesen *Koacz*, ritkán *Koach* alakban írott névformákkal, holott az alább következő két településnév korai előfordulásaiban *v-s* és *v-tlen* alakban olvasható írott formákkal egyaránt találkozunk.

Kovácskida (Baranya m.). 1342: *Koachhyda*. 1355, 1364: *Kovachhyda*. 1395: *Kouachhyda*. 1478: *Koachyda* (AnjOkm. IV, 218; Csánki II, 499).

Kovácsi (Bihar m.). 1291—1296: *Kuachy*. 1349, 1433, 1447, 1470, 1479: *Koachy, Kowachy*. 1349: *Koachy*. 1501: *Koachy* (Jakubovich: MNy. XXII, 223, 298, 358; Bunyitay, VárPüsp. III, 254; Csánki I, 614; Jakó, Bihar 283); ma: Puzstakovácsi | *Vas* m. 1323: *Kowach*. 1346: *Kuachy*. 1374, 1428: *Koachy*. 1403, 1448, 1475: *Kowachy* (AnjOkm. IV, 601; Csánki II, 767); ma: Vaskovácsi.

Sövényaszád (Győr m.). 1396: *Suenzad*. 1469: *Sewynzad*. 1488: *Swenzad*. 1493: *Sewenzad* (Csánki III, 557—8).

Szováts (Kolozs m.). 1329: *Zovach*. 1334 k.: *Zoat*. 1332—1337: *Zuach, Suach, Svach, Znach* (!?). 1348: *Zoath*. 1350: *Zuath*, 1368: *Zuaach, Zouach*. 1390, 1410, 1438, 1457, 1479, 1481—1483, 1491, 1493, 1495—1497, 1502—1503, 1514, 1516, 1520: *Zowath*. 1392 vagy 1393, 1468, 1592: *Zouath*. 1495: *Zowaath, Zowath*. 1693: *Szovath*

(BánffyOkl. I, 174; TelOkl. II, 90—2, 143—4, 159—60, 173—4, 178, 183, 201, 212—4, 217, 252—3, 258—9, 351, 417, 421, 423—4, 431; ZsigmOkl. I, 1619; Csánki V, 324—5; EHAd.); később Alsó- és Felső-, majd Magyarorszávat (l. még Csánki i.h.). — Nyilvánvalóan Szovátra vonatkozó *v* jelzés nélküli adatokat őrzött meg egy Kolozson kelt, 1334 tájáról való oklevél „Gallus Nicolaus et Johannes de Zoat” neve, illetőleg az oklevél felzetéről közölt „Pro Gallo Johanne et Nicolao de Zoat contra Dominicum” rájegyzés (TelOkl. I, 51).

5. A fentebb felsorakoztatott adatok időrendi sorában megfigyelhető többszörös vagy legalább négyszeres, illetőleg háromszoros jelölésbeli váltakozás magyarázatával több irányban is kísérletezhetünk.

A) Megítélésem szerint teljesen figyelmen kívül hagyható az a vélekedés, hogy a váltakozó adatok közül a *v* (*u*, *w* stb.) jel nélküliek merő írás-, illetőleg — a nyomtatott források esetében — sajtóhibából kerültek volna bele a tőlem használt forrásokba. Ha ilyen jelzés-hiánnyal csak egy-egy elszórt esetben találkozánk, jogosan lehetne erre gondolni, az esetek ilyen tömegében jelentkező *v* jeles és jelhiányos alakok láttán azonban e magyarázat elvetendő.

B) Jóllehet Melich előbb idézett közleményének abból a megállapításából indultam ki, hogy szerinte, sőt Simonyi szerint is a nyelvemlékes adatokban a *v* ki nem írása csak „írásbeli rövidítés”, ezt ilyen általános megfogalmazásban semmiképpen sem látom elfogadhatónak. Lehetetlen az adatok ilyen tömege esetében éppen csak a hangzóközi *v* esetében ilyen okból jelentkező jelöletlenségre gondolni akkor, mikor a *v* jelzésében egyébként ilyen jelölésbeli rövidítéssel, helyesebben kihagyással nem találkozunk. Az a lehetőség azonban talán számba vehető, hogy a *Twis*-féle *w*-s alakokban e hangjellel a forrásszerkesztő valóban kettős *w* (olv. *üv.* ~ *űß?*) jelt akart „rövidíteni”, és ennek megfelelően a *Tüvis* ~ *Tüßis*-féle ejtést szándékozott visszatükröztetni.

C) Felvetődhetik bennünk az a gondolat is, hogy a történeti adatok egymásutánjában megfigyelhető *v* jeles és jelhiányos írott alakok váltakozása a szóban forgó településnév ejtésében többszörösen újra keletkező hang-

űrös és nyomában hamarosan elő-előálló *v* hangkitöltés alakok egykorú meglétéről bizonykodnék. Alig hiszem, hogy e magyarázattal komolyan számolhatnánk a többszörös jelölésváltakozás olyan kirívó eseteiben, mint amilyen például az első példák között felsorolt Tövis és Bács tövise településnévben jelentkező jelölésbeli ingadozás. Ellenben nem zárható ki az, hogy például a Zala megyei Kövesdre vonatkozóan csaknem harmadfél századnyi időközből (1093—1427) idézett *v*-s és *v*-tlen adatok így is értelmezhetők. Ebben az esetben tehát *Küvezsd* (~ *Küβezsd*) > *Küezsd* > *Köezsd* és hangűrmegszüntető sarjadékhanggal később *Kövezsd*-féle fejlődéssel, illetőleg ejtéssel kellene számolnunk. A nehézség azonban az, hogy nagyon gyakran időbeliségükben előbb jelentkeznek a *v* hiányos, mint a *v*-s alakok, holott az adott esetekben egy *v*-féle hang — a legtöbb tulajdonnév világos etimológiájának tanúsága szerint — eredetileg kétségtelenül volt a névben. Természetesen az *e* magyarázat mellett kardoskodó önként adódó ellenvetésként a *v* korai „kiesése“-re hivatkozhatik. Szerinte tehát a szórványemlékeknek aránylag későn, a XII. század végén — XIII. század elején elsőként jelentkező *v*-tlen alakjai a fejlődésnek csak aránylag későbbi, hiátusos fokát tükröztetnék vissza (a kérdésre l. Benkő, Nyjt. 78).

D) Az előbbi C) pontban felvetett lehetőség mellett vagy legalábbis ezzel párhuzamosan meggondolkozathat bennünket az a tőlem származó vélekedés, hogy tudniillik a szórvány- és más nyelvemlékekben jelentkező jelzésbeli ingadozásnak a szóban forgó esetekben az lehet az oka, hogy az egykor meglevő bilabiális *v*-féle hangot az iratszerkesztő néha érzékelté, néha meg nem. A fenti Zala megyei Kövesd példájánál maradván itt tehát minden valószínűség szerint egy eredetibb ómagyar kori *Küβezsd*-féle ejtésre kell gondolnunk. Ezt a *β*-s ejtést azonban a korabeli forrásszerzők minden esetben tökéletlenül, részben a *v* hang egykorú, az újmagyar kor elejéig használatos jeleivel (*u, v, w, ú, w, w, ü, w* stb.) rögzítették, illetőleg — nem érzékelés esetén — a szövegbe iktatott *v*-tlen alakokkal — jelöletlenül hagyták. Talán nem túlzok, ha ezt a magyarázatot jóval természetesebbnek és

hangtörténeti szempontból elfogadhatóbbnak tartom, mint bármely mást.

6. Ha ez a magyarázat valóban elfogadható, ez természetesen nemcsak az előbbieken felsorakoztatott nyelvemlékes adatok eredeti, illetőleg egykorú, valószínű β -s ejtésének megállapításához használható fel, hanem olyankor is, amikor időbeli egymásutánban csak $\phi \sim v$, illetőleg $v \sim \phi$ -féle hangjelöléssel, sőt még olyan alkalommal is, mikor egyes település- és személynevekben a v -féle hang jelölésének teljes hiányával találkozunk. Annak szemléltetésére, hogy milyen esetekre gondolok, kettős csoportosításban a következő válogatott adatokat iktatom ide:

A) A $\phi \sim v$, illetőleg $v \sim \phi$ -féle jelzésbeli változás válogatott példái:

Kovács. 1193: „villanis de coach“. 1230: *Cuach*. 1341: *Koachharasztya*. 1345: *Kuachulcha*. 1377: *Kouachmolna* (OklSz.). — A Fehér megyei *Magyarlapá* dról még az újmagyar korból, egy 1648-i forrásból ilyen személynévben jelentkező váltakozás példáját írtam ki: egy családnév ugyanazon kéz írásában „Michael Koacz“ és „Kovacz Miklos“ alakban is előfordul.

Kovácsi (Zala m.). 1267: *Coach*. 1474: *Kowachy* (Csánki III, 73). — *Ma puszta* | *Veszprém* m. 1352: *Koachy*. 1395: *Kouachy*. 1488: *Kowachy* (Csánki III, 239; ZsigmOkl. I, 3865) | *Pilis* m. 1401: *Koachy*. 1457: *Fel-sew Kowachy*. 1477: *Kowachy* (Csánki I, 14).

Kovácspataka (Bereg m.). 1324: *Kovachpatak(a)*. 1336: *Koachpataka* (birt. és folyó) (AnjOkm. III, 311; KállOkl. I, 213, 503).

Kovács: Az egykori Kővár vidékéhez, majd Szatmár megyéhez tartozó község magyar nevének a következő változatait ismerem: 1566 k.: *Koass* (Makkai László, Szolnok—Doboka magyarságának pusztulása 71). 1603: *Koas* (i.h. 145). 1690—1700 körül: *Kovács* (EHA.). — Megjegyzendő, hogy az 1566 körülről idézett forrásban nyilván ugyanaz a kéz más települések lakosságának összeírásában a *Kovács* családnevet több ízben *Kowachs* (!) alakban (Makkai, i.m. 55, 58, 79), a „*Triff Kowacz*“ (i.h. 86) névben pedig a *kovács* foglalkozásnevet *v*-s formában írja. A fentebb idézett források az ugyancsak

Kövárhoz tartozó, később Szolnok-Dobokába kebeleztetett Kovácskápólnok nevét *v-s*: 1556 k.: *Kowach Kapalnik*. 1603: *Kovaczy-kapalnak* (Makkai i.m. 76, 117) alakban őrizték meg, s *Kováts Kapálnak* (!) forma olvasható az 1696—1700 körül keletkezett forrásban is (előbb i.h.; e községre még több *v-s* adatot l. SzDMon. V, 424). — A fentebb idézett *Koás(s)* írásváltozattal kapcsolatban a következő magyarázatokra utalhatok: 1. A *v*-tlen alak a forrás leírójától nem érzékelt β -s ejtés miatt került bele ilyen formában a jegyzékbe. 2. A magyar ejtés is valóban *v*-tlen volt. 3. Legvalószínűbb azonban, hogy a román köznyelvi *Coaş* (vö. Moldovan-Togan, Dicționarul numirilor de localități 65) névnek már az egykori román nyelv-járási változatban is meglevő *v*-tlen vagy talán a magyar forrásszerkesztőtől nem érzékelt **Kăoaş* ejtését tükrözötteti vissza. E mögött azonban szintén magyar β -s ejtés lapanghat.

Kovászai (Arad m.). 1332—1337: *Kuasi, Kuasy, Kuassy*. 1367: *Koazy*. 1380: *Coazy*. 1392, 1466, 1486, 1495: *Kowazy* (Csánki I, 764). Az aradi káptalannak egy 1427-i oklevelében a „Benedicto de *Kowazy*“ névben alkalmasint ugyane település névváltozatával találkozunk (BánffyOkl. I, 586).

Kovászó. 1390-ben egy Bereg megyei birtokot egyik oklevél *Kovazo* (olv. Kovaszó?), egy másik ugyanez évből való azonban *Koazow* alakban említ (SztárOkl. I, 489, 491). Ez azonos lehet a mai *Kovászó*val (A helynévről Pais: MNy. VIII, 395—6).

Kovázd (Baranya m.). 1267: „Petre et Paulus iobagiones Castri de *Kuazth* terras eorum Woyzlow vocates“ | „Petre et Paulus iobagiones Castri de *Kowazd* terras eorum Vayzlo vocatas“ | „terram Castri sui *Kouazdi* Voyzlo vocatam in Comitatu Baranya existentem“. 1273: „quandam terram Castri nostri *Koazdi* Vayzlo vocatam in Barana existentem“. 1276: „iobagiones Castri de *Koazd*“ (ÁÚO. VIII, 169, XI, 569, 576, XII, 78, 186).

Kovászna: E háromszéki településnév késői, de első feltűnésekor, 1567-ben *Koazna* alakban fordul elő (SzékOkl. II, 214), és 1606-ból is idézhető rá a *Koaszna* adat (Kelemen Lajos, Újabb adattár a Vargyasi Daniel család történetéhez. Kvár 1913. 11.). A többi tőlem ismert

is, SzékOkl. Mut.; saját gyűjt.).

la: A Somogy megyei Karád és Csicsalori település (ma puszta) nevét a középvetkező alakokban őrizték meg: 1256: 339: *Kuazna*, *Koazna*. 1402: *Kowaznya*. 1405: *Kouaznya*. 1426: *Coaznya*. 1433, 1436: *Kouaznya*, *Kouaznija*, *Kowaznija*. 1469: *Kovaznya*, *Kowaznija*, *Kowaznya*, m. IV, 302—3, 310—3, V, 285, 294—5;

zabolcs m.). *Kewed* (*Kwed*) (így!;

da m.). 1228, 1319, 1366: *Luer*. 1461, (HazOkm. VI, 21; Urkb. I, 48; BánfOkl. I, 163, 179).

szprém m.). 1323, 1362: *Loas*. 1350: s. 1393, 1395, 1426: *Lowas*. 1406: *Louas*. nki III, 241; ZsigmOkl. II, 4829, 4893, pontunkból nagyon érdekes az OklSz.-klevélből kiírt következő adata: „Jobaqui vulgariter *Louos legen* nuncu- azonos szövegből és az 1245/1270 év- alkalmassint ugyanannak az oklevélnek ában már a *Luo slegen* szövegrészlet, v-tlen alak szerepel.

a m.). 1255: *Nowa*. 1331: *Nwa*. 1353: z (Csánki, III, 22—3).

nes m.). 1370: *Nouak*. 1433, 1447, 1448: *uchfalwa* (Csánki II, 53). — A Valkó melletti mai *Nova* kot 1398-ban *Kw-* en és 1482-ben *Nowak* alakban említik

i har m.). 1208: *Neueg*. 1213: *Neuegy*. g, *Niueg*. 1400: *Nyuegh*. 1444: *Naghywegh* (Jakubovich: MNy. XXII, 222, 343; Jakó, Bihar 307); Bunyitay Vince rjelzés nélkül *Nyvec*, *Nived*, és *Nyivegh* l (VárPüsp. III, 276).

Hihetőleg példáink közé sorolhatók a vány-nemzetség és a belőle alakult te-

köt. Mut.; Barab

Kovászn(y) között fekvő egykori források a l *Coaznya*. 1323, 1403: *Kouaznia*. 1466: *Kowaznya*. (így többször!).

Kowaznia (HazOl Csánki II, 622).

Kövesd (S ZsigmOkl. I, 5017

Lövér (To 1473, 1475: *Lewe* I, 5, 48, 263, II, 3.

Lovas (Ve *Lows*. 1393: *Low* 1407: *Louaz* (Csé 5364). A mi szenak egy 1245-i c giones equestres patur.“ A teljese jelzésből ítélve egy 1270-i átírás tehát grafikailag

Nova (Zal *Nova*. 1446: *Now*

Novák (Tei *Nowakfalwa*, No megyei Sarengrac *zepnoak*, 1481- (Csánki II, 338).

Nyüved (B 1285—1291: *Nev* *neuegh*. 1448: N 298; ZsigmOkl. II ezen kívül még é alakot is sorol fe

Radvány: cseh eredetű Rad

lepülésnevek (vö. Mikesy: MNY. XLIII, 145). Középkori krónikásaink közül például Kézainál *Rodoan* alakkal találkozunk (SRH. I, 190); egy másik középkori krónika „*Rodoan filii Bugar*“ adatához fűződő jegyzetben is ezt olvashatni: „*Palatinus Rodowan videtur esse*“ (i.h. 375). — Bihar megye e címszóbeli községének középkori oklevelés adatai ezek: 1291—1296: *Rodoan*. 1341: *Radawan*. 1508: *Kisradwan*, *Noghradwan* (Jakubovich: MNY. XXII, 358; Jakó, Bihar 327). — Meg kell jegyezni, hogy nem mindenik *Radvány* esetében hivatkozhatunk ilyen írott alakbeli váltakozásra. Például a Baranya megyei *Radvány* nevének *v* nélkül írott alakját nem ismerem (vö. Csánki II, 519).

Ravaszd (Tolna m.). 1138: *Ruosti*. 1322: *Roosad*, *Roosod*. 1348: *Rowazd* (Csánki III, 447).

Sövényház (a). 1398/1430: *Sewenhaza*. 1430: „*Johannes literatus de Swenhaz*“. 1446: „*Johannem de Swenhaz*“ (SztárOkl. II, 380; OklSz.). Az ez adatokban megörzött település helyét földrajzilag nem tudom rögzíteni. Esetleg azonos lehet a Győr megyei *Sövény-száddal* (vö. Csánki III, 557—8).

Száva (Győr m.). 1231, 1235 k.: *Zoa*. 1464: *Zawa*. 1493: *Sawa* (Csánki III, 558). Ma: Szávapuszta.

Szovát (Sopron m.). 1224: *Zoac* (!). 1350, 1351: *Zoath*. 1351: *Zwat*. 1422, 1454, 1476, 1478: *Zowat*, *Zowath* (Csánki, III, 632).

Tövis (Arad m.). 1479: *Thys* (*Thywys*) (Csánki I, 763). — Néhány székesfehérvári keltezésű, alkalmasint egy dunántúli (?) településre vonatkozó oklevél 1403: *Tyws*. 1404: *Thyws*. 1407: *Thywys* (ZsigOkl. II, 2742, 3553, 5247) adatát földrajzilag nem tudom rögzíteni.

Tövisegyház: Az egykori Zaránd megyei település nevére ezt a két középkori adatot idézhetem: 1433: *Thwisseghaz*. 1462: *Thywseghaz* (Csánki I, 747). Némi fenntartással Csánki úgy vélekedik, hogy az eltűnt település emlékét egy Simándtól (Alsó- és Felsősimánd Arad m.) délre fekvő hasonló nevű puszta tartotta fenn (l. még i.h.).

Tövisses (Borsod m.). 1403: *Tewisses*. 1404: *Twyses* (így kétszer!). 1430: *Tywisses*. 1454: *Thewysse* (ZichyOkm. V, 346, 359—60; Csánki I, 181); ma puszta.

Töviski (Baranya m.). 1421, 1428: *Thwysky*. 1466: *Thywysky* (Csánki, II, 532).

Üver. E hihetőleg 'szárazpatak' jelentésű köznevünk (vö. MNy. IV, 352—3, XII, 3—4, XXXVIII, 367—8; MNyTK. 74. sz. 25) helynévként magában vagy összetételek tagjaként fordul elő. Ezúttal csak Backamadaras történeti és jelenkori helynévadatai közül az itt tárgyalt kérdés szempontjából érdekes következő adalékokat sorolom fel: 1626: „az *wuer uegeben*“. 1632: „*Üvér* alatt“. 1718: „*Üver* alatt“. 1733, 1740: *Üver*, *Över*. 1737: *Över*. 1766: „az *Üver* nevű helyben“ | „Az *Üer* Nevezetű erdő között“. 1750: „*Kasüver* Patakában“ | „*Kásuer* Patakjában“ | „*Kásuer*“ | „*Kásuer* Erdő alljában“ | „*Üveren*. 1830: „*Kasuver* végibe“ (EHAd). — Ma innen a *Küsüvèr* ~ *Küsüvèr* ~ *Kásüvèr*, *Kásüvèr*erdeje, *Nagyüvèr* és az *Üvèrtető* helynevet ismerjük [Benkő Loránd: MNnyv. VI, 152—3 és ugyancsak tőle Backamadaras helynevei című kézirat (1944) megfelelő címszavai]. Jakab Elek szerint a marosszéki Szentgericén a nép egy dűlőt *Feketeüer* vagy *Feketeüver* néven emleget; ugyanott van *Kisver* vagy *Küsver* nevű hely is (l. tőle: Udvarhely vm. tört. 97).

B) Nem hagyhatók azonban figyelmen kívül a csak *v*-tlen írásváltozatban előforduló hely- és személynévi esetek sem. Ezek közül igazán csak mutatóban álljanak itt ezek:

Kovács (Zala m.). 1274: *Coach* (villa; HazOkm. I, 63). — Egy 1330-i oklevél „Arnoldi de *Koach*“ adata (AnjOkm. II, 492; OklSz.; ugyanitt még fölös számú *v*-s alak) ide tartozó adatot őrizhetett meg.

Kovácsi (Borsod m.). 1336: „Barakun de *Koachy*“ (AnjOkm. III, 260) | Baranya m. 1304: „Johannes filij Barakon de *Koachy*“. 1319: *Koachy* (AnjOkm. I, 75, 520; Csánki II, 499) | Bars m. 1352: „monasterium sancti Benedicti *Koachy*“ (AnjOkm. V, 611) | Nógrád m. 1327: *Koachy* (AnjOkm. II, 299). — Valamelyik *Kovácsi* neve rejtőzhetik egy 1346-i oklevél „Johannes de *Koachy*“ (homo regius) nevében is (AnjOkm. IV, 601).

Kovácsbükke (Veszprém m. 1292: „in loco vulgariter *Kuachbike* vocato“ | „ualle *Kuachbike*“ (HazOkm. I, 89—90).

Kovácskút (Doboka m.). 1370: *Koachkut* (BánffyOkl. I, 291; más említését nem ismerem. SzDMon. V. kötetében nem találom még az eltűnt települések között sem). 1754: „A *Koacs* Kutnál“, majd ismét: „A *Koács* Kutnál“ (Vice; EHAd). — Megjegyzendő, hogy ugyanabban a vicei forrásban „*Tövis* kert“ és „*Köves* oldal“ helynév-alak olvasható.

Lovászcsanak: A ma Csanak néven ismert Komárom megyei pusztát 1233/1416-ban „*Villa Luaz Chonuk*“, 1235-ben *Luaz Chonuk* alakban említik (ÁÜO. VI, 568; Csánki III, 496; OklSz.). Érdekes megjegyezni, hogy egy 1257-i oklevél szerint az éppen „prope *Wigman*“, azaz Nagyigmánd közelében feküdt (Csánki, i.h.).

Novák. 1317-ben egy *Noak* nevű birtokot és várat említenek (AnjOkm. I, 426), de ezt helyrajzilag nem tudom rögzíteni. 1358-ban egy nádori oklevél a „magister *Noak*“ nevet őrizte meg (ZichyOkm. III, 134—5).

Ravaszd (Sopron m.). 1245: *Ruozd* (Csánki III, 626).

Sövényvár. E Vas megyei vár (castellum) nevét 1283-ból *Swynwar* alakban ismerem (HazOkm. VI, 291). Alkalmassint ugyanezre vonatkozik Szamotának ugyanebből az évből „Dunántúl“ jelzéssel közölt adata (OklSz.).

Tövis (Pest. m.). 1409: *Thwis* (ZsigmOkl. II, 6559) | Zemplén m. 1349: *Twis* (Csánki I, 364). — Ilyen alakokat egyébként bővíben találhatni a NySz., OklSz., MTsz. tulajdon- és köznévi adatai között (l. még KállOkl. II, 1380; ZsigmOkl. I, 1644, II, 2742, 5247).

Számomra valószínűnek látszik, hogy a fentebbi *v*-tlen adatok esetében is eredetibb *v*-s, szerintem β -s ejtésű alakokkal is számolhatunk, noha itt már éppoly jogosan gondolhatunk valóban hiátusos ejtést visszatükrözőtető esetekre is. Ez utóbbi ejtés felvétele esetén is azonban nem kétséges, hogy ezeket az adatokat eredetibb *v*-s, szerintem β -s formákból kell eredeztetnünk.

7. A magyar nyelvtörténet kutatói közül sokan meglehetősen egyöntetűséggel a *Beszprém* ~ *Veszprém*, *Bata* ~ *Vata*, *Bila* ~ *Wila*-féle írásváltozatok esetében a jelölés-

váltakozást — szerintem teljesen jogosan — a β egykori megléte bizonyosságának tekintik (Pais: MNyTK. 50. sz. 34—5, MNy. LII, 16 és MNyTK. 93. sz. 12; Bárcei: i.h. 11—2, ill. 7—8; Deme: i.h., 13, ill. 9—10; Kálmán: i.h. 22, ill. 18). Azt hiszem, erre nézve további bizonyítékot szolgáltathat az a néhány — sajnos, egyelőre nagyon kevés számú — eset, amelyben $v \sim \phi \sim b$ jelölés-váltakozással találkozunk. Az ilyenekben a v -s, a v -tlen és a b -s adatoknak sokszor egy forráson belüli váltakozó jelentkezése a jelölés-ingadozás okának tölem ajánlott értelmezésére újabb, éspedig — megítélesem szerint — nem lényegtelen bizonyítéknak tekinthető.

A rendelkezésre álló példák sorában először a Száva a folyónevet kell megemlítenem. Szórványemlékeinkből e folyónévre ilyen adatokat válogattam ki: 1201, 1201—1227: *Sawa, Sava* (ÁÚO. I, 232, 239, XI, 76—7). 1211: *Sawa* (i.h. XI, 110—1). 1221: *Sowa* (i.h. 162). 1242: *Zawa* (i.h. XI, 327). 1245: *Saua* (i.h. VII, 202). 1310: *Zoua* (AnjOkm. I, 196). — Melich szerint a Szávának az ómagyarban volt *Szoa* alakja is (l. tőle: Nyr. XXXII, 411; HonfMg. 82). III. Honorius pápa egy 1218-i oklevelében azonban ezt olvassuk: „...monasterium Sancti Demetrii Graecorum de Ungariae iuxta fluvium cum conductu aque fluminis *Sabe*...” (ÁÚO. I, 152). Ugyanebben az oklevélben alább ugyanennek a monostornak a helyét az oklevél „iuxta flumen *Sauii*” jelöli meg. A Száva folyónévben jelentkező $v \sim \phi \sim b$ jelölésbeli váltakozás láttán — gondolom — még jogosabban feltehető az, hogy e hármas jelölés tulajdonképpen β -s ejtést rejteget, habár egy adott időpontban és bizonyos földrajzi területen belül valóban lehetett *Szoa* ejtés is. Ezt az is támogatja, hogy a Dráva folyónévnek is volt *Drova*, szerintem talán inkább *Droβα* és belőle fejlődött *Droá*, sőt helynévi összetételben *Drá*-alakváltozata is (Melich, i.h.; Horger: MNy. XXV, 255). — Úgy látom, a Száva esetében Pais Dezső is a β egykori meglétével számol (MNy. LII, 17—8, MNyTK. 93. sz. 13—4).

Nem lehet véletlen az sem, hogy a középkori Vas megye *Ovad* településnevében is az előbb említett hármas jelölésbeli váltakozással találkozunk. Íme: 1256: *Ovad*. 1263: *Obad* (háromszor így!). 1264: *Owad*. 1274:

Oad. 1342: Awad. 1360: Owad. 1431: Awad. 1435: Owad. 1444, 1450: Owad. 1456: Owad. 1461: Awad. 1465: Owad (AÜO. VI, 384, XI, 530; Csánki II, 781). — Noha e településnévnek az *av-*, *ov-* többől való eredeztetése nem kétségtelenül biztos (l. erre nézve Pais: MNY. XXI, 202), az eredetre való tekintet nélkül az újabb alakváltakozási esetek figyelembe vételével az 1263-i oklevélben háromszor jelentkező *Obad* formát most már aligha kell kétes közlésnek (így Pais: i.h.) minősítenünk. Az adatok időbeli egymásutánjában jelentkező $v \sim b \sim v \sim \phi \sim v$ írásváltakozás miatt ez esetben is bátran eredetibb β -s ejtésre gondolhatunk.

Közelebbi vizsgálat után talán majd ide vonható esetnek bizonyul a Sopron határába olvadt *L ö v é r* település neve is. Ennek ugyan az 1265—1424 közötti időszakból csak *Luer* és *Lwer* írásváltozatát ismerjük (AÜO. IV, 380; Csánki III, 493—4), az eltűnt település helyének meghatározásával kapcsolatban azonban ezt olvassuk: „A ma *Leber* vagy *Löver* néven ismeretes kertek helyén feküdt Sopron város közelében“ (Csánki III, 594). — És végül, minthogy a keleti magyar nyelvjárásokban még ma is találkozunk bilabiális *v*-féle hangokkal, nem lehetetlen, hogy előbb, az 5. A) pontba sorolt *Üver* adatok itt is felhasználhatók. Kelemen Lajos ugyanis a maroszéki *N y á r á d s z e n t l á s z l ó r*ól az *Üver erdő teje* térszíni formanév mellett említ egy *Über* és *Überalja* helynevet is (Erdély Népei IV, 29—30; l. még Gyalay Domokos: EM. LVIII, 480); a $v \sim b$ váltakozásos formák nyilván itt is összetartoznak. A maroszéki *Üverek* esetében ugyanis hihetőleg azért találkozhatunk $Üer \sim Üver \sim Über$ írásváltakozással, mert magának az *üver* \sim *över* köznévknek eredetibb alakja **üßer* \sim **ößer* lehetett. Ez ejtéslehetőség felvételével a többi ejtés-, illetőleg írásváltozat jóval könnyebben magyarázható, mintha ilyen ejtéssel nem számolunk.

8. A fentebbiekben a nyelvemlékes adatok felsorakoztatásával párhuzamosan ezúttal bővebben is kifejtetem a nyelvemlékes β jelölésével, illetőleg jelöletlenségével kapcsolatos észrevételeimet. Habár a bizonyító anyag értelmezése kapcsán β -vel olvasandónak véltem nagyon sok olyan adatot, amelynek eddig általánosságban *v*-s

vagy éppen hiátusos olvasata volt a közkeletű, itt is utalok arra a régebbi megjegyzésekre, hogy az itt bizonygatott olvasati lehetőségek felvetésekor nem tartom kizárhatónak a nyelvemlékes adatok hiátusos vagy éppen labiodentális *v-s* olvasatát sem. A hiátusos alakok egykori megléte mellett tőlem eddig idézett **roβasz* > *roasz* > *rohasz* és a **tűβis* > *tüis*, **tűβis* > **tűβiūs* > *tüūs* > *tūs* > *tüss*, illetőleg **tűβiūs* > *tüūs* > *tühūs* példán (l.: Farczády—Szabó i.m. 35—6, 47—8; tőlem: MNy. LIII, 346, 349 és MNyTK. 97. sz. 13, 16) kívül még nagyon sok más is tanúskodik. Mégis a tőlem jobban ismert keletibb magyar nyelvjárások területéről csak ezt a négy helynévi példát válogattam ki:

Köves (Kolozs m.). 1768: „Az *Köhös* árkába“. 1781: „A *Köhés* n.h.-ben“ | „A *Köves*ben“. 1891, 1941: *Köhös* (Mákófalva) (KHn. 233, 237—8). A *Köhös* alak itt is csak egy **Köös* változat közbeiktatásával keletkezhetett.

Novaj (Kolozs m.). 1320: „Villa *Noe*“. 1331, 1426, 1429, 1433, 1434, 1435, 1439: *Nouay*. 1332—1337: „Sacerdos de *Noe*“. 1384: *Noua*. 1426, 1429, 1432, 1435, 1439, 1441, 1450 k., 1464, 1470 k.: *Noway*. 1436: *Novaj*. 1438: *Noe*. 1439, 1444, 1450 k., 1467: *Nowa*. 1458: *Nowa*, *Nay* (!). 1426, 1429, 1461, 1496, 1500: *Noway* (Csánki V, 386—7; TelOkl. I, 516; Urkb. IV, 609). 1512: *Nouay* (Csánki V, 387). 1592: *Novaj*. 1659: *Noaj*. 1687/1767: *Nohaj*. 1822: *Novoj* (EHAd.). — Ugyanez évben a *Novaj* jjal tőzsomszédos *Mocs* helynevei között egy ilyen román helymegjelölésre akadunk: „In funatze hel Hallerászke ketre *Nóój*“ (I.h.). A tőlem kiemelt névalak az előbb adatszolt településnév román alakja. Valóban egy másik, 1831-ből való könyvben a magyar *Novaly* forma mellett is a román *Nooju* névalakot olvasom (l. ConsTr.).

Szovát (Bihar m.). 1332—1337: *Zohad*, *Zoad*. 1365—1368: *Zowath*, *Zowad*. 1407: *Zowath* (Csánki I, 625; ZsigmOkl. II, 5416).

Suvadás (Csík). 1692: *Suhadás*ban (kaszáló) [Kászónfelfűz]. 1731: *Suadás*ban (ua.) [Kászónimpérfalva]. 1687: „*Suadas* alat“ (szántó). XVII. sz. vége: „az *Suadas* alat“. 1711: „*Suadas* nevű helyb(en)“ (ua). 1720 k.: „*Suadás* alat való helyén“ (kaszáló) | „*Suadás* felett“ (szántó).

1739: „*Suhadás Felét*“ (ua.). 1767: „*Suadas felet*“ (ua.) (Csíkménaság; EHAd.). H á r o m s z é k: 1752: *Suvadás*. 1761: *Suhadástöve* (Alsóvolál). 1760: „A *Suhadás* kuttya alol“ | „a’ *Suvadás* kuttya alatt.“ XVIII. század vége: „*Suvadás* kuttyánál“. 1811: A *Suvadás* kuttya alatt (Kéz-díkvár; Cs. Bogáts Dénes: NyIrK. II, 214, 216—8).

Az itt közölt példákból látható, hogy a hiátusos és *h-s* alakok egyes pontokon nagyon korán jelentkeznek, néha valamivel előbb is, mint a *w*, *v*, *u* (= β)-s alakok (*Szovát*), más, keletibb területekről idézett példákban azonban a hiátusos és *h-s*, illetőleg *h-s* és *v* (= β ?) -s alakváltakozásra csak újabbkori forrásokból idézhetünk adatokat (*Köves*, *Suvadás*). Éppen ezért valószínűnek látszik, hogy részben a névtörténeti kutatások szóföldrajzi vonatkozásainak fejlesztése, részint meg a történeti szóföldrajzi vizsgálatok előrehaladása még sok olyan adatot szolgáltat, amely a magyar β kérdésében további megállapítások lehetőségének útját egyengeti. A β különböző korbeli nyelvföldrajzi helyzetére vonatkozólag is akkor majd többet és főként adatszerűbben bizonyítható mondhatni, mint a vizsgálódás mai szakaszában.

AZ Y-FÉLE JELEK EGY SZÁMON NEM TARTOTT HANGÉRTÉKE

1. A MvS. *yeltes* szavával kapcsolatban két ízben is megemlítettem azt a vélekedésemet, hogy az *y* jel — az általánosan elfogadott *i* és *j* hangértékkel szemben — itt *ü*-nek is olvasható (Farczady Elekkel együtt, A Marosvásárhelyi Sorok, Bukarest 1957. 34 kk.; l. még MNy. LIII, 345—6, MNyTK. 97. sz. 13—4). Minthogy azonban ennek az olvasati lehetőségnek részletezőbb írástörténeti megokolására egyik alkalommal sem keríthettem sort, ez a vélemény olyan mértékig meg nem okoltnak tetszhetett, hogy mikor Bárczi Géza (MNy. LIV, 15—6, MNyTK. 97. sz. 21) hozzászólt a MvS. és MvGl.-kal kapcsolatos észrevételeimhez, az ajánlott *üfeltés* ~ *üöltés* olvasatot „nem látta biztosítottak“, legfeljebb az *ijeltés* olvasat felvételét tartotta elfogadhatónak. A tőlem felvett olvasat kérdésében valamivel engedékenyebben nyilatkozott Benkő Loránd (i.h. 20, 22, ill. 26, 28): ő legalábbis felvehetőnek tartott *ü*-s olvasatot *i* s, habár futólagosan elősorolt jelölés-ingadozások példáimról a továbbiakban *ő* is úgy nyilatkozott, hogy a jelölés-ingadozás „semmit sem bizonyít“. Anélkül hogy tovább időzném a MvS. itt szóba hozott szava ilyen vagy olyan olvasatának kérdésénél, engedjék meg nekem, hogy az alábbiakban az *y*-féle jeleknek tőlem felvetett, mindeddig számon nem tartott hangértékére vonatkozó vélekedésem írástörténeti megokolására néhány sort szenteljek.

2. Sietek megjegyezni, hogy egyáltalában nem meglepő ez olvasati lehetőség felvetésekor a Bárcziban támadt kétely és nyomában az *yeltes* szó *ü*-s olvasatának elutasítása. Mert noha — mint az alább mondandókból kiderül — nem magam vagyok az első, aki az *y*-nak *ü*-s olvasati lehetőségével számol, a magyar helyesírás történetének két korszerű összefoglalása, Kniezsa István két alapvető írástörténeti munkája (MHír., HírTört.) is az

y-féle jeleknek csak *i* és *j* olvasatával számol; mindössze az *yw* jelkapcsolatnak tulajdonít *ü* hangértéket (HírTört. 176). E tekintetben az egyébként legtöbbször egyéni, itt azonban a magyar írástörténet hagyományos csapásain járó Kniezsának teljes figyelme körén kívül maradt Melich Jánosnak az a már elég régen felvetett futó vélekedése, hogy *Sylvester János* vezetéknevében az *y* jel nem *i*, hanem *ü*-féle hangot jelölhetett (MNY. VIII, 369). Nem kétséges, hogy a *Sylvester* névnek és becéző *Sil(y)e* alakjának a régiségben valóban volt *ü*-s ejtése is, hiszen e névnek a székely régiségben *Sülester*, *Sülöstör*, *Sülösz-tör* meg más ilyenféle ejtett és írott változatai vannak; sőt becéző *Sil(y)e* formájára is vannak *Süle-*, *Sülye*-féle ejtést tükrözőtő adalékaink (l. erre Mikesey Sándor: MNY. XLV, 261; l. még i.h. 264 kk.).

3. Kolozsvár XVI. századi levéltári anyagának nyelvtörténeti célból való kiaknázása érdekében egy jó évtizede folytatott kutatás rendjén jelentős számú olyan adalékra bukkantam, amely azt bizonyítja, hogy a XVI. század második felében más, jóval gyakoribb jelek mellett az *y* (ÿ, ŷ, ý, ŷ, ȳ stb.) jelt Kolozsvárt az *ü* és az *ü* jelölésére is alkalmazták. Ilyen olvasati lehetőség a következő szók kolozsvári régiségbeli írott adalékaival kapcsolatban vetődhetik fel:

esküvés. 1585: „Thot Eorÿ Balas... aztis mond-gya uala uachyora felet nag Ereos *eskÿu*essel, hogy... ha zaz nemes emberrel kellene *megeskünne*ÿeis kez volna ra“ (alább még egyszer *eskünnek* igealak).

fű (~ *fő*). 1585: „Penteken... zombaton... *Hettfyn* fÿzetett nekÿk f. 155“. — Ebben az adatban is a hétfő ~ N. *hetfű* alakjának utolsó magánhangzóját *y* jellel írta le a számadáskészítő Gellien Imre kolozsvári sáfárpolgár. Az *y* hangértéke itt tehát *ü*, habár a következő két szóban ugyanez a jel *i*-nek olvasandó.

gyűjt. 1593: „zenat Nem *gÿtthetünk*“ | „Mentünk *kÿ* zena *giüttenÿ* volttanok az zena *giüttek* 120... 5 die Augusty vegeztek el az zena *gyuttest*.“

kívül. 1585: „az kamara eleÿbe az aiton *kÿwÿl* gradichnak az arra f. 0 d. 8.“

külön. 1570: „Annÿok az ket azzonnak *kÿlën* voltak“ | „azt sem Thwgia ha Egy kenÿeren vagy *kÿleon*

voltak“. 1573: „az ket Arwanak az Annjokkalis egi volt Anyawal atthýawal *kýwleon* Margit Zilagy Mathene halotta... az arwak Annýawal egyek voltak Anyawal Attyawal *kýleon*“. 1585: „*kýlen kýlen* szükségese helieken“. 1589: „az nagj arniek zeken... *kýlen* chinaltatunk egy sedest“.

k ü l ö n b. 1570: „*Kýlemben* alkwdýanak meg.“ 1573: „hallotta volna hogi *kýlëmbet* zolna“.

k ü l ö n b ö z (i k). 1573: „*kýlembez* az ados lewel-twl“.

k ü l s ö. 1570: „Marhaibol vegyen Jgazat, ha az Ninch *kýlseo* Érekegebeol.“

s ü t, *s ü t ő*: „Barbara Aztalos Imreh Húga valla, latom hogý az egyik katona be futa Az *swteo* hazba, Azonkeozbe mikor az *Sýteo* hazbol ký halattak volna, ký Ieowe a' Drabant, zabliaual vizza hiúa a' legenieket, es Nem latta(m) oszta(n) mellik gyakta.“ 1591: „2 fárttal Barany hus *Sýttny* f — d 12.“ — A számadáskönyv következő lapjáról ugyanez évből ezt a bejegyzést írtam ki: „Ket fertaly Barany hust *Süttny* vallott f — d 12.“ Minthogy a *süt* ige magánhangzóját a XVI. század végi — XVII. század eleji keletkezésű iratokban legtöbbször kétségtelenül *ü*-nek olvasható *u*, *v*, *w*, *yw*-féle jellel jelölik, *i*-s jelöléssel csak elvétve találkozunk, e tájt általános lehetett a *süt* ige labiális és egészen szórványos az illabiális magánhangzóval való ejtése. Éppen ezért azt a jelölésbeli ingadozást, melynek során a *süt* igében az esetek többségében csak *ü*-nek olvasható *u*, *v* és *w*, jóval ritkább *y* és egészen szórványos *i* jelöléssel találkozunk, inkább az írásukból ítélve legtöbbször nagyon gyakorlatlan számadáskészítők hangjelölésbeli bizonytalankodásából származó, merő jelölésbeli botladozásnak kell tekintenünk. Ahol, mint például az előbb 1585-ből és 1591-ből, egymás mellett jelentkeznek *swt*- ~ *süt*-, illetőleg *sýt* formában írt adatok, ott aligha lehet más ejtésre, mint *sütre* gondolnunk. Ezért aztán — szerintem — így, *ü*-vel olvasandók ezekben a kolozsvári régiségbeli adalékokban is az *y*-féle jelekkel írt, ide vonható adalékok: 1457: Bersythew (Csánki V, 319). 1570: „*Sýtew* János“. 1572: „Katalin Molnar Demeterne ezt vallya hogi latta az chiaký Deaký Igen tartottak hegedws Janiosnehoz mykor

az aztalos leorinch hazanal lakýk, vgian laktak, *Sýtték* feoztek Ittak tancholtak...“ | „Zemlye *Syteo* Istwan“. 1573: „Jeot vala az *Sýteo* hazhoz“. 1585: „*Sýttő* Matte“. 1590: „Kalacz *Sýthew* ferench“. 1591: „Teóhenhúst *Sýttñj* feozny valo f. — d 13“ | „vassarlottam Tehen húst *Sýttñi* fezný f — d 12“.

s ü v e g, s ü v e g e s. 1573: „verý volt Archul es Nyakon ký wzy onnat az *Sywweweis* Borais oda Marad, Inmar onnat *kjwl* kerý volt Istwan *Sýweget*... Mond peter Ad kezembe chiak ezennel Mind elý Metelem az Bestie kvrwafia Sweget“. 1584: „Zabo Gal egyszeris maszoris le veszý vala a' *Syweget* Danch Leorincznek feièbeol... Monda Zabo Gal Ne haraguggial azon, Ne(m) banom en ha le veszed az e(n) *swwegemet*, Mikoron harmadzoris hozza Niult volna *sywegehez*... Abban kapanak oza(n) eozwe“. — Egy asszonynev 1583-ban „*Sweg* Berthanne“ (!), 1593-ban „*Süeg* Birtane“, 1599-ben „*Sweg*“, illetóleg „*Suuegh* Bertane“ alakban szerepel céduláimon, tehát a név *Süeg, Sübeg,* illetóleg *Süveg* alakban olvasandó, holott ugyane két évtizedből ilyen formában is rákerült e név céduláimra: 1581: „*Sýweg* Byrthane“. 1583: „*Sywegh* Berthane“. 1596: „*Sýwegh* Bertana“ (!). A labiális olvasat lehetőségének kizárólagosságát itt bizonyos mértékben kétessé teszik ezek az -s képzőjú tulajdonnévi adatok: 1574: „*Sýweges* Gergel“, de ugyanott odább: „*Siveges* Gergel“. 1591: „*Syweges* Gergely“. 1598: „*Swegeos* istuan“. Itt a vezetéknevnek *Siveges ~ Süveges ~ Süßeges* ejtésbeli ingadozásával is számolhatunk. — Megjegyzendő, hogy a címbeli szónak sokszor találkoztam köznévi szerepben is a leggyakrabban *w*-vel írt és így *ü*-nek olvasandó alakjai mellett *y* jelű formáival is. Így például 1570: „*Sýwegebe*“, „*Zýwegebe*“. 1572: „*sýwegh*“. 1573: „*Syweg*“. 1574: „*Sýwege*“. 1598, 1590: „*Sýweget* stb. — Minthogy a jelhiányos *Sueg-* és még inkább a *Syweg*-féle írott alakok esetében bátran lehet akár bilabiális *süßeg*-féle ejtéssel is számolni (l. erre MNy. LVI, 31 kk.), a kolozsvári régiség írásbeliségében az *y*-os formák érthető fonetikai okokból — a bilabiális réshang miatt — alkalmasint még az 1453-ból és 1468-ból idézhető *Syweges* és az 1466-ból ismert *Syueges* ve-

zetéknév írott változatai (Csánki V, 318) is inkább *ü-s*, mintsem *i-s* ejtésváltozatot fedhetnek.

süvölt, süvöltés. 1584: „Zechy Peter vallia hogy kettzeris hallotta hogy Andras Catalin hallottara *Syweólteót* Balassy gergely Es az Azzony meg zitta a' *Syweóltesert* es valtig zittak egy mast.“ — Amint ezt közelebbről a csángó *szültü ~ sültü* 'furulya' hangszernevről írva (Nyr. LXXXIV, 97—100) kifejtettem, ajánlatos számolni a *süvölt* igének a régiségben és a nyelvjárásokban *süßölt* ejtésváltozatával, sőt azt hiszem, a *süvölt* igében még a mai köznyelvben is — annak ellenére, hogy *v-t* írunk, a labiális magánhangzójú környezet miatt — nem labiodentális, hanem bilabiális jellegű *v-t* ejtünk. A kolozsvári régiségben feltehetően ez még fokozottabban így lehetett, tehát az 1584-i adatok *y* jelét legalábbis olyan bátorságos *ü*-nek, mint *i*-nek olvasni.

tü (~ ti). 1560: „Mostis azert vgyan azont kÿuanÿwk *tü* kegyelmetektwl hogy legÿ elewzer *tÿ* kegyelmetek az dolgat lassa meg *tÿ* kegiel: arrol tegÿen teruent mÿnd az altal senkÿ ne mondÿa hogy valakÿt chak vexalunk Getrÿnk es chak vdeÿwt mulatunk cum protestacione (!) tudománÿ tetellel zolunk. Az elsew feleletÿwnkhez ezt replicalÿwk.“ — Az, hogy a pereskedésben az egyik fél írásbeli feleletében a *ti ~ tü* személyes névmás először *tÿ* (olv. *tü*), azután azonban kétszer *tÿ* (olv. — szerintem — *tü*) alakban van írva, megítélésem szerint azt jelenti, hogy a feleletíró helyesírásában — 1560 táján — az *ü* hangnak a *w* és *v* mellett az *ÿ* is jele volt. S hogy még nagyobb legyen a jelölésbeli ingadozás ebben a rövid szövegrészletben, egy szóban: *Getrÿnk* (értsd: *gyötrÿnk*) az *ü* hang jelölésére a leíró — meglepően korán — *ü* jelet is használ, viszont az *y*-féle jelek a szokásos *i* értékben is jelentkeznek, de ugyancsak ez a jel szerepel a ma is használatos kételemű *gy* és *ny* betűben, sőt egyszer a *legÿ* (olv. *leg*) szóban szükségtelenül, hangérték nélkül is. (Ez a XVI. századi kolozsvári írásbeliségben egyébként elég gyakori!)

A fentiekben csak egynéhány, az olvasati lehetőség biztossága, illetőleg az *ü-s* vagy *i-s* olvasati kettősség feltehető volta tekintetében valóban problematikus régiségbeli adalék felsorolásával — gondolom — legalábbis

elfogadhatóvá tettem azt a lehetőséget, hogy a kolozsvári oklevelezésben az *y*-féle jelek *ü*-nek, illetőleg *ü*-nek is olvashatók. Hogy milyen sokáig tarthatta magát ez a hangjelzés, arra nézve jellemzőül idézhetem, hogy még 1750-ben is egy kolozsvári dica-jegyzékben ilyen alakban írt névvel találkozunk: „Zyts Gyorgj“. Ez a késői adat a Szűts családnevnek egészen régies írásváltozatát őrizhette meg.

4. Nincs szándékomban észrevételeimet az erdélyi írásbeliségből kijegyzett, ide vonható összes adalékokkal túllontúl elnyújtani. Mégis néhány kiragadott, de jellemző esetet meg kell említenem.

Egy 1572-ben a kalotaszegi Damoson tartott vallatás egyik jobbágytanúja, „Fornasÿ Bÿrthalan“ vallomásából például ezt a szövegrészt jegyeztem ki: „Monda Rado Mÿhal, Ne Mennÿetok wgÿmond, Ez dÿhos Bestyek keozjben...“ — E szövegrész tőlem *dölten* kiemelt szava kétségtelenül *dühösnek* olvasandó, és így az *y* jelnek itt is *ü* hangértéke van éppen úgy, mint ahogy az e vidéki Magyarvalkónak egy 1525—1568 tájáról való határjárásában szereplő „Sythethovkwtt“ helynév első tagja is minden valószínűséggel *sütétnek* olvasandó (maga az adat: KHn. 102). — Egy másik, ugyancsak Kalotaszegről, Magyargyerőmonostorról származó vallatásban az egyik bizonyság vallomásában az iratszerkesztő *kyssebbik* szava egy-két sorral odébb *küsebbik* alakban fordul elő, világos tanúságul annak, hogy a bizonyság vallomásában az erdélyi régiségben egyébként nagyon általános *küs*, *küssebb*(ik) ejtésforma járta. — Szerintem ugyanígy nem *i ~ ü* ejtésbeli ingadozást, hanem csak hangjelzésbeli megállapodatlanságot, bizonytalankodást tükröztet vissza néhai Béldi Kelemen 1628-i ingóságleltárának az az 1635-ből való másolata, amelyből az itt kihagyásosan idézett szövegrészben a *kis* szóban hármas hangjelzésbeli váltakozással (*w*, *u*, *y*) találkozunk. Íme: „Az Zegenÿ Azzony^a eolteozeti ... *Kws* Subak: Egj zederies vont aranj kek bojtos barsonnjal bellet *kys* Suba ... Egj zederies vont ezüst, nestel bellet *kÿs* suba ... Egj fekete viragos barsonÿ nestel bellet *kus* suba ... Egj tetzjn nestel bellet *kÿs* suba ... Egj fekete viragos hjuz mallal bellet *kws* Suba ... Egj zederies sima uont aranj hjuz hattal bellet

kws suba ... Egi fekete viragos felzer *kjys* suba ... Egi kek viragos barsonj felzer *kjys* suba ... Egi fekete sima barsonj viselt *kjys* suba ... Egi zederies uiselt barsoni felzer *kjys* suba... Egi fekete viragos felzer veres tafotauall bellet *kjys* suba" (° Néhai Uzoni Béli Kelemenné Bánfi Mária). — Megítélésem szerint az ingóságlettárban egyszer *kus*, kétszer *kws* és hatszor *kys* (*kjys*, *kjys*) formában írt szóval kapcsolatban sokkal ajánlatosabb jelzésbeli *u*, *v*, *w* : *y* (= *ü*) ingadozással, mint egy iratszerkesztő nyelvben következtelenül jelentkező és ezt hangjelzésben is rögzített *kis* ~ *küs* ejtésbeli váltakozással számolni.

5. A levéltári kutatók közül már Veress Endre is felfigyelt az *y* jel *ü* hangértékére. Mikor ugyanis Veress még a múlt század végén — a történészek között akkor általánosan divó „átírásos” módszerrel — közölte Kun Lázárnak Kendy Ferenchez 1551-ben a háromszéki Osdoláról keltezett levelét, megjegyezte, hogy a levél írásmódja feltűnően régies, mert „... például az *ü*-t mindig: *y*“-nak írja. A levélben — sajnálatos — ilyen szabályszerűséggel átírt *ü*-t tartalmazó szavakat olvashatni: *csü-terteken*, *jüttek*, *kijüttek*, *kiszülnek*, *ütenék* (!) (A Hunyadmegyei Tört. és Rég.Társ. Évk. IX, 114). Az eredetiben — Veress szerint — *y* jellel írt szavak legtöbbszörében valóban nem lehet az *y*-nak más, mint *ü* hangértéket tulajdonítani. Az iratszerkesztő jelzésbeli bizonytalankodását mutatja azonban az, hogy olyan esetben is *y* jelet használhatott, amikor nem is *ü*, hanem *ö* hangot (*kült* = *költ*, *türekedését*, *türek* = *török*) kellett volna jelölnie.

6. Márpedig, ha a magyar hangjelzés fejlődésének olyan aránylag előrehaladott fokán, mint amilyen a XVI. század közepe, a század második fele vagy éppen a XVII. század első fele volt, ha akkor találkozunk olyan esetekkel, amikor az *y*-féle jeleknek minden valószínűséggel *ü* és *ü* hangértéket kell tulajdonítanunk, mennyivel inkább valószínűsíthető az a feltevés, hogy a XVI. század közepét megelőző időben, az *ó*- és a középmagyar korban, a hangjelzésbeli megállapodatlanság és következtelenség évszázadaiban is alkalmazhatták az *y*-féle jeleket elülső hangrendű, felső nyelvállású, labiális magánhangzók jelölésére is! Ajánlatos elgondolkozni tehát azon, hogy például 1296-

ban az erdélyi Fejér megye Ana nevű birtokának határjárásában szereplő *Kýz e p b i r c h* helynévben (SzékOkl. V, 1) vajon *i*-t kell-e olvasnunk, vagy nem inkább *ü*-t, esetleg — kevésbé valószínűen — *ö*-t. Ugyanígy azt is érdemes latolgatni, hogy az 1401-ből idézhető „Stephanus de *K y r t h u i l k a p u*“ személynévben (TelOkl. I, 279) előforduló marosszéki településnévnek első szótagjában az *y*-t nem inkább *ü*-nek kell-e olvasni, mintsem *i*-nek.

7. Vannak persze olyan, első pillanatra kétesnek látszó esetek is, amikor nehéz döntenünk az olvasat kérdésében. Például az ismeretlen eredetű kalotaszegi *Tü r e* településnévnek (l. Kniezsa: MR. I, 226) okleveles adatai 1299-től 1446-ig többnyire *Tyre*, egyszer *Tire* és egyszer *Thire* alakúak. 1449-ben azonban már jelentkezik a kétségtelenül *ü*-vel olvasandó *Thywre* forma (Csánki V, 420—1), s az újmagyar kori alakok is mind *ü*-sek (KHn. 259). Fel lehet ugyan tenni, hogy a XV. század közepe előtt e településnévnek első szótagjában illabiális hang volt, s aztán, valamikor a század elején ez ajakhangúsodott. Mivel azonban a településnévnek román alakja Lenk átírásában *Tyure* (1839), későbbi (1905, 1922) román helyesírással *Tiurea* ~ *N. Turia* formában őrződött meg (i.h.), az átadás korában az átadó nyelvben *ü*-nek és nem *i*-nek kellett lennie. A *Türe* településnév *y*-nal írt középkori alakját szintén lehet tehát valamelyes valószínűséggel *ü*-nek is olvasni.

Az ilyen, kétféle olvasatot kínáló levéltári vagy OklSz.-i adalékoknak bőséges sorával hozakodhatnám elő, ha nem látszanék elégségesnek már e néhány példa is arra, hogy figyelmeztessen az egyetlen olvasati lehetőség mellé való állás veszélyeire.

Az elmondottak után aligha lehet tehát a nyelvjárástörténeti kutatásban olyan kétségtelen bizonyossággal az *i*-s ejtésű adalékok közé sorolni az *y*-nal írt adatokat, illetőleg nem lehet kétségtelen bizonyossággal ugyanannak a forrásnak ugyanazon szavában a *w*-vel írt alakokat *ü*-zőnek, az *y*-nal jelölteket pedig *i*-ző formának minősíteni. Továbbá nem lehet olyan kétségtelenül ejtésbeli ingadozást feltenni, mint azt legutóbb a Sopron megyei labializáció egyébként mintaszerű nyelvjárástörténeti vizsgálatakor E. Abaffy Erzsébet tette (l. MNy. LVIII, 24—5;

1. még tőle: Sopron megye nyelve a XVI. században. Bp. 1965. 140 kk.).

8. Jóllehet a MvS. magyarázatakor az állandó levéltári kutatás gyakorlatában bennem kialakult olvasati lehetőséget kellően nem okoltam meg, most, hogy erre legalább ilyen vázlatos formában sort kerítettem, már igazán úgy látom, hogy mint lehetőséget nem árt számon tartani a *yeltés* szó esetében az *üeltés*, *üßeltés*, sőt — Bárczi *ijeltés* olvasatán okulva — az *üjeltés* olvasatot sem.

9. Magam az *y*-féle jelek régiségbeli *ü* hangértékének eredetén, illetőleg az *ü* értékű *y* jelölés keletkezésén gondolkodva, úgy látom, hogy a középkor és kora-újkor klasszikus, görög—latin műveltségű deákjai a görög *v* (üpszilon) jel hangértékét vitték át a neki megfelelő latin *y* (ipszilon) jelre. Minthogy pedig az *ÿ*-nak a XVII. század elejétől kezdve a lefelé nyúló szára sokszor annyira elcsökevényesedett, hogy az ilyen *ÿ* írásképe nagyon közeledett, szinte-szinte egybeesett a későbbi *ü* betűvel, nem lehetetlen, hogy az elülső hangrendű, labiális, felső nyelvállású magánhangzó jelölésére a XVI. század második felében alakulató és a XVII. század első felében véglegesülő *ü* jelnél való megállapodásban éppen az *ü* hangértékű *ÿ* jelölésbeli gyakorlat is közrejátszhatott. Alighanem ennek is része van abban, hogy a XVI. század második felétől a XVII. század közepe tájáig szórványosan találkozunk *ÿ* jellel is, habár ez a jel-változat az *ü* hangértékű *w*, *ÿ*, *v* jel egyszerű jelölés-keveredésével is kialakulhatott.

Általánosabb érvényű észrevételként legyen szabad hangot adnom annak a vélekedésemnek, hogy a következőkben a levéltári darabok vagy az oklevélkiadványok, illetőleg az OklSz. nem egy adalékának olvasatával kapcsolatban — legalábbis egyes esetekben — megnyugtatóbb volna a kettős *i*-s és *ü*-s olvasati lehetőséggel számolnunk, mintsem tovább haladnunk azon a régi, biztosnak látszó — szerintem azonban nagyon is ingoványos — csapáson, amelyet az *y*-féle jelek kizárólagos *i*-s olvasatának hívei tapostak.

ANNASSZONY ÉS ASSZONYTÁRSAI

1. A tiszaháti és az ugcsoi magánhangzó-kivetésről írt tanulmányában Csúry Bálint az *asszony* szóval kapcsolatos hangkivetéses jelenségre 1545-ből idézi a legrégebbi adatot (MNy. XXV, 167—8). Mikesy Sándor a tőlem pótlólag közölt XVI. századi levéltári adatokat néhány érdekes példával megszerezve rámutatott arra, hogy „a magánhangzó-kivetés jelensége már a XVI. század végén általános volt“ (MNy. XL, 378—9). Mindannyiunk figyelmét elkerülte azonban néhány még korábbi, XV—XVI. századi adat.

Az első, a tőlem eddig ismert legrégebbi, 1496-ból való; íme ez: „Possessionibus Molnoszechewd *Zentkatherynazzon*“ (OklSz. *asszony* al.). Zolnai Gyula ezt a Vas megyei *Szentkatalinra* vonatkozó adatot — nyilván éppen a magánhangzó-kivetés miatt — megkérdőjelezi ugyan, de Csánki megerősítő közlése ismeretében ezt felesleges óvatosságnak kell tartanunk, és a kérdőjelet törölnünk kell. Ő ugyanis a jelzet azonosságából ítélve ugyanabból az oklevélből a következő adatot idézi: „Posafalva alias *Zenthkatherynazzon*“ (Csánki II, 797), habár 1489-ből a településnévnek ő is *Zenthkatherina* formáját ismeri (A helynév maga a Vas megyei Pószentkatalin nevével azonosítható). Amúgy sincs okunk kételkedni az ilyenféle alakok korai előfordulásának lehetőségében, hiszen ez az adalék nem áll társtalanul. Hivatkozhatunk ugyanis 1508-ból a NádK. *Vrzolazzon* adatára; ez nyilván csak *Urszolasszonynak*, esetleg *Urszolyasszonynak*, tehát mindenképpen magánhangzó-kivetéses alaknak olvasandó. (Ilyen alakként idézi az EtSz. is. Az adatot magam innen vettem. Jellemző, hogy a NySz.-ban sem ez, sem más ilyen régi, magánhangzó-kivetéses alak az *asszony* szó, illetőleg összetételei alatt nincs. A NySz. és nyomában Csúrynek Cal.-ra való hivatkozása törlendő, mert az 1585-i kiadásban nincs ilyen alak; vö. Melich-kiad. *hospita* és

materfamilias al.) — További bizonyítékot nyújt e jelenség XVI. század eleji meglétére az az 1514-ből való magyar nyelvű nyugtatvány is, melyben béltéki Drágffy János „menedykett“ (elismervény) ad Várday Ferenc erdélyi püspöknek a visszafizetett kétszáz forintról. E levél záradékában ugyanis ezt olvashatjuk: „ez lewel kelth ezdedwen (!) [eredan [en *Ilona/on* napyan 1514“ (MNy. II, 162). Ez az adat nagyon korai volta mellett azért is érdekes, mert a Szatmár megyei Erdődről, a Csűrýtől vizsgált terület tőszomszédságából való. Szerencsére e nyelvemlék közlője, Kujáni Gábor a szöveg „eredeti kiejtés“ szerinti átírásával együtt közli a nyelvemlék hasonmását is; az átírásban ő ugyanis *Ilona-(a)sszony* alakot szerepeltet, holott nyilvánvalóan ez esetben csakis az *Ilonaszony* ~ *Ilonasszon* olvasattal számolhatni. Az oklevélben betűvétséggel szereplő *ezdedwen* helység-megjelölésben a közlővel együtt a Szatmár megyei Erdőd határozóragos *Erdöden* alakjára kell gondolnunk; az idézett forma kétségtelenül tollhibából kerülhetett bele a nyugtatványba.

2. S ha már az *asszony* szó ilyen magánhangzó-kivételű nőnévalakulatairól ismét szót ejtettünk, a hangzó-kivételű alakok XVI—XVII. századi gyakoriságára és egyben e formák földrajzi elterjedtségére nézve ideiktatom a szótörténeti gyűjtésem cédulaanyagából újabban előkerült adatokat:

1544: „*Katalin azzon* az the zerelmes anyad Zoltanne“ (Kassa; LevT. I, 25). 1563/69: „*Potynczazon*“ (Mészkö TA.; kétszer is így, de ugyanott *Potyncza azzon* és *Potyncza Azzon* alakban is). 1566: *Martazon* (Szászsombor SzD.). 1567: „*Barbar Azzon*“ [Kisszöllős, később Szászsöllős KK.; ugyanabban az oklevélben alább „*Thomassy Barbara (!) Azzon*“ alakban is]. 1569: „*Myhalyf barbaraszony*“ (Msz.; kétszer így, de egy másik ugyaninnen és ugyanez évből való oklevélben a „*Mihalyf Borbara azzon*“ alakot olvasom). 1578: „*beldj Kelemenne Lazar Annazon*“; „*Pal: mate Laszloneje, Annazonjnie (!)*“ [Hsz.; ugyanebből az oklevélből ezt a szövegrészletet idézhetem: „*felseő Toryai Pal mate Lazloie (!) Anna Azzonj*“]. 1578: „*Nymethy Nehay Zeoch Isthwanetwl Annazzontwl*“ (Dés). 1578: „*Az Nemes zemely Azzonyallath Swky Katthazon* az Nehay

Lazar ferenczne" (Jobbágyfalva MT.; az oklevél egykorú másolatában a leíró a bennünket érdeklő névalakulatot *Katalin Azzony* formára változtatta). 1584: "...ő kglme feleségével Besseney Annasszonnyal (így!) pöröl volna érette..." (Várhegy Hsz.; SzékOkl. V, 138). 1584: „az mathias mihali leania Annazzony" (Dés). 1585: „Buda Janosne Meregh Annazzon" (Dés; ugyanebben a forrásban: „Bornemiza Mihalne Wass *Sophia asszony*"). 1588: „Zaz Istuanne Ilonazzony" (Dés; ezt az adatot a krónikás énekszerző Temesvári János saját kezű okleveléből idézem; Temesvári Désen „jövevény" volt, s az ilyen alakokra való hajlamát anyanyelvjárásából, alkalmasint Temesvár vidékéről hozhatta, bár az itt közölt adatok bizonyosága szerint a magánhangzó-kivetés a dési nyelvjárásnak is jellemzője volt). 1589: „Daniel kowaczne Orsolyazzonj" | „Gergel Kowaczne Susannazonj" (Dés). 1599: „Zanizlofj Bathorj sofiafon" (Bánffyhunrad; ez és az alábbi *Zsófia-asszon(y)*-nak olvasható adatok talán nem is tartoznak ide, hiszen legalábbis az esetek egy részében a *Zsófia* név kicsinyítő-becéző *Zsófi* alakjából keletkezett formáról van szó). 1603: „Demeterfalwj peter deakne Ilonazonj" (Hsz.). 1607: „Kouacz Mathene Szonda Annazzonj" (Uzon Hsz.). 1620: „Laposi Mihaline Julia Katazzony ... Magyar Diznaio(n) lako Thorda Varmegeiben" [Disznajó MT.; de ugyanebben a forrásban ezeket a neveket olvasom: „Huzsar Istuanne Azzonio(m) Banffi Lossonczy (!) *Borbala Azzony Jobbagia*" | „Bornemizza (!) *Susanna azzony*"]. 1622: „Nemzetes Liptay Kat Azzony vitezleő Varfalvi Kis Matyasne" [a *Katasszony* egyes esetekben természetesen származhatik a *Katalin* név régebbi egyszótagos *Kat* becealakjából (vö. Horger, MNyj. 120—1); az ilyen alakok akkor persze nem tartoznak ide]. 1623: „Veres Annazzon" (Meggyesfalva MT. kétszer is így, de aztán ugyanott „*Veres Anna azzon*" alakban is. Ugyanebben a forrásban többször is találkoztam a „*Veres Christina azzon*" névalakkal) | „Zekeli martonne Katazzoni" (Páké uo.). 1627: „Huzar Istvanne banfi borbarazoni" (Erdély; l. előbb 1620 al.). 1636: „Ozdi Susannazon Jobbagia" (Nyárádtó MT.). 1638: „Petki Ferenczne Kovaczyoczj Katasszony" (így egyszer, de ugyanez a név ugyanabban a forrásban előfordul még háromszor *Kata-asszony* alakban is; ugyanitt

olvasható ez az adat is: „Napolyi Gyeörgy Uram feleseghe Kun Kata asszony“ | „Patai Sophjasszony“ (így négyszer ugyanabban a forrásban, mint az előbbi, de l. a korábban mondottakat!) | „nehaj Teleghdj Sophjasszony“ (Dés; így kétszer!). 1639: „Ozdy Susannaszony szanto feölde“ (Nyárádtő MT.; egy másik ugyaninnen, ugyanez évből való forrásból is ezt jegyeztem ki: „Ozdy Susannaszony Attia“). 1646: „kinaltata megh en Velem ... az Nemszetes (!) Angialos Istua(n) Vra(m) az Nehaj nemszetes Hiduegi Thamas Vra(m)nak Relictaiat, Nemzetes Susaniassziont (!) magát mint Relictat es vgi mint az eő kigelme ... haiadon leaninak Ersok aszonynak Ilonnaszionnak Sara aszionnak (így!) kataszionnak Susaniasszionnak Naturalis Tutrixat ... portiojoknak Zalagiaual“ (a *Susaniasszion* ugyanebben a forrásban még többször így, de egyszer előfordul a „Miko Susania aszion“ névalak is). 1648: „Borbelj Kataszoni“ | „Borbelj Kataszonnak“ | „Borbelj Kataszontol“ (Csomafája K.). 1650: „Eordogh Kataszoni“ | „Eordogh Kataszon“ (többször így, de egyszer „Eordogh Kata aszoni“ alakban is) | „Eördögh Illonaszon“ (Kolozsvár). 1657: „Vincze Annaszony“ (Dés; kétszer is így!). 1658: „Vöttem volt ... hazastarsul magamnak ... Zarko Annaszon“ (Marosvásárhely). 1696: „fodor Borkasszony“ (Havadtő MT.; háromszor is így!). 1741/1745: „tön előttünk ilyen testamentaris dispositiot ... Keszei Boriskaszszonynak edgy kláris övet“ (Kolozsvár). — Az összes adatok — egy kivételével (ezt külön jelzem) — gyűjteményem anyagából valók. A forrásjelzeteket helykímélés céljából elhagytam.

3. A fentebb felsorakoztatott adatokból nyilvánvaló, hogy a XV. század végétől a XVI. század közepéig — eddigi tudásunk szerint — csak szórványosan jelentkező, *asszony* névvel összetett, magánhangzó-kivetéses névalakulatok a XVI. század második felében, legalábbis az erdélyi írásbeliségben annyira gyakran fordulnak elő, hogy egyes pontok (pl. Dés) okleveles nyelvében a magánhangzó-kivetés jelenséget még akkor is hangtani jellegzetességnek kell tartanunk, ha a kérdéses pontokra vonatkozó oklevelekben — amint arra minden esetben rámutattam — e tekintetben itt-ott ingadozásra bukkanunk. Minthogy a felsorolt magánhangzó-kivetéses ese-

tek mindannyiában elírás lehetőségét már eleve is ki kell zárunk, jogosan következtethetünk arra, hogy a leírók és nyilván környezetük nyelve is hajlott a magánhangzó-kivetéses alakok használatára felé, de időnként a nyelvjárási szinten mozgó, köznapibb használatú alakokat a kialakulóban levő irodalmi nyelvi helyesíráshoz igazodó formák szorították ki. A magánhangzó-kivetéses alakoknak az erdélyi írásbeliség nyelvében való kezdeti gyakorisága, majd később fokozatos elmaradozása tehát alkalmasint kapcsolatban van a köz- és irodalmi nyelv egységesülési iránylatával, mert hiszen a fentebbi adatfelsorolásból is látnivaló, hogy a XVI. század közepétől a XVII. század közepe tájáig terjedő időszakaszban — legalábbis Erdélyben — a magánhangzó-kivetéses alakok gazdag sorával találkozunk, a XVII. század második felében azonban az ilyen alakok száma rohamosan fogy. A XVIII. századtól pedig — hosszas levéltári böngészgetésem eredményeképpen is — mindössze csak egy ide vonható adatot iktathattam ide. Mivel pedig a magánhangzó-kivetés jelensége a XVIII. század folyamán még nyelvjárási szinten nem tűnhetett, sőt még jóval később sem tűnt el, az ilyen alakoknak az okleveles nyelvből való kiszorulása csak az irodalmi nyelv és a tőle befolyásolt köznyelv fokozatos nyelvjárási elszíntelenedésével vagy talán inkább csak az irodalmi helyesírásnak a nyelvjárási formákat kerülő magatartásával hozható kapcsolatba.

Ezek után valószínűnek látszik, hogy hasonló jelenségekre a nyelvterületről máshonnan is kerülhetnek elő bőségesen adatok (l. ilyeneket MNy. LVI, 322—7). Biztosak lehetünk afelől, hogy a már kiadott, valamint a végeérhetetlen bőségben még levéltárakban rejtekező adatok kibányászása után a magánhangzó-kivetés jelensége a XVI—XVII. századi magyar nyelvben majd sokkal gyakrabban jelentkező sajátságának bizonyul, mint amennyire gyakorinak hiányos adataink alapján eddig tartottuk, illetőleg tarthatjuk. Valóban igaza van tehát Mikesynek, hogy a jelzett időszakaszban a magánhangzó-kivetés jelensége köznyelvi szinten meglehetősen általános vagy legalábbis nagyon gyakori lehetett.

TEMESVÁRI JÁNOS DEÁK

1. Mikor néhány évvel ezelőtt a dési magyar nyelv története tisztázásának szándékával darabról darabra átnéztem és kicéduláztam Dés városának jelenleg a Kolozsvári Állami Levéltárban őrzött egész okleveles anyagát, egy 1584. február 16-ról keltezett magyar nyelvű bizonyoságlevél erősen ö-ző nyelve hirtelenjében teljesen megzavarta azt a képet, amely bennem a dési magyar nyelvről a levéltár XVI. századi magyar nyelvű többi darabjának olvasása során kialakult. A dési nyelv ugyanis a XVI. század végén ahhoz a csak enyhén ö-ző középerdélyi magyar nyelvjáráshoz tartozott, amelyben csak az *eszik, lesz, tesz és vesz* ige múlt idejű alakjaiban (*öttem, öttél, ött stb.*; *löttem, löttél, lött stb.*; *töttem, töttél, tött stb.*; *vöttem, vöttél, vött stb.*), azaz csak néhány esetre korlátozódoan jelentkezik valamelyes ö-zés. Az ettől a gyenge fokú ö-zéstől erősen elütő nyelvezetű oklevél keltette zavar érzete azonban csak addig tartott, amíg a bizonyoságlevél olvasása rendjén a levél aláírására (Ioannes Themesvari notarius juratus sedis judicariae comitatus Zolnok Interioris manu ppia) nem szegződött rá szemem. Az aláíró, Temesvári János, Belső-Szolnok megye ítélőszéke hites jegyzőjének vezetékneve ugyanis számomra kétségtelenné tette, hogy a bizonyoságlevél leírója és aláírója esetében a dési nyelv vonatkozásában „jövevény”-nyel van dolgunk. A név alapján nyilvánvalónak látszott, hogy Temesvári János deák vagy rokonsága Désre Temesvárról, tehát az ún. alföldi nyelvjárásterületről kerülhetett, amelynek nyelvét Balassa József éppen legjellegzetesebb hangtani sajátysága alapján ö-ző nyelvjárásnak is nevezi (L. tőle: MNyjO. 45). Ez a pillanatnyi zavart eloszlató felismerés, illetőleg jogos feltevés után az irodalomtörténetből egyébként jól ismert Temesvári János és ö-ző nyelve jó ideig kikerült érdeklődésem köréből. Csak újabban, egy érdekesen összefonódó irodalom- és nyelv-

történeti mozzanat kapcsán tűnt újra előm Temesvári alakja.

Előadásaimban ugyanis a magyar hangtörténet tárgyalása során érthetően foglalkoznom kell a magyar irodalmi nyelv, azaz a tájnyelvi változatok, a nyelvjárások fölé egységesülő írott nyelvváltozat kialakulásának, sőt emellett még annak a nem kevésbé fontos kérdésnek vizsgálatával is, hogy vajon az írott nyelv mellett a XVI. század második felében kialakult-é egyszersmind legalább egy bizonyos mértékig egységes köznyelv is. Mikor ezt a kérdést hangtörténeti összefoglalásában Bárczi Géza felvetette (l. tőle: Htört. 107, Htört.² 171), úgy találta, hogy a beszélt köznyelv egysége a középmagyar kor végén, az irodalmi nyelv egységének kialakulási időszakaszában „még sokkal csekélyebb volt, mint a különben még szintén számos változatot elbíró irodalmi nyelvé“ (i.h.). Bárczi e kérdéssel kapcsolatos észrevétele során jellemzőnek tartja azt, hogy vannak olyan hangtani jelenségek, amelyek nyomtatásban soha nem fordulnak elő, a beszélt nyelvben, tehát a köznyelvhez közelebb álló levelekben azonban fellelhetők. Ugyanő Horváth János ide vonatkozó megállapítására hivatkozva erre jellemző bizonyságként megemlíti azt, hogy például Szegedi Lőrinc 1588-ból és 1593-ból fennmaradt két levelét erősen ő-ző szegedi nyelvjárásban írta, holott nyomtatásban napvilágot látott egyetlen műve, az 1575-ben Debrecenben megjelent Theophania nyelvében alig akad ő-zés (vö. Horváth, A reformáció jegyében 315; Bárczi, i.h.). A Szegedivel kapcsolatban Horváthtól közölt vélemény megemlézésekor — az alább kifejtendők miatt — az irodalmi nyelvhez való látszólag tudatos közeledés esetében is ajánlatos számolnunk azzal az eshetőséggel, hogy a debreceni, illetőleg Debrecen környéki nyelvet beszélő kéziratgondozó (szerkesztő), illetőleg a nyomdai munkálatok végzője tulajdonképpen nem az akkor még ki sem alakult irodalmi nyelvi eszményekhez, normákhoz, hanem saját, hihetőleg már akkor is e-ző anyanyelvjárásának hangtani sajátosságaihoz igyekezett közelíteni a keze alól kikerülő nyomtatvány nyelvét. Ha ez így volna, akkor az ő-zés tekintetében való elszíntelenedést nem Szegedinek, hanem a szerkesztőnek, illetőleg a nyomdai munkálatok végzőinek kellene tulajdonítanunk.

Ezeknek az észrevételeknek olvasásakor ismét elem került most már ilyen vonatkozásban Temesvári János nyelvének kérdése. Minthogy Temesváritól az említett bizonyáglevélen kívül a dési városi levéltárból még több saját kezű oklevelet, sőt ugyanonnan több, vele kapcsolatba hozható iratot ismerünk, az oklevelező és az író Temesvári nyelvének vizsgálata számomra érdekesnek ígérkezett. Éppen ezért újra átnéztem a dési városi levéltár XVI. század második és a XVII. század első feléből való anyagát, sőt — Jakó Zsigmond szíves figyelmeztetése nyomán és az ő előzékeny segítségével — végiglapoztam a beszercei és a kolozsvári városi levéltárnak ez időszakaszából való nagyon gazdag levelezését is. Beszerce, Kolozsvár és Dés között már a földrajzi közelség miatt is évszázadokon át meglehetősen szoros, főként gazdasági természetű kapcsolat volt, és így remélni lehetett, hogy főbíró korából esetleg fennmaradhatott Temesvári írta levél. Mikor azonban az ilyen irányú kutatás nemleges eredménnyel zárult, áttanulmányoztam Temesvárinak a tatárjárásról szóló históriás énekét; előbb az újabb, Dézsi Lajos-féle, majd mikor e kiadványnak a nyelvtörténeti kutatásban való használhatóságát illetően bennem jogos kétely támadt, az 1574-i Heltai Gáspár-féle kiadásban. E vizsgálódás során néhány olyan megfigyelést tettem, amelynek közlése most több szempontból szükségesnek látszik.

2. Temesvári János deákról az irodalomtörténet eleinte egyetlen művének említésén túl semmit sem tudott. Toldy Ferenc még azt az adatot sem emelte ki, amely históriás énekének utolsó versszakában Désen lakására és az ének forrásának megjelölésére vonatkozik. Szabó Károly az utolsó versszak idézésével és a könyvészeti vonatkozású kérdések tisztázásával csak szerényen bővítette Temesvári vonatkozó gyér ismereteinket. Nem mond többet róla Bodnár Zsigmond, sőt jóval később Badics Ferenc sem. Horváth Cyrill meg a tatárjárásról Désen verselő Temesvári János deákat összevételi, illetőleg egynek veszi azzal a Temesvári Istvánval, aki (mező)telegdi skólamesterségében a kenyérmezei csata lefolyását rímelte meg, és így — nyilván elnézésből — mindkét históriás éneket Temesvári Jánosnak tulajdonítja. Az irodalomtörténet

nem vett tudomást Kádár Józsefnek arról a két szűkszavú adatáról sem, mely Temesváriának 1575—1584 közötti dési városi főjegyzőségéről és 1592—1593 táján viselt főbírói tisztségéről beszél. Alkalmasint Kádár utalása nyomán terelődhetett azonban rá Lukinich Imre figyelme Temesváriának akkor Désen, a városi levéltárban őrzött leveleire. A levéltár anyagának átnézése során Lukinich összezsuzdte és két cikkecskében közzétette mindazt, amit a levéltárnak egyébként gazdag, de Temesvári személyét illetőleg adatokban szegényes anyagában találhatott. Lukinich ezeket az adatokat füzte Temesvári személyéhez: Temesvári 1575-től 1584-ig Belső-Szolnok megye főjegyzője (helyesen: jegyzője) volt, és csak 1584 augusztusa körül választhatták meg egyúttal Dész város jegyzőjének is. 1588—1590 között városi esküdt, 1593-ban pedig dési főbíró volt. Abból, hogy Báthory Zsigmondnak egy 1594. május 20-án kelt oklevelében Litterati Lőrinc szerepel dési főbíróként, Lukinich eleinte arra következtetett, hogy Temesvári még 1593-ban vagy 1594 elején meghalt; később azonban egy újabban előkerült adat világánál maga Lukinich is kénytelen volt e feltevést tévesnek minősíteni. Időközben ugyanis a város egyik régi, azóta megsemmisült jegyzőkönyvében Lukinich egy Temesvárirra vonatkozó, 1606-ból való bejegyzésre bukkant. E bejegyzés szerint ez évben Tömösvári (így!) János deák prókátora (ügyvédje) volt a Belső-Szolnok megyei Mikeházán lakó Giróti Indali János állítólagos jobbágyasszonyának, Meggyesi Mihálynének abban a perben, amelyet ez utóbbi néhai férje földesurával folytatott. — Az asszony nevében kétségtelenül Temesváritól megfogalmazott és jegyzőkönyvezett tiltakozás élénk fényt vet Temesváriának és így a dési polgárságnak a korabeli vármegyei nemesség jobbágy-szerző törekvéseivel szemben való állásfoglalására. — A Lukinich kibányászta életrajzi adatoknál nem mond többet Dézsi Lajos, Szinnyei József, Pintér Jenő és Horváth János sem. Ez utóbbinál azonban Temesvári egyetlen históriás éneke tartalmának, alakításmódjának és ritmusának velős rövidségű értékelése is olvasható.

Mindössze ennyi az, amit eddig Temesvári János deák személyével kapcsolatban az irodalomtörténetírás kiderített. És ez érthető is. Úgy látszik ugyanis, hogy Temes-

vári első históriás éneke megjelenése után irodalmi tevékenységet nem folytatott, vagy legalábbis újabb munkát nem tett közzé. A helyi hivatali-közeleti szereplés foglalhata le és tölthette ki teljesen életét. Ilyen szempontból ugyan jelentős, országos viszonylatban azonban jelentéktelen alakja éppen azért nem hagyott a történeti forrásanyagban maga után olyan nyomokat, amelyekből a kutatás életére és működésére nézve további kiegészítő adatokhoz juthatott volna. Innen van az, hogy az adatokon túl nem néző, illetőleg az adatokat távolabbi összefüggésbe nem állító pozitívista irodalomtörténeti és történeti kutatás csak ilyen fakó képet tudott felvázolni XVI. század végi irodalmunknak erről a sok szempontból érdekes, életsorsa alakulásában, emberi és társadalmi magatartásában korára, környezetére annyira jellemző alakjáról.

3. Újabb megfigyeléseim eredményeképpen azonban ezt a fakó, elmosódó körvonalú képet bizonyos vonatkozásban meg kell zavarnom, más vonatkozásban azonban élesebbé, jellegzetesebbé kell tennem. Az anyag újabb átvizsgálása után kétségtelen először is az, hogy a dési levéltárnak eddig a históriásének-író Temesvári János deák személyéhez kapcsolt iratai két különböző személyre vonatkoznak. Hogy ezt az újabb bonyodalmat jelentő tételt bebizonyíthassam, ismét elő kellett vennem a dési városi levéltárnak ide vonatkozó okleveles anyagát.

Mindjárt előljáróban meg kell jegyeznem, hogy a szóban forgó levéltári adatok a következő három csoportba sorolhatók:

a) Az első csoportba ugyanazon napon, 1575. december 26-án más-más ügyben kiállított három, latin nyelvű oklevél tartozik. Ezek közül ugyan csak egyik viseli a szerkesztő, Joannes Literatus de Theomoswar dési nótárius aláírását, de az írásjelleg és emellett az oklevélforma szakasztott azonosságából kétségtelen bizonyossággal megállapítható, hogy mindhárom oklevél egy és ugyanazon kéztől származik.

b) A második csoportba három 1584-ből és egy 1588-ból való, összesen tehát négy Temesvári János kezírásában fennmaradt magyar nyelvű bizonyáglevél tartozik. Az első csoportbeli három oklevelet a második

csoportbeli négy bizonyságlevéltől, illetőleg vallató-jelentéstől már a futólagos átnézés alkalmával is a két iratcsoport darabjai közötti szembeötlő írásjelleg-különbség választja el. Érdekes, hogy az első csoportba tartozó bizonyságlevelek leírójának, Joannes Literatus de Theomoswarnak kissé ideges, kora írásjellegétől elütő, „modern” kurzívírás felé hajló a betűvetése, a második csoportba tartozó iratok írója, Temesvári János deák pedig régiesebb, maradibb írásjelleggel ír. Ha a két csoport darabjai nem volnának keltezésükben is kétségtelenül hitelesek, a kilenc évvel előbből keltezett, azaz az 1575-ből való bizonyságleveleket akár a század végéről vagy a XVII. század legelejéről valóknak is tarthatnók, míg a későbbieket, az 1584-ből és 1588-ból valókat előbből, a XVI. század közepén keletkezetteknek is nézhetnők. — E második iratcsoport darabjait a következő jellegzetességek kapcsolják egybe: 1. Mindannyi Temesvári János deák kezeírásában maradt ránk. 2. Nem kevésbé fontos a darabok mindenkének nyelvében jelentkező ö-zés. Ez utóbbi természetesen csak úgy érthető meg, ha írójukat — nevének tanúsága alapján — Désre az ö-ző nyelvterületről beszár-mazottnak tartjuk.

c) A harmadik csoportba sorozott négy levéltári darabot az fúzi egybe, hogy mindenkiben egy Joannes Teomoswaryról, illetőleg — a három magyar szövegűben — Teomeosvari János, illetőleg Teomeoswary János deák nevű személyről történik említés. Mindenik forrásban a lényegtelen betűjelbeli különbséggel írt vezetéknev T ö m ö s v á r i n a k, tehát ö-ző alakúnak olvasandó.

Ha már most a vezeték-, illetőleg családnevek kialakulatlanságának, tehát a névalak változékonyságának olyan jellegzetes korában, mint amelyről a XVI., sőt a rákövetkező század számtalan névváltozása, névhasználat-ingadozása bizonytságot tesz, mondom, ha e korban a névhasználat-kérdést mai szemmel néznők, akkor arra a következtetésre kellene jutnunk, hogy az 1. és 3. csoportba tartozó iratok oklevelező, illetőleg oklevelezett személye az azonos névalak alapján egy környezetétől T ö m ö s v á r i, a 2. iratcsoport okleveleinek szerkesztője pedig egy másik, T e m e s v á r i vezetéknevvvel emlegetett

személy lehetett. Minthogy azonban névállandóságról e korban, sőt még jóval később is beszélni nem lehet, a két első iratcsoport írásjellegének összevetése alapján csak annyit lehet kétségtelenül megállapítani, hogy az 1575-ben oklevelező Joannes Literatus de Teomoswar és az 1584-ben meg 1588-ban négy biznyságlevelet kiállító Temesváry János két különböző személy volt.

Az eddigi történeti és irodalomtörténeti kutatás tehát két különböző személy életrajzi adatait keverte egybe és fűzte a históriásének-író Temesvári János deák alakjához akkor, amikor őt 1575-től 1606-ig Désen élő, egyetlen személynek, előbb megyei, illetőleg városi nótáriusnak, majd a város főbírájának, később, nyilván élete vége felé, prókátornak állította. Ez a zavar abból keletkezhetett, hogy a dési levéltár okleveleinek használatakor az elűtő írásjellegre figyelembe nem véve, a kutatók a név látszólagos azonossága alapján egynek vettek két olyan személyt, akit pedig az írásjelleg eltérő volta alapján jogosan tarthatunk különböző személynek. Éppen ezért a dési levéltár megvizsgált iratai alapján az 1575 táján városi nótáriusi tisztséget viselő Joannes Literatus de Teomoswar alakját határozottan el kell választanunk a Désen 1584-től különböző tisztségeket viselő Temesvári János deák alakjától.

4. Ezek után természetszerűen felvetődik az a kérdés, hogy e két személy közül melyik hát a históriásének-szerző. És itt eleve is be kell vallanom, hogy e kérdésre egyelőre, sőt talán a módszerbeli finomodás későbbi, fejlettebb fokain sem lehet majd kétségtelenül biztos feleletet adni. A valószínű felelet megfogalmazása céljából szükségesnek látszik előljáróban annak a kérdésnek megvizsgálása, hogy milyen történeti okok teszik érthetővé szinte egy időben két, neve után ítélve Temesvárról beszármazott személynek Désen való jelentkezését, sőt az egyiknek helyi viszonylatban olyan fényes pályafutását, melynek során a város vezetésében döntő szerepet jelentő főbírósgot is elérte.

A két „jövemény“ sorsa a történelmi események alakulása során fűződhetett e kis erdélyi városhoz. Buda elfoglalása (1541) és a Tinódi Lantos Sebestyéntől meg-

énekelt szegedi veszedelem, valamint „az vég Temesvár“ elveszte (1552) után elsősorban a Délvidékről hatalmas menekülési hullám indult a meg nem hódoltatott részek felé. A menekülők elárasztották a töröktől meg nem szállott közeli területeket, de közülök sok távolabbi részre is elvetődött. A több-kevesebb ingósággal, nem ritkán éppen jelentős kincsel menekülő délvidékiek elsősorban a biztonságosnak látszó kerített városokba vagy a hódoltságtól távol eső, és így a török harácsolás útjába nem eső mezővárosokba igyekeztek. Minthogy pedig a jövevények nagy része nemes volt, és személyére nézve birtokai elveszte után is az maradt, vagy legalábbis az akart maradni, a nemesi elemeknek ez a városokba való özönlése megzavarta városainknak társadalmi rétegződés szempontjából addig meglehetősen egynemű képét. A jövevények nemcsak személyüket, de elmenekített ingóságaikból szerzett ingatlanukat, főként házaikat ki akarták vonni a városi bíró és általában a városi közigazgatás hatásköréből, s a város polgárságával — gazdasági és társadalmi okokból — ellentétben álló nemesi vármegye joghatósága alá akarták magukat rendelni. A désiek és a vármegyei nemesség összeütközésére már a középkorból is több adatunk van, az erdélyi fejedelemség korától kezdve éppen a fennebb érintett nemesi beáramlás és a vármegyei nemesség hatalmaskodása következtében az ilyen esetek hovatovább szaporodtak. Izabella királyné és fia helytartója már 1548-ban szigorú rendeletet bocsátott ki Belső-Szolnok megye közönségéhez, hogy a désieket, különösképpen a dési bírót a város régi kiváltságai ellenére Tötöri Miklós és Balázs panaszára a megyei törvényszék előtt perbe fogni ne merészelje (Kádár, SzDMon. III, 19 kk.; uo. alább még több eset). Ilyenformán a dési polgársággal az egész középkoron át, de újabban az erdélyi fejedelemség kialakulásának már első évtizede óta is hatalmaskodó vármegyei nemesség a hódoltságból menekülő kiváltságos rendhez tartozókban a polgárság elleni küzdelmében fegyvertársakat remélt, s a legtöbb esetben kapott is. Hiába adtak ugyanis ezek a jobbára nemesi rendhez tartozó betelepülők külön-külön ünnepélyes nyilatkozatot arról, hogy letelepedésük engedélyezése esetén a városi főbíró hatásköre alá he-

lyezik magukat és ingatlanaikat, és hogy a város terheit a polgársággal együtt viselik, gazdasági érdekeik, emberi önzésük szavára hallgatva, azután is mindent elkövettek, hogy személyük mellett ingatlanaikat is kivonják a főbíró hatásköre alól és a nemesi megye hatásköre alá helyezték.

Az egyébként ismeretlen körülmények között éppen Désre vetődő két temesvári menekült a dési társadalmi osztályok ilyen harcába csöppent bele. Ide kerülésük idejét nem tudjuk pontosan meghatározni, de nyilvánvaló, hogy Joannes Literatus de Theomoswarnak jóval 1575, Temesvári János deáknak meg ugyancsak jóval 1584 előtt kellett Désre kerülnie ahhoz, hogy egyik is, másik is a jelzett időpontban olyan jelentős, felelős tisztséget töltsön be, mint amilyen a városi nótáriusság volt. A nótárius ugyanis nemcsak a város hivatali írásbeliségének végzője, és így az oklevelek szerkesztője volt, hanem a város féltett kiváltságleveleinek, a városi levéltárba bekerült köz- és magánjogi iratok őrzője is. A nótáriussá választás tényében tehát a város polgárságának a nótáriussá választott személy iránti, hosszas tapasztalat eredményeképpen kialakult feltétlen bizalmát kell látnunk. Nyilvánvaló tehát, hogy a városba való begyökerezés hosszabb-rövidebb ideje alatt mindkét jövevénynek döntenie kellett arról, hogy a városi polgárságnak és nemességnek a XVI. század második felében egyre élesedő osztályharcában melyik félhez csatlakozik. A nótáriussá, illetőleg főbíróvá választás tényéből, sőt a második Temesvári esetében más körülményekből is, úgy látszik, hogy mindkét jövevény becsületesen állotta a menedéket nyújtó várossal szemben fennálló kötelezettségét, mert a két fél harcában határozottan a haladó osztályhoz, a városi polgársághoz csatlakozott. Az első Tömösvárival kapcsolatban csak a nótáriussá választás tényében megnyilvánuló feltétlen bizalom miatt gondolhatunk jogosan erre, a második Temesvári esetében azonban a városi közéletben való súlyának emelkedése és főbíróvá választása miatt a „jövevény“-nek a polgárság érdekeivel való tökéletes azonosulásával kell számolnunk. — Hogy a kiváltságos osztályhoz tartozott-é, vagy polgári renden lévő volt-e a két menekült, erre az első

Tömösvári esetében semmi bizonyítékunk sincs, a második Temesváriának két oklevelén fennmaradt címeres (?) gyűrűpecsétje és az a körülmény, hogy 1584-ben a nemesi vármegye, Belső-Szolnok jegyzője is volt, erre a feltételezésre valamivel bizonyosabb alapot szolgáltat.

A két menekült egymáshoz való viszonyára nézve közölnöm kell azt a — sajnos, kétségtelen adatokkal nem bizonyítható — feltevésemet, hogy a két személy között rokoni kapcsolatnak, az sem lehetetlen, hogy az apa és gyermeke viszonynak kellett lennie. Valószínűnek látszik, hogy a két menekült egyidőben, együtt került Désre. Minden valószínűséggel az előbb 1575-ben nótáriusként oklevelező Joannes Literatus de Theomoswar volt az idősebb, alkamasint az apa, és az 1584-től kezdve nótárius, majd főbíró, végül prókátorként szereplő Temesvári János deák lehetett természetesen a fiatalabb, alighanem a fiú. Az a látszólag ennek ellentmondó tény, hogy tudniillik az első Tömösvárinak, tehát szerintem az idősebbnek van a „modernebb“ kurzívírás felé hajló kezeírása, a második Temesváriának, szerintem a fiatalabbnak, kézírása viszont a kódex-írás hagyományait őrző jellegűnek látszik, ez a tény a következő feltevéssel megmagyarázható: Az első Tömösvári java férfi korában választhatta a török szolgaság helyett a bizonytalanba való menekülés útját. Ő tehát már szülőtte földéről vagy legalábbis neveltetési helyéről alkamasint magával hozta az erdélyinél több évtizedes léptekkel előbb járó magyarországi oklevelezés „modernebb“ írásjellegét (l. Istványi, MlR. 64 kk.), míg a fiatalabb Temesvári idősebb rokonával, esetleg éppen apjával gyermekként kerülhetett Désre, és a betűvetést itt tanulhatta meg, vagy legalábbis erre vonatkozó tanulmányait itt, vagy esetleg Kolozsvárt fejezhetette be. E feltevés helyessége esetén a „fiatalabb“ Temesvári írásának régiesebb jellege ezek szerint a hagyományőrzőbb, maradibb dési iskolában akkor tanított régiesebb írásfajtaival volna magyarázható.

Ahhoz, hogy a városi polgárság és a vármegyei meg a városban lakó nemesség egyre élesedő küzdelmében egy — esetleg éppen nemes rendű — jövevény a polgárság bizalmát olyan mértékig megnyerje, hogy a bíróság után legfontosabb tisztségre, a nótáriusságra megválasszák, ah-

hoz feltehetőleg hosszú időnek kellett eltelnie. Éppen ezért jogosan feltehető, hogy Tömösvári Jánosnak, az idősebbnek első nótáriusi szereplése (1575) előtt jóval, nem lehetetlen, hogy közvetlenül Temesvár meghódítása (1552) után kellett Désre kerülnie. Vele jöhetett a gyermek-, legfeljebb legényke-sorban lévő ifjabb Temesvári János is. Hogy az ifjabb jövevény is legalább a nyelvi fejlődésben döntő gyermeki éveket Temesvárott vagy vidéken, tehát az ö-ző nyelvjárási környezetben tölthette, az szerintem a teljesen megalapozott feltételezések közé tartozik. Az 1574-ben és 1588-ban oklevelező ifjabb Temesvári nyelve olyan jellegzetesen ö-ző, hogy azt a nem ö-ző dési vagy más erdélyi környezetben még akkor sem sajátíthatta volna el, ha az egész család együttes menekülése és Désen való letelepülése esetén közvetlen környezetét — szüleit és esetleg nála idősebb testvéreit — jogosan tarthatnók is ö-ző nyelvjárásúnak.

Ha aztán a két jövevény idősebb és fiatalabb rokon, esetleg az apa-fiú kapcsolat feltevését elfogadjuk, ebből logikusan következik, hogy az idősebb betelepülőt ide telepedésekor legalábbis javakorbeli férfinak, 1575-ben, nótáriussága idején pedig már éppen élete derekán jócskán túl lévőknek kell tartanunk. Nehezen tehető fel tehát, hogy az a Temesvári János, aki egyetlen fennmaradt históriás éneke utolsó versszakának tanúsága szerint 1571-ben Désen lakásában „szörzé be versekbe“ énekét, ezzel az idősebb Tömösvári Jánossal lenne azonos. Nem lehetetlen, de mindenesetre valószínűtlen ugyanis, hogy éppen öreg kora felé hajolva fogna hozzá valaki a versfaragáshoz. Magam éppen azért (vagy talán éppen azért is!) a históriás ének szerzőjének a másik, a fiatalabb Temesvári Jánost tartom.

Ez ifjabb Temesvári életét így képzelem el: Temesváron vagy környékén töltött gyermekévek után Erdélybe menekülő rokonságával, földijeivel még gyermekkorban, alkalmasint más erdélyi városokban való hosszabb-rövidebb, átmeneti tartózkodás után kerülhetett Désre, itt végezte, illetőleg itt és Kolozsvárt fejezte be tanulmányait. Az író Temesvári Kolozsvárt való megfordulásával és ottan való ismeretségével feltétlen számolnunk kell. Másként ugyanis nem érthetjük meg, ho-

gyan terelődött rá, az addig ismeretlen szerzőre olyan mértékig Heltai Gáspár figyelme, hogy Cancionaléjába Tinódi Sebestyén, Valkai András, Göröcsöni Ambrus és Temesvári István énekei mellé nemcsak hogy felvette a Désen laktában verselő szerző krónikáját is, hanem e krónikát az akkor már országos híré Tinódi egyik énekével együtt különnyomatban is kiadta. Temesvári kolozsvári tartózkodásával vagy legalábbis ottan való forgolódásával tehát feltétlenül számolnunk kell. A XVI. század második feléből ismert kolozsvári vezetéknevanyag bizonyossága alapján ez időszakaszban több délvidéki és éppen temesvári menekült kerülhetett Kolozsvárra is. Ezekkel Temesvári Jánosnak bizonyos kapcsolatot kellett fenntartania. Ezek közül valamelyik, talán éppen a Cancionaléban Temesvárival együtt szereplő Temesvári István, Temesvári János deáknak a bihari Mezőtelegdre vetődött és ottan skólamesterségben verselgető földije egyengethette számára az utat az irodalmi érvényesülés felé.

E feltevések után a fiatalabb Temesvári szerzőségének bizonyítására még azt a jóval nyomósabb belső érvet is felhozhatom, hogy az ő-zés tekintetében való nyelvi magatartás az 1584-től oklevelező és a historiásénekíró Temesvári János esetében bizonyos azonosságot mutat: nevének használatában mindenütt határozottan és következetesen kerüli az ő-zést, habár egyébként stílusából nem tudja következetesen kiküszöbölni ezt a gyermekkori környezetében nyelvébe beleivakodott nyelvjárási sajátságot. Ezért van az, hogy mind okleveleiben, mind pedig historiás énekében az ő-zésnek nagyon sok esetével, sőt itt-ott — hihetőleg — származási helye nyelvére jellemző más nyelvjárási sajátsággal is találkozunk.

Ez az észrevétel azonban már átvezet azokhoz a megjegyzésekhez, amelyeket Temesvári János nyelvével kapcsolatban szándékozom előadni.

5. A nyelvi kérdések között az előbbieken már érintettem a vezetéknev-használat kérdését. Részben az ott mondottak összegezése, részben az eddigi megállapítások továbbvitele céljából itt a következőket mondhatom:

a) Az előbb első csoportba sorolt oklevelek írója a latin névhasználatból Ioannes Literatus de Theomoswar (!) következtetve magyarul Tömösvári Jánosnak nevezhette magát.

b) A második csoport okleveleinek szerkesztője nevében következetesen kerüli az *ö-zést*, azaz mindig csak *Temesvárinak* olvasható alakban írja nevét. E csoport oklevelei a következő írott névalak-változatokat őrizték meg: 1584. II. 16: *Theme/varij* (kezdő-formulában). *Theme/vari* (aláírásban). — 1584. III. 5: *Theme/varyj* (kezdő-formulában; nincs aláírva). 1584. VIII. 29: *Themesuari* (kezdő-formulában). *Themesuari* (aláírásban). — 1588. XI. 18: *Themesuari* (csak aláírásban). — Jellemző tehát, hogy a saját kezűleg írt oklevelekben sohasem találkozunk más, hanem csak *Temesvárinak* olvasható névalakkal.

c) Ezek után érdekes, hogy a harmadik csoportba tartozó oklevelekben, azaz azokban, amelyekben mások kézírásában szerepel e név, mindig *ö-ző*, azaz *Tömösvárinak* olvasható következő írott névalakok kerülnek elénk: 1590. III. 11: *Teomeofwarj*. — 1592. V. 25: *Teomeofuari*. — 1593. II. 13: *Teomeofwarj*. — 1606: *Tömösvary* (Lukinich átírásában?).

E névhasználatbeli kettősséget csak akkor érthetjük meg, ha feltesszük, hogy mindkét Temesvári nyelve jellegzetesen *ö-ző* volt; az első Tömösvári azonban mint egészen új jövevény nem tudott és — mint hihetőleg idősebb rendű — nem is akart leszokni nyelvének a gyermekkortól belerögződött egyik hangtani sajátosságáról, az *ö-zésről*. Éppen azért mind beszédben, mind pedig írásban az *ö-ző* névalakot használta. A második, alkalmasint még gyermek vagy gyermek-ifjú Temesvári János azonban az új, nem *ö-ző* nyelvjárási környezet és az akkor alakulató irodalmi nyelvi eszmények hatása alatt oklevelezésében és irodalmi munkája folytatása közben már tudatosan kerülte új környezetét és az irodalom nyelvéből kirívó délvidékies nyelvjárási sajátosságokat s köztük természetesen a legfeltűnőbbet, az *ö-zést* is. Következetesen azonban még írásban is csak névhasználatában tudta ezt megvalósítani, oklevelező és írói nyelvében helyel-közzel még sok *ö-ző* alak maradt. Tel-

jesen és erősen ö-ző lehetett azonban mindennapi beszéde. Erre persze csak közvetett adataink vannak. Az egyik, ami erre vall, az, hogy — amint már előbb is mondtam — a róla szóló három oklevélben mások mindig úgy írják le nevét, ahogy tőle a mindennapi beszédben hallhatták, tudniillik ö-ző alakban. A nem ö-ző környezetben és egyébként nem ö-ző nyelvű oklevelekben az ö-ző névalak következetes jelentkezését magam másként nem tudom megérteni. A másik erre mutató körülmény az, hogy egy Temesvári János előtt dési főbíró korában lefolytatott ügyről 1592-ben más kéztől kiállított bizonyságlevélben is néhány ö-ző adattal találkozunk: *Desón, mjndón, nemeos, wege;he/són, wott*. Ezt — szerintem — legmegnyugtatóbban úgy magyarázhatjuk meg, ha feltesszük, hogy az oklevelezésben hosszas notáriuskodása korából nagyon gyakorlott főbíró mondotta tollba az oklevelet, a leíró Polyák János pedig nem tudta és a nyilatkozat hitelének emelése miatt hihetőleg nem is akarta következetesen függetleníteni a bizonyságlevél nyelvét a számára bizonyára nagyon tekintélyes főbíró erősen ö-ző nyelvi sajátosságaitól. E törekvés eredményeképpen mutat a keze alól kikerülő oklevél nyelve olyan keverék-nyelvjárásiasságot, amelyben a délvidékiek sajátosságok nem ö-ző dési, illetőleg irodalmi nyelvi formákkal (*nemes, wigezenek*), illetőleg a dési és középerdélyi i-ző alakokkal (*eroffigire, kypibe, kjrt, ljwin, pjnz, ßemily, tórvín, teorwinnyel*) elegyedve jelentkeznek. Minden kétségen felül Polyák János nyelve, illetőleg anyanyelvjárása a dési volt, hiszen a Polyák család egyike a legtekintélyesebb XVI. századi dési családoknak (Kádár, SzDMon. III, 51; ETF. 101. sz. 49).

A fennebb felsoroltakon kívül mind a Temesvári János deák kezeírásában fennmaradt négy bizonyságlevél, mind pedig a kolozsvári Heltai-nyomdából kikerült Cancionale-beli nyomtatvány és a belőle készült különnyomat is arról tanúskodik, hogy Temesvári nyelve kétségtelenül jelentős mértékben ö-ző jellegű volt. Ennek bizonyosságául az alábbiakban az írott és a nyomtatott szövegből kibányászott adatok valamelyes összevethetőségének megkönnyítése céljából egymás mellett felsorakoztatom az ide vonható adalékokat. A felsorolásban ()-be

tett szám azt jelzi, hogy a szó hányszor fordul elő a szövegben.

Az 1584- és az 1588-i oklevelek

ö-ző adatai

Egytagú szavakban: lon, leon, leott, teön (2).

Igékötös igék alapszavának első szótagjában: elteolték, be veotteok (1), fel veottek, meg veotte (2).

Két- és többtagú szók első szótagjában: zeomely (2), zeomelyeok, zeomelieok, zeomelt, zeorzeneom, teotte, teottem, veoreos, veottek.

Többtagú szavak második és többi szótagjában: Bekeos hada, Benedök (4), Deseon (1584-ben hétszer, 1588-ban hétszer), egjeteomben, el Idegenödött, Embörnek, embörtül, emlekozízik, emlekeozíyk, Emlekeozíyk, emlekeozetre, Emlekeozetire, engedelmezíök, Ennekeom, Erfebeot, efeott, ezeokat, ezeoreotzaz, ezorotzaz, felesegeofutul, feleleokis (= felelek is), Gergolnel, gergeolt, Gergeolý, gèrmeok (2), germeokett (2), germeokeomet, germeokim, germeokimett, Igeon, Jeleon (3), (eo)keg(el)meok (2), keovetköznek, meg ef keotuen, meg neuzeot

Az 1571-i históriás ének

lon, lot, ton
által koltec, beborze, el vott,
fel zondule, meg korittetnec,
meg rottene, meg vonnéiec,
meg vottéc.

bóczuleti, koritejre, koritteté
korultenec, lonne (3), lonec,
lónnéiec, löttec (2), Rokeßke-
dénec, Rottenetes, Bombe
(2), Bomben, Bommel, Borszá-
mokat, Borzéc, Borzet, Tonec
(2), tonnie, Touéc (2), toué-
nec, vöttec (2), uóue.

nouelkodic

Emlekozem,
emlékoznm,
vgyeközénec,

kedueskódnec, kedueskodni,
késeritötténec, kornyeközéc.

meg zegenieodnek, meg telepeodesemett, megtelepeodneom, mindeon (2), mindeonben, mindeoneoknek, Nemeos, Nemeof itenj, neueonnis (= neven is), neuezott, Peteor, pecheteommel, pecheteos, tekinteteos, tezeok, terheott, vendeok.

meg buntotnie, meg ertotte.
Pejtot.

Ragokban: —

ehez, Ó felségéhez.

Bár Temesvári oklevelező és írói nyelve a más-más tárgykörből származó szókincs miatt az összevetésre nem nagyon alkalmas, az itt egymás mellett felsorakoztatott ö-ző adatok futó áttekintése mégis meggyőző legalább arról, hogy az írott szöveg többnyire erősebben ö-ző jellegű, mint a nyomtatott szöveg. Jellemző azonban, hogy e tekintetben már a kézirásos szövegben is ilyen ingadozások figyelhetők meg: Az 1584-i oklevelek közül egyikben „az Ertelmes es tekinteteos“ kifejezés első tagja ugyanolyan alaktani helyzetben nem ö-ző formájú, a rákövetkező jelző azonban ö-ző. Egy másik 1584-ből való bizonyoságlevél első felében *zeomelt*, a vége felé azonban *zemel* alakot olvasunk. És hogy ez nem elírás, hanem valóban írott nyelvhasználatbeli ingadozás, azt kétségtelen bizonyossággal mutatja az, hogy ugyanabban az oklevélben egyszer *Gergeolt*, egyszer *gergeolnel*, kétszer *Gergeoly*, tehát túlnyomóan ö-zéses alakokkal találkozunk, de egyszer ráhibáz Temesvári tolla az irodalmi nyelvben és Dés korabeli köznyelvében kizárólagosan használt ejtést visszatükröztető *Gergely* alakra is. Az 1588-ból való oklevélben csak egyetlen ilyen ingadozásra bukkanunk: ott a *Benedek* nevet írja egyszer így, az irodalmi és köznyelvben ma is szokásos alakban, holott ugyanabban a forrásban négyszer találkozunk az ö-zőnek olvasandó *Benedök* formával is. Magában a törtéias énekben olvashatjuk a még felemásabb, első felében ö-zéses, utolsó szótagjában (ahol pedig fonetikai okokból még jogosabban várhatnánk ö-ző alakot!) nem ö-zéses *Rottenetes* szót. Ugyanitt egyszer *touenek*, más-szor meg *téuének* (olv. tévének) formával találkozunk. Mindezt természetesen csak úgy érthetjük meg, ha szá-

molunk Temesvári anyanyelvjárásának és mindennapi beszédjének erősen ö-ző jellegével, de egyben a nem ö-ző dési köznyelv és a kialakulóban lévő nem, illetőleg enyhén ö-ző jellegű irodalmi nyelvnek Temesvári írott nyelvében érvényesülő hatásával is.

A verselgető Temesvári nyelvének ajakhangú iránylatával kapcsolatban azonban nemcsak a fennebb elősorolt ö-zéses alakokra hivatkozhatunk. A históriás énekből még ilyen labializáló hajlamú iránylatra mutató következő adalékok szemelgethetők ki:

Szókezdő magánhangzóban: *V̄degen, v̄doben, v̄doc, v̄deiét, v̄gyekozénec.*

Egy- és többtagú szavak első szótagjában: *h̄unek* (= hívének), *m̄u, β̄unek* (= szívnek), *t̄u* (6), *t̄unektec, t̄uteket.*

Többtagú szavak második szótagjában: *ör̄uzetben, ép̄utéc, ép̄utenec, ép̄uteni.*

A magánhangzók esetében jelentkező ajakhangú iránylat hihetőleg a korabeli temesközi magyar nyelvjárás egyik fő jellemzője lehetett.

A históriás ének nyelvéből még ezen kívül is kiemelhető néhány jellemző hangtani sajátosság. Ezek közül néhány adalékban a jésülés jelentkezik: *nyihány* (2), *nyihányon, Tauoly* (= távol), *vényec; iargalnyi, lonyie* (= lőnie), *tęrnyi, történyt* (2), *várnyia*. Ezt a jelenséget azonban nem lehet a Temesközhöz rögzíteni, hiszen országosan nemcsak a régiségben, hanem újabban is előforduló jelenség (l. erre: Horger, MNyj. 104). Másik, számos példában jelentkező hangtani sajátosság a hangzóközi mássalhangzó-ikerítés: *allat* (alatt) (2), *azzok* (2), *Azzokat* (2), *Azzoknac, hammar* (többször, de háromszor *Hamar* is), *indulla, keβ̄ulle, nallo, β̄allat, β̄allatac, β̄alladnac, β̄allathatna, Töllec, velle* (2), *vęllec* (de mellette *vęllec* is!). Az ilyen helyzetbeli mássalhangzó-ikerítődés éppen úgy a XVI. századi régiségben eléggé általánosan jelentkező

és nem a Temesköz vagy éppen csak Temesvári János deák nyelvére jellemző sajátosság, mint ahogy a históriás ének szövegéből kiemelhető *arulhatnáiac*, *büntötnéie*, *hinaíac*, *vernéie*, *vehetnéie*c, *vonnéie*c-féle igealakokkal is szinte minden földrajzi kötöttség nélkül találkozunk Temesvári korának nyelvében. — A *nevet* ige, illetőleg a belőle képzett főnév szókezdő *m*-es alakja [*meuetik* (*nevetik*), *meuetsegre*] sem nyelvjárási jelenség: a XVI. század második felében még elég általánosan élt a *nevet* igének ez az eredetibb formája (l. NySz., SzófSz.). — Míg tehát az ajakhangú iránylatra előbb felsorolt példák Temesvári anyanyelvjárását illetően jellemző sajátosságra mutatnak rá, a többi elésoroltak ilyenekül önmagukban egyenként nem, legfeljebb együttesen, az ajakhangú iránylatos példákkal együtt tekinthetők.

Amilyen nyugodtan felhasználhatjuk Temesvári saját kezű írásában fennmaradt bizonyosságlevelit egyéni nyelvsajátságai és az *e* sajátosságokban jelentkező ingadozások megállapításakor, éppen olyan óvatosan kell kezelnünk a kolozsvári nyomdából kikerült históriás énekből kielemezhető nyelvi jellemzőket. Azok a nyomtatott szövegből szemünkbe ötlő nyelvi adalékok, amelyek a saját kezű írásban ránk maradt szövegek nyelvi jellegzetességeivel egybevágóak, magától értetődően bátran Temesvári nyelvét valóban jellemző nyelvi adatoknak tekinthetők, viszont azok, amelyek *e* nyelvi jellegzetességektől elütők vagy éppen velük ellentétesek, aligha használhatók fel Temesvári nyelvét jellemző hiteles adalékként. Az ilyenek csak a sajtó alá rendező, a szerkesztő (Heltai Gáspár?), a szedő vagy a szedésjavító, illetőleg mindhárom tényező együttes munkájának eredményeképpen kerülhettek bele a nyomtatott szövegbe. Nehezen hihető például, hogy az egyébként *a*-zó dési köznyelv már 1571 táján olyan hatással lett volna Temesvári nyelvére, hogy ő iktatta volna bele históriás énekének nyomtatott szövegébe a következő *a*-zó jellegű adatokat: *álnakul*, *immáran* (kétszer!), *kullagának*, *váras*. (Ezt az utolsó adalékot csak fenntartással sorolom ide, mert a város szónak a régiségben nagyon gyakori nem *a*-zó vidékek nyelvében is az *a*-s: *váras* alakja; l.

NySz., OklSz.) Az oklevelező Temesvári nyelvében *a*-zó adatokkal ugyanis egyáltalában nem találkozunk. A históriás ének itt felsorolt *a*-zó szavai tehát éppen úgy más kéztől, nem Temesváritól eredhetnek, mint ahogy a közép-erdélyi *e*-zó nép- és köznyelvben felnőtt kézirat- és szedésvizsgáló-javító beavatkozását sejtethetjük az ilyenféle adatokban: *ördektől*; *bunekre*, *Tórokektől*; *ezüset*, *ökret*; *Nagycsötörteken*, *erdöken*, *folden* (kétszer!); *közenféggel*, *oldecléft*, *elßekett* (= elszökött), *vuólteznec*, *önnen maga*. Jóval bizonytalanabbul, de talán mégis csak a kéziratjavítónak, illetőleg a szedőnek vagy a szedésvizsgálónak tulajdoníthatjuk az *útat* és *útakon* adat szókezdő hosszú magánhangzóját, valamint a *Hóruátor-ßág* és az *óltalmi* szóban az *l* és az *r* előtt jelentkező hosszú magánhangzót, hiszen az itt elésorolt adatokban jelentkező nyúlás az erdélyi köznyelvet (a székelyt sem véve ki) úgy látszik, már századok óta jellemzi.

Az itt felsoroltak alapján a kiadónak, a kéziratjavítónak, szedőnek és szedésjavítónak az író kéziratába, illetőleg a kiszedett szövegbe való beavatkozása — nagy valószínűséggel — jogosan feltehető. E három-négy tényező azonban nemcsak a kialakulóban lévő és egyes vonatkozásaiban (például az *ö*-zés kerülése) kialakultnak is tekinthető nyelvi eszményhez igazodva változtathatott és változtatott is a kéziraton, hanem saját szűkebb környezeté, Kolozsvár nyelvjárási, köznyelvi sajátosságainak érvényesítésével is. Ez a törekvés nemegyszer az irodalmi nyelvi hangalakoktól elütő hangképzésbeli sajátosságokat (pl. az *a*-zás, túlzó *e*-zés) igyekezett érvényesíteni a nyomtatott szövegben is; ahol azonban a helyi nép-, illetőleg köznyelvre jellemző sajátosságok egybeestek az irodalmi nyelvi eszmény iránylatával (pl. az *e*-zés), a végső kifejelet tekintve a beavatkozás irodalmi nyelvi alakokat eredményezett.

6. Érthető, hogy ha a magyar helyesírás történetében olyan jelentős Heltai kolozsvári nyomdája valamelyest

tiszteletben is tartotta az író, ez esetben Temesvári nyelvi sajtóságait, már nyomda-műszaki okokból, de meg helyesírási elveinek és ezen alapuló gyakorlatának következetes érvényesítése miatt sem mondhatott le a sajtó alá kerülő kéziratok, illetőleg végső soron a nyomtatványok helyesírásának egységesítéséről. A kutatás ezen a téren Heltainak — méltán — különleges jelentőséget tulajdonít. (I. Kniezsa, MHir. 17—9; Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között. Bp. 1963. 104 kk., 295 kk.) Ami a hivatali írásbeliségre való hatását illeti, az erdélyi írásosság valamelyes ismeretében szükségesnek látszik megjegyezni, hogy itt jóval kevésbé és lassabban érvényesült Heltai helyesírásbeli egyszerűsítésének és következetességének hatása, mint a nyomdai termékek esetében. Ez a kérdés egyébként ezután megvizsgálásra érdemes feladat.

Ha azonban a mi esetünkben megvizsgáljuk Temesvári János deák saját kezű szövegeinek helyesírását és összeállítjuk bonyolult, sőt zavaros jelölési rendszerét, ennek a kancelláriai helyesírás hagyományait őrző és bonyolító helyesírásnak a jóval egyszerűbb, világosabb és következetesebb Heltai-féle helyesírással való egybevetése rávilágít arra a nagy fejlődésre, amelyet az újabb, a helyesírás egységesítését célzó Heltai-féle jelzésrendszer alkalmazása irodalmi helyesírásunk véglegződése szempontjából jelent. — Temesvári saját kezű szövegeiben a mellékelt táblázatban feltüntetett következő jeleknek, illetőleg jelcsoportoknak a jelzett hangértékben való alkalmazásával találkozunk.

a = a, á	ę = e, esetleg é	gj = gy
b = b, bb	eő = ö, ő	gȳ = gy
bb = bb	f = f	gÿ = gy
ch = cs	ff = f	i = i, í, j
chí = cs	g = g, gy	ĩ = i
cȳ = c	ġ = gy	j = i, j
d = d	ğ = gy	k = k, kk
e = e, é	gg = gg	l = l, ll, ly
è = e, esetleg a ki- ejtésben valóban è	ggi = ggy	li = ejtésben ly vagy j (~jj)?
is	gh = g	lli = lly vagy jj?
	gi = gy	

ly = ly vagy j?	qo = ö (egyszer)	ű = v
lj = ly vagy j?	p = p	ú = v (egyszer)
lly = lly vagy jj?	r = r	v = u, v
m = m	ř = r	w = u, ű, v
n = n	rr = r, rr	w̄ = ű, ű
ni = ny	f = s	ŵ = ű
nij = ny	t = t, tt	w̄ = ű, ű
nij = ny	tt = t, tt	ŵ = ű
o = o, ó	th = t	ý = i
o = ö (ritka)	tth = tt	ÿ, ÿ̄ = i, j
ó = ö	tthi = ty (egyszer)	z = sz
ó = ö, õ	tthi = ty, tty	g = sz, z
õ = ö (ritka)	ttj = tty (egyszer)	zz = ssz
ó = ö, õ	u = v	

Bár nem volna érdektelen a bonyolult jelzésrendszert Heltainak jóval egyszerűbb és következetesebb helyesírásával részleteiben is egybevetni, a tanulság levonása céljából elégnék tartom csak néhány hangnak a két jelzésrendszerben való ~~léte~~ különbségét az alábbi összeállításban szemléltetni:

Hang	Jele	
	Temesvári kézírásában	Heltai helyesírásában
gy	ĝ, ĝ̄, ĝj, ĝy, ĝŷ	gy
i	ĭ, ĭ̄, ĭj, ĭŷ	i
ö	eo, eö, ó, ö, õ, ó, o, qo	ö
ty	ti, tti, tthi	ty
ü	w, w̄, ŵ, w̄	ű, ű (szó elején)
v	u, ű, ú, V, w	u, v

Az egyszerűsítés ezekben a jellemzőül kiválasztott esetekben szembeszökő, de ilyen egy hang — egy jel elv érvényesítését látjuk azokban az esetekben is, amikor Temesvári jelzés-rendszerében is kevesebb, csak két-három jele van a hangnak. Ettől az elvtől Heltai is eltér ugyan, mert ő is alkalmaz ugyanarra a hangra két jelt, de ebben az esetben is a hangtani helyzetre való tekin-

tettel következetesen alkalmazza egyik vagy másik jelt. Egyetlen következetlenséget figyelhetni csak meg Heltai rendszerében: a c és a cs írása tekintetében való ingadozást, illetőleg jel-csereberét.

Bármennyire is gazdag, kusza és következetlen jeleken és jelcsoportokban a Temesvári szövegeiből kielemezhető jelzésrendszer, a korabeli erdélyi oklevelező helyesírásnál nem gazdagabb, kuszább és következetlenebb, sőt nem egy oklevelező erdélyi nótárius vagy íródeák írott szövegeiből még bonyolultabb, zűrzavarosabb jelzésrendszer hámozható ki. Az erdélyi oklevelezés helyesírásában a XVI. század végén és a XVII. század elején jelentkező valamelyes egyszerűsödés aligha függetleníthető a Heltai-nyomtatványok, valamint a Heltai tudatos és következetes helyesírását alkalmazó más nyomdákban kikerült művek jelzésrendszerének hatásától. E kérdés további, alaposabb vizsgálata az ígérkező sok bőséges tanulság miatt bizonyára megérdemelné a fáradságot.

7. Az előbbieken Temesvári személyére, oklevelező és írói nyelvére vonatkozólag végzett vizsgálódás alapján a következőkben néhány eredményt kétségtelenül rögzíthetünk.

a) A Désen nagyjában egyidőben élt Joannes Literatus de Teomoswar és Temesvári János deák két külön személy.

b) Joannes Literatus de Teomoswarról három fennmaradt okleveléből csak annyit tudunk, hogy 1575-ben Dés város nótáriusa volt. Ez időpont után életéről nincs több adatunk. Neve és a nyelvjárására rávilágító néhány ő-ző adalék útmutatása alapján azonban ezt a Tömösvári János deákot jogosan Temesvárról Désre származottnak tarthatjuk.

c) Talán rokona vagy éppen fia lehetett az a Temesvári János deák, akiről az oklevelek vallomása alapján annyit tudunk, hogy 1584—1588 között Belső-Szolnok megye és Dés város nótáriusa, 1593 táján Dés főbírája és 1606-ban prókátor volt.

d) Ez a Temesvári minden valószínűség szerint szintén Temesvárról került Désre. A jövevény az új környezetben is megőrizte anyanyelvjárása néhány főbb nyelv-

vi sajátosságát. Oklevelező nyelvében és az — esetleg — tőle származó históriás énekekben megfigyelhető nyelvjárási ingadozások és következtelenségek részben az új környezet nyelvi hatásának, részben pedig a nyomda irodalmi nyelvi eszményekhez igazodó tudatos, de nem teljesen következetes beavatkozásának tulajdoníthatók.

e) Temesvári János deák helyesírásának vizsgálata és a nemcsak rá, de korára is jellemző bonyolult, zavaros és következtelen helyesírási rendszernek a Heltai-féle jelzésrendszerrel való egybevetése mutatja azt az üdvös hatást, amelyet az író és főként a szerkesztő-kiadó Heltai korára e tekintetben is gyakorolt.

8. Az a néhány szerény eredmény, amelyre vizsgálódásaim során eljutottam, csak a levéltári anyag újra való átnézése, a levéltári darabok írásjellegének összehasonlítása, valamint Temesvári János deák oklevelező és írói nyelvének, helyesírásának vizsgálata során kerekedett ki. Ennek alapján úgy látszik, hogy a történeti, irodalom-, nyelv- és helyesírástörténeti kutatómódszerek együttes alkalmazása és a módszerek továbbfejlesztése régi irodalmunk vonatkozásában még sok helyesbítést, illetőleg figyelemre méltó eredményt hozhat.

EGY XVI. SZÁZADI ÉNEKSZERZŐNK NEVÉRŐL

Kristóf György emlékének

1. Régebbi település- és ezekkel alakult vezetékneveink egykori helyesírású alakjainak olvasása nemegyszer okozott fejtörést legjobbainknak. A XVI. századi históriásének-írók közül azonban talán egynek sem olvasták vezetéknevét annyiféleképpen, mint a Nagybánkai Mátyásét. Végül is az irodalomtörténeti köztudat a *Nagybánkai* olvasatban állapotott meg, habár Nagy Sándor elég nyomós érvekkel mutatott rá ennek az olvasatnak tarthatatlanságára a Nagy Báncai (olv. Báncai) olvasati formával szemben (EPhK. VIII, 660—5). Mint alább kitűnik, ma már azonban az ez olvasat érdekében való érvelés sem állhat meg.

2. Az itt szóban forgó énekszerző aránylag nem nagy irodalmi munkásságot fejtett ki: eddig mindössze két hosszabb és két rövidebb lélegzetű munkáját ismerjük (RMKT. IV, 2 kk.). A közművelődési vagy politikai életben sem játszhatott kiemelkedőbb szerepet, mert nevét munkái címlapján, illetőleg vallásos meg históriás énekeinek versfőin és utolsó versszakain kívül más egykorú emlék nem tartotta fenn. Az a feltevés szerű vélekedés, amely szerint a nagyszombati református gyülekezet lelkipásztora vagy tanítómestere lett volna, kétségtelen hiteles adatokkal nem bizonyítható.

3. Az egykori helyesírású névalak olvasatának megállapításával először Toldy Ferenc kísérletezett (l. tőle: A magyar költészet története. Bécs 1850); az ő olvasata — Bánkai Nagy — azonban valamennyi között a legkevésbé valószínű. Utána — a tőle megszokott alapos-sággal — Szilády Áron szólott hozzá a kérdéshez (RMKT. IV, 267). Szilády — Szabó Károllyal együtt (i.h. I, 55) — énekszerzőnk vezetéknevét *Nagybánkainak* olvasta, ezt az olvasatot azonban egyikük sem tartotta kétségtelenül bizonyosnak. Például Sziládynak egy később Nagy

Sándortól ajánlott *Nagybánczai* névalakkal szemben csak annyi ellenvetése volt, hogy „ez az olvasás még nem volna éppen képtelenség, de megvan az a gyengéje, hogy — legalább mai tudásunk szerint — nincs neki megfelelő helynevünk“. Ez az óvatos elutasítás (vagy inkább fenntartás) mindenképpen ajánlatos is volt, mert mások mellett Nagy Sándor is kimutatta, hogy egy *Bánca* településnév egykori meglétére a Gyöngyösi Istvánnál szereplő régi „példaszó“-ban előforduló „bánczai vám“ kifejezés jó bizonyság (l. még Badics Ferenc: MNy. IX, 447; EtSz.).

4. Énekszerzőnk nevének változatai között a (*Nagy*)-*Bányai*, *Bankai* és *Bancsai* forma egyszer-egyszer, a *Bánczai* kétszer, a *Bánczai* forma háromszor fordul elő (Nagy Sándor: i.h. 662). Ezek közül a „nagy ferdítő“, Heltai Gáspár, majd később felesége nyomdájából kikerült kiadások példányain olvasható *Nagy Bácsai*, illetőleg *Nagy Bányai* alak számba sem jöhet. Marad tehát a leggyakoribb *Nagy Bánczai* forma mellett a *Bankai* (olv. Bánkai) meg a *Bancsai* (olv. Bácsai) alak. A *Bánkainak* olvasott formát, mint Nagy Sándor is megjegyezte (i.h.), Bornemisza Péter énekeskönyvén kívül csak a Lugossy-kódex őrizte meg. Bornemisznál olvasható énekek versfőiből a név ugyan *BANCZAI* formában betűzhető ki, de e névforma *CZ*-je két esetben két olyan szó (*csuda*, *csak*) kezdőbetűje, amelyben a *cz* hangértéke *cs*. Ezzel a megállapítással megdől a *Nagy Bánczai* olvasat elfogadható volta is. A *Nagy Bancainak* írt és *Nagy Bánkai*-vagy inkább *Nagybáncainak* olvasható névalak a XVI. században csak egyetlenben egyszer fordul elő Hunyadi János históriájának 1574-i debreceni kiadásában *Nag' Bancai* formában (RMKT. I, 55); később elénk kerül még egyszer ez a forma a Bornemisza Péter énekeskönyvéből 1629—1635 között másolt Lugossy-kódexben. Ezzel a — nagy fenntartással — esetleg (*Nagy*) *Bánkainak* is olvasható névváltozattal állítható szembe a *Báncai* és a *Báncsai* olvasat.

5. Megítélésem szerint a *Nagybánkai* névolvasat ellen szól az a történeti földrajzi nemleges tény, hogy amennyire Csánki Dezső nagy történeti földrajzi műve és más források felhasználásával megállapítható, nemcsak *Nagy*-

b á n k a, hanem B á n k a nevű településünk a XVI. század elejéig nem volt, márpedig akár öröklött, akár maga felvette név a szóban forgó énekszerző vezetékneve, feltétlenül településnévből formálódott -i képzős névalakulatnak tekintendő. Későbből is csak B á n k és B a n k a településnévvel találkozunk (l. Helységnévtár 1913).

Ezek az észrevételek, gondolom, meglehetősen meggyengetik mind a *Nagy Báncai*, mind pedig a *Nagy Bánkai* olvasati forma hitelét. Egészen a *Báncai* olvasat javára dönti el a kérdést, hogy B á n c s a, illetőleg N a g y b á n c s a nevű települést a XIII. század vége tájától ismerünk. E település a középkori Bács megyében Bács-tóváros határának északi részén feküdt, de aztán a települést — valószínűleg a török pusztítások a XVI. század folyamán — eltüntették. Egy XVIII. századi térkép azonban még pontosan feltünteti az elpusztult települést, egy 1764-beli térkép pedig jelöli B á n c s a romtemplomának helyét. A település XVI. század első negyede végéig tartó életére és a település nevére nézve ezek az okleveles adatok idézhetők: 1283, 1308, 1311, 1445, 1464: *Bancha*. 1332—7: *Wancza*. 1461: *Obancha*. 1506: *Nagybancha*. 1521: *Nagh Bancha*. 1522: *Bancha, Banchya* (Csánki II, 143; Györffy 213). E Bács megyei településnek tehát éppen a XVI. század elején, amikor énekszerzőnk született, N a g y b á n c s a volt a neve.

6. Ilyenformán e településnévből alakult és alkalmasint származáshelyre utaló, felvett név lehet az írónak immár meglehetősen bizonyossággal *Nagybáncai* formában olvasható vezetékneve. A XVI. század elejéig — a bátran figyelmen kívül hagyható pápai tizedjegyzékbeli *Wancza* alakot kivéve — a szóban forgó település nevének írott változataiban előforduló *ch* és *chy* jelcsoportot csakis *cs*-nek olvashatjuk. Minthogy pedig a XVI. század második felében a *cz*-nek is volt *cs* hangértéke, a *Báncai* írott forma annál is inkább szintén *Báncsainak* olvasandó, mert — amint előbb láttuk — a versfőkből ilyen alakban kiolvasható név *cz* jele *cs*-nek olvasható szavak kezdőbetűjeként fordul elő. Csánki még bizonytalankodott és *Bánca* vagy *Bánca* olvasati lehetőséggel számolt (i.h.).

7. Nagybáncai Mátyás vagy talán már az ő szülei nagy valószínűséggel azzal a nagy török előli menekülési hullámmal vetődtek a Bácskából a Felföldre, amely hullámmal más pontról más irányba, Erdély felé menekülhetett az előbb tárgyalt Temesvári János deák és sok-sok Temesvár környéki szenvedő társa. Hogy aztán papként, tanítómesterként vagy — mint az újabb irodalomtörténeti összefoglalások szerepeltetik — egyszerű nagyszombati polgárként verselgetett-e Nagybáncai, azt a rávonatkozó nagyon sovány és bizonytalan történeti adatanyag láttán nem tudom eldönteni.

Ha ebben a tekintetben bizonytalanságban is vagyunk, a névolvasat kérdésében most már éppen eléggé eloszlott a kétely. A szóban forgó XVI. századi énekszerző vezetéknévét ugyanis az előbb kifejtettek alapján, azt hiszem, a továbbiakban bátran *Nagybáncai* és nem *Nagybánkai* vagy *Nagybáncai* alakban kell olvasnunk. Úgy látszik, ez az olvasat él ma az irodalomtörténeti köztudatban is. Ilyenképpen tehát elértük azt a célt, amelyet Nagy Sándor csak elérni vélt, hogy ti. „költőnk nevét valódi alakjában állítsuk vissza“ (i.h. 665).

EGYIK LEGÖNÁLLÓTLANABB SZAVUNK NYOMÁBAN

I. Hangalakjára nézve egyik legigénytelenebb külsejű és egyben legönállótlanabb szavunkról, az *-e ~ é* simuló kérdőszócskáról már többször esett szó a magyar nyelvészeti-nyelvhelyességi irodalomban, a reá vonatkozó megnyilatkozásokban azonban kizárólagosan a simuló kérdőszó eredetére és szórendjére vonatkozó észrevételek foglalták le az ezzel a szócskával kapcsolatban vizsgálódók figyelmét. A szó hangalakjára nézve — az eredetre való futó utalással — még Klemm Antal nyilatkozik a leghatározottabban. Velős rövidséggel ő is csak annyit mond, hogy az *-e ~ -ë* simuló szócska a régi nyelvben és a népnyelvben *-í, -é, -ë*, sőt *-â* alakban is ismeretes, de teszi hozzá: „Az *-é* újabb költőknél is előfordul néha, pl. Aranynál“ (TörtMond. 17).

Mielőtt e szócska stilisztikai szempontú vizsgálatára térnék, talán az eredetre nézve nem árt mindannyiunk okulására ennyit előrebecsátani: E kérdőszócska valószínűleg olyan figyelemkeltő jellegű indulatszóféleségből alakulhatott ki, amilyent ma is használunk a köznyelvben, és amilyen ma is jelentkezik nyelvjárási szinten: *Vigyázz, hé! Nem megmondtam, he?* — Hangalakra és szerepre azonos, illetőleg hasonló jellegű indulatszó-kérdőszó jellegű szóféleségek több finnugor nyelvben is előfordulnak. Nem lehet azonban egyértelműen eldönteni, hogy az egyes finnugor nyelvek és a magyar ilyenféle mondattani elemei között vajon csak lélektani rokonság van-é, vagy pedig bennük a finnugor alapnyelvből megörözdött elemeket kell látnunk (MszFgrE., TESz.).

E közbevetés után visszatérve Klemmnek Aranya vonatkozó megjegyzéséhez, hozzá ezt az észrevételt fűzhetem: Aranyt és az újabb költőket illető állítását — egyébként rendkívül gazdag adatolású munkája e helyén — Klemm feltűnően egyetlen Aranytól vagy más „újabb költő“-től származó idézettel sem támogatja. Ezért szük-

ségesnek látszott e hiányosságot legalább elnagyolt adatgyűjtésre alapított észrevételekkel pótolni. Magától értetődően a Klemmtől név szerint egyetlenül említett költő kérdőszó-használatának vizsgálata kínálkozott elsőként elvégzendő feladatnak. Ilyen irányú böngészgetésem eredményességét a Toldi trilógiából, kisebb költeményei egy kötetéből és az ÉrtSz. példamondatai közül kijegyzett következő Arany-idézetek bizonyítják: „Repülök: látlak-é megint“ (Leányomhoz.) | „Hallja-é az özvegy e vadászi lármát...?“ (Toldi VI. ének utolsó vszk.) | „Tűz van-é vagy árvíz...?“ (Uo. IX/3.) | „Rózsa vagy-e? tulipán-é“ (Toldi szerelme I. 34/3) | „Tudod-é mit mondtam néked a vívásakor?“ (Uo. V/91) | „Azt se' tudom, eljutok-é oda még“ (A bujdosó 3. vszk.) | „Azért kezdtem-é el, hogy végre ne hajtsam?“ (id. Aranytól az ÉrtSz. II, 3. 2. hasáb).

Volt egy falu — nem tudom hol,
Abban lakott — mondjam-é ki

(A bajusz kezdősorai)

Alább ugyan megvizsgálom Madách Imre -e ~ -é használatával kapcsolatban Arany javításainak, észrevételeinek kérdését is, de az egyik ezzel kapcsolatos észrevételből már itt idézhetem ezt a mondatot: „A másik sor nem tudom szándékosan rímel-é?“

Minthogy az átnézett Arany-szövegekből most idézett kilenc -é hangalakú előfordulással szemben a futó átvizsgálás rendjén több mint félszáz -e-s kérdőszóhasználattal találkoztam, Klemm véleményéhez legalábbis olyan megfogalmazásban lényegében csatlakoznom kell, hogy Arany valóban jóval ritkábban használta -é formájában a simuló kérdőszócskát, az esetek többségében az -e alakú változattal élt (L. azonban alább a 4. pontot). Talán nem fölösleges megjegyezni, hogy négy esetben határozottan megállapítható, hogy az -é forma használatában a jóhangzás, illetőleg a stilisztikai változatosság vezethette: a prózai szöveg rímel-é? kérdő formájában az e-t tartalmazó szótagra következő, valamint az előbb közölt első, negyedik és hetedik példamondat -é alakú kérdészava esetében.

3. Az első teljes magyar történeti mondattan szerzője, Klemm, sajnos, Aranyon kívül nem jelezte név szerint, hogy mondattani vizsgálódásai rendjén kiket talált az „újabb költők“ közül olyanoknak, akiknél — szerinte — a simuló szócska -é alakjával is találkozhatni. Mivel pedig ő név szerint csak Aranyra hivatkozik, úgy látom, az újabb költőket számára az Aranyon inneni száz-száz-husz év költői jelentik. Mégis egy kissé előbb, a XIX. század kihagyhatatlanul nagy stílusművészeivel, Vörösmarty Mihállyal kezdve átfutottam a Horváth János *Magyar versek könyvében* foglalt Vörösmarty-költeményeket, de nála csak -e kérdőszó-alakot találtam, -é formát nem. E megfigyelésem helyes voltában megerősített Szabó T. Ádám is. Ő átnézte Vörösmarty összes lírai és vegyes költeményeit, de ő is csak -e simuló kérdőszós példamondatokra talált.

Hasonló nemleges eredményre vezetett Petőfi Sándor összes versei egyik, 1842—1846 között keletkezett kisebb lírai költeményeit tartalmazó kötetének átnézése: nem ötlött szemembe Petőfi költeményei szövegében egyetlen -é-s kérdőmondat sem. Nem nyugodtam. Átfutottam Petőfi három elbeszélő költeményét: az igazán népi *János vitézt*, *A helység kalapácsát* és *Az apostolt*. Az elsőben 4, a másodikban 10, a harmadikban 18 -e simuló kérdőszós mondatot leltem, de véletlenül sem siklott rá szemem egyetlen -é-t tartalmazóra sem.

A múlt század közepi nagy magyar költő-triász (Arany János, Petőfi Sándor és Tompa Mihály) tagjai közül a harmadik az itt vizsgált viszonyító-elem használatát tekintve nem Petőfivel, hanem Arannyal jár egy úton. Tompa költői műveinek abban a szinte 800 nagygyedrért lapot magába foglaló kötetében (1870), amely kezem ügyébe esett, és így a vizsgálódás alapjául szolgált, mintegy 80 esetben találok a simuló kérdőszós mondatfajttával. E kérdő mondatok többsége, mintegy 70 tartalmazott -e-s kérdőszót, a többiben -é simult az állítmányhoz. Ez a számszerű tény tehát Tompa nyelvét ilyen szempontból nagyjából az Aranyéhoz hasonlóan bizonyítja. Mintha első költeményeiben kevesebb-szer élne Tompa a kérdőszós mondatformával: a 162. lapig mindössze 9 kijegyzésem van tőle, azután úgy sűrű-

sődik az előfordulás, hogy — egyenlőtlen elosztással — minden 8—10 lapra jut egy-egy -e vagy -é kérdőszós mondat.

Egynéhány -é-s kijegyzést bizonyságként feltétlenül ide kell iktatnom. Íme:

*Zavarta-é szilaj vész
Gyakorta habjaid?*

(A patakhoz)

*Sokáig élni öröm-é,
Ha bánat, kétség és fájdalom van
Szurkálva perceink közé?*

(Összel)

Ifjak valánk...! Emlékszel-é reá?

(Újévi üdvözet)

*Rideg szóban említsük-é a
Lefolyt órát, napot?*

(Az esztendő végén)

*Nem érzed-é? földindulás van
S romlás Sion szent városában!*

(Héber legenda)

A versmérték mellett például a 3. és az 5. idézet esetében a hangzásbeli változatosság is sugallhatta a költőnek a hosszúhangzós kérdőforma használatát, noha van példa arra is, hogy a költő e tekintetben a lehetőségeket nem aknázza ki tudatosan (Levél egy kibujdosott barátomhoz; Az irodalomból). Ennek ellenére nem kétséges, hogy Tompa is teljesen egyenértékű irodalmi nyelvi formának tartotta az -e mellett az -é kérdőszó-alakot is, és — ha a szükség kívánta — élt is vele.

A többi, Aranyon, Petőfin és Tompán inneni múlt századi költőnél kevés eredményre vezetett az -é változat felfedezésére irányuló vizsgálódás. Mindössze Gyulai Pál, Szász Károly és Tolnai Lajos költe-

ményeiben leltem rá néhány példát. Gyulaiinak *Horatius olvasásakor* című bölcselő költeményéből ezt a sort jegyeztem ki: „*Kit kedvelsz jobban, Chloét-é vagy Pyrrhát? ...*“ Másutt azonban nála is csak ilyen sorokra buk-
kantom: „*Szüret-e ez, vagy talán tor?*“ (Szüreten). És igazán csak belelapozva egyik prózai dolgozatait tartal-
mazó kötetébe, onnan is ilyen ellenpéldákat kapdosok ki: „*De vajon Heine-e Petőfi*“ | „*Emelkedett-e tisztultabb szempontokra ...?*“ | „*...nem tűnnek-e föl lelkünkön a lehetetlenség álmai ...?*“ | „*Megzendülnek-e lelkünkön ...?*“ (ti. a dalok — Kritikai dolgozatok. 1854—1861. Bp. 1908. 48, 59, 69, 99). — Az előadandók után majd, gondolom, nem lesz kétséges: ha a jóhangzásra Gyulai úgy ügyelt volna, mint például a mindjárt itt tárgya-
landó Madách, -e kérdőszócska helyett mindenik eset-
ben az -é formájúval kellett volna élnie. Hosszadalmas magyarázkodás helyett Madách és az utána következő költők nyelvhasználatának ilyen vonatkozású vizsgálata rendjén kiviláglik, miért tettem Gyulai e mondataival kapcsolatban a fenti észrevételt.

A Gyulai-kortárs és Arany-követő Szász Károly-ra Babits Mihály nyelvhasználatával kapcsolatban tere-
lődött rá a figyelmem. A Babitsot megelőző költői nem-
zedékben ugyanis Szász volt az, aki Dante *Isteni szín-
játékának* fordításával olyan sikerrel birkózott meg,
hogy a nyomába lépő nagy fordító is a Purgatorium elé
kötelezőnek érezte ezt az ajánlást írni: „Szász Károly
szellemének hálával és hűséggel ajánlom.“ Szász Ká-
rolynál éppen a Purgatorium átlapozása közben találtam
tíz egynéhány -e kérdőszós mondatforma mellett ezt a
két -é alakváltozatú előfordulást:

... Menőbe' nézz meg jól: ha láttál-é hát
Ott túlnan engem? gondolkozz felette.

(Purgatorium III. é. 103.)

... de hajh a késő bánat
A tartozásért itt fizetne-é meg?

(Uo. XIII. é. 124.)

A költő-feleség halálára írt elégikus költeményének egyik szakaszában is szerepel mind ez, mind pedig a rövid nyílthangzós forma:

*Szelíd dalán — mit tudta ő:
Elmereng-é az átmenő?
Vagy pusztában elhangzik-e
Lelkének hangja: éneke?*

(Iduna)

Költői nyelvhasználatát illetően meg kell még említenem azt, hogy Poe híres *Holló* című költeményének fordításába ő három -e kérdőszós sor mellett két -é alakváltozatú kérdőmondatot szőtt bele, míg ugyanakkor a többi fordító: Kozma Andor és Babits Mihály négy-négy, Kosztolányi Dezső öt, Tóth Árpád egy kérdőmondata csak -e kérdőszós formát alkalmaz. Nincs, nem lehet kétség, hogy korának egyik legműveltebb, a világirodalomban egyetemes tájékozottságú költője és műfordítója is teljesen egyenértékű, irodalmi nyelvi változatként használta fel mind a rövid, mind a hosszúhangzós kérdőszó alakot.

Az utólagos keresgélés rendjén látom, hogy Tolnai Lajos *A szépdombi korcsmárosné* című költeményének kezdősora is ez: „*Hallod-é hűséges, bakon ülő szolgám!*“

4. A XIX. század nagy stílusművészei közül semmiképpen nem hagyhattam ki Madách Imre simuló kérdőszó használatának körültekintő szemügyre vételét sem. A vele kapcsolatos bonyolult tanulságok miatt nála egy kissé többet is kell időznöm, mint más kortársánál. A ráfordított aprómunka — több vonatkozásban is — bőségesen kárpótolta a vizsgálódót. Minthogy a böngészgetés rendjén Tolnai Vilmosnak Madách születése századik évfordulóján megjelent, Arany János jegyzeteit is tartalmazó kritikai kiadását használtam, Madách stílusvizsgálatán túl Aranynek a vizsgált stíluselem vonatkozásában mutatkozó magatartására nézve is bele-belevilán a sötétbe egy-egy fénysugár. Következzenek ide alább pontokba szedve észrevételeim:

a) A legnagyobb meglepetést kiváltó volt a számbavétel rendjén az a számszerű tény, hogy Az ember tragédiájában 75 simulószavas eldöntendő kérdőmondatban szerepel a hosszúhangzós -é kérdőszóváltozat és csak 52-szer kerül elénk az -e forma. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy Arany javítási javaslatának elfogadása miatt Madách szövegéből még négy-öt -é kérdőszavas mondatból tűnt el az -é kérdőszó, vagy változott -e-vé (nála tehát eredetileg kereken 80 -é kérdőszós mondat volt!), már az -e és az -é kérdőszó egymáshoz való viszonyában szembeszökő számszerű eltolódás miatt is Madáchra semmiképpen nem vonatkoztatható a Klemmtől az újabb költőkre kimondott „néha”. Ellenkezőleg: úgy látszik, Madách költői nyelvében, és minden valószínűség szerint köznapi szóhasználatában is az -é-s mondatforma volt az uralkodó. Minthogy pedig Madách esetében minden idők egyik legnagyobb, legmélyebb magyar gondolkodója, stílusművésze és költői egyénisége a legelvontabb bölcselmi eszméket a hozzájuk nagyszerűen idomuló, csodálatosan tömör költői nyelv legmagasabb stílusszintjén érzékelteti, lehetetlen feltennünk, hogy ha akár Madách, akár a mű kéziratát aprólékoskodóan gondos észrevételekkel kísérő Arany az -é kérdőszó-formát nyelvjárásiasnak érezte volna, egyáltalában is benne maradhatott volna-é annyi, vagy akár csak egy hosszúhangzós kérdőszóváltozat is a remekműben. Azt hiszem, a kérdésre csak határozott nemmel lehet válaszolni.

b) Annál is inkább így kell válaszolnunk, mert ha Arany kíméletlenül javítató-észrevételező szeme Madách művében tájnyelvies, illetőleg köznyelvies pongyolaságot vett észre éppen az -e ~ -é kérdőszó szórendjének vonatkozásában is, ezt tolla irgalmatlan őszinteséggel észrevételezte, illetőleg ezek kiküszöbölésére feltétlenül javaslatot tett Madáchnak. Az ilyen jellegű költői kisiklásokat észrevételező javítgatások szemléltetésére ajánlatos párhuzamosan közölnöm a kritikai kiadás sorszámaira vonatkozó utalással Madách kézírata szövegét és az Arany javasolta változtatásokat, illetőleg észrevételeket. Íme:

Madách kézirata

961—2: *Unalmas árnyjátékok-
nak nem-e
Kopogtat szintén véle
bé határa*

1074—5: *...Szép búcsú, úgy-e?
Nos, vitéz, nem-e
Borzongat kissé idegen-
szerűen*

1390: *Nem-é látjátok...*

1416: *Nem-é nemesb...*

1448: *Nem-é hiszesz...*

1723: *...nem-e nagy eszme...*

2234: *...nem-e tudod...*

2294: *...s nem-é én férfiú?*

2756: *Nem-é dicső...*

3167: *Nem-é volt kis szerű...*

3611: *Nem-e vágyódtál...*

4001: *Nem-e vagyok magam e'
nagy világon*

4006: *Nem-e minden percz vég
és kezdet is?*

Arany megjegyzése

Nehéz. A *nem-e* nem is jó ma-
gyarság. *Határ* és *kopogtat*
rossz trópus is.

*Unalmas árnyjátékoknak va-
jon*

*Nem áll-e majd be rettentő
határa.*

„*nem-e borzongat...*“ Rossz
fűzés: *Nem borzongat-e.* — Az
a *nem-e* mindenütt rossz.

„*Nos vitéz uram,
Nem borzongatja kissé
tagjaid...*“

(A végleges szövegezés is
Aranyé)

A végleges szövegben Arany
javításával: *Vagy nem látjá-
tok-e ezt a szent jelet*

Arany javításával:

*Hát nem nemesb, ha ötlet eme-
lem fel*

*Hát nem hiszesz már semmi
nemesebbe?*

hát nem nagy eszme az...?

...vagy nem tudod...?

...s én nemde férfiú?

Hát nem dicső ez?

*Nem kisszerű volt-é a hon fo-
galma?*

Hát nem vágytál-e...?

*Nem egy magam vagyok még
e világon?*

*Hiszen minden percz nem vég
s kezdet is?*

Amint a javítási javaslatokból látható, s az első ja-
vítás általános érvényű megjegyzéséből („Rossz magyar-
ság!“) kétségtelen érvénnyel kikövetkeztethető, Arany a
nem-e szórendes mondatokat nem nyelvjárásiasnak, ha-

nein csak pongyolán köznyelviesnek, és ezért nyelvhelyességi szempontból kerülendőnek tartotta. (A nyelvhelyességi vonatkozásokra l. alább az 5. pont végén Vajda János hasonló „vétségé“-vel kapcsolatban mondottakat.) Ezek után most már biztos, ha Arany a legkisebb kételyt táplálta volna a Madách — és „néha“, jóval kevesebbszer a maga — használta -é simulószó-változattal szemben, e forma kerülésének szükségességére feltétlenül felhívta volna *Az ember tragédiája* írójának figyelmét. Hogy e forma felett átsiklott szeme, sőt helyel-közzel maga is használta az -é változatot, vajon Madách elsőprő többségű szavazata mellett nem döntő bizonyíték-e a tekintetben, hogy merő elhamarkodottságból eredő téves követelés az -é kérdőszót az -e-vel szemben az irodalmi nyelven kívülség számkivetettségébe tesseklni?

c) A drámai költemény 266. sorához („*Tudsz, mint isten, ha aztat élvezed...*“) a nagy észrevételező ezt a megjegyzést fűzi: „*Ha aztat élvezed...* ... *Aztat* elég népies, de megtagadja (!)^a a nyelvtan. El is lehetne kerülni: „*Tudsz, mint az (egy) isten, azt ha élvezed*“. (^a Hogy a kiadásban a tőlem felkiáltójelezett egybeírás esetleg hevenyészett írói tollhiba, olvasási vétség- vagy sajtóhiba-é *de meg tagadja* helyett, azt nem tudom eldönteni. Értelem szerint természetesen a különírt forma a helyes.) — Látnivaló tehát, hogy Arany szinte a szörszálhasogatásig kicsinyeskedő volt még az apró népies jellegű stíluselemek kiakolbóltása vonatkozásában is. Az -é-vel szemben való közömbösségből, sőt vonzalmából csak arra következtethetünk, hogy Arany teljesen irodalminak tekinthette az -é kérdőszó-változatot is.

d) Ezt bizonyítják Arany más javítgató ajánlásai is. Az 1048. sorban például Madách szövegének *Kijőzanodtál-é hát* sora helyett maga is az ugyancsak -é alakot tartalmazó *Kiábrándultál-é hát?* módosítást javasolja. (E módosítási óhaj egyébként ama kevés Arany-javaslat közé tartozik, amelyet Madách figyelmen kívül hagyott.) Az 1561. sorban Madách eredeti *birtok-e egy Athanasiuszal?* szövege esetében az -e kérdőszót meg éppen maga Arany -é alakúra: *birtok-é egy Athanasiust?* javítja. (Igaz, itt az időmérték is ezt kívánja!) Így is kerül aztán bele a végleges szövegbe. A 2543. sort Arany

módosítani kívánja ugyan, de a módosított szövegezésben is benne marad nyilvánvalóan a jóhangzás stilisztikai követelményére és a versmértékre való tekintettel az „Egyenlő lettem-é...” mondat -é kérdőszó-formája. — Hogy egyetleneg némiképpen ellenpéldának látszó esetet is kerítsek, idézhetem a Madách végleges szövegében szentesített Arany-javítások közül a 359. sor kézirati *Hát érzed-é* Madách szövegezésében az Arany javította *érezed-e* kérdőformát. Az Arany-javításnak első pillanatra előbbi állításomnak ellentmondó erejét nagy mértékben csökkenteni azonban az a tény, hogy a költőibb *érezed-é* szerkezet az *érezed-e* formával szemben hangzás szempontjából sem nem jobb, sem nem rosszabb: amabban három szótagban két *é* és egy *e*, emitt pedig két *e* és egy *é* fordul elő. Egyéni ízlés, de talán jóhangzás szempontjából jobb, a versmérték szempontjából azonban rosszabb az Arany választotta forma, mint az eredeti Madách-féle változat. E javítás tehát látnivaló, mit sem bizonyít Arany-nak az -é forma kerülésére és az -e alak használatára vonatkozó stilisztikai magatartását illetően.

Jóllehet részletes jegyzeteim és a Madách-szövegből kijegyzett összes -é és -e kérdőszós példák alapján ennél jóval többet is lehetne írni a költő ilyen vonatkozású stilisztikai-nyelvi magatartásáról, a terjedelmi és időbeli korlátok arra intenek, hogy más írók nyelvének szemügyre vételére térjek rá.

5. Azzal folytattam a vizsgálódást, hogy átnéztem a nagy „újabbak” XIX. századi szellemelődjé, Vajda János kisebb költeményeit is. A nézelődés rendjén úgy találtam, hogy noha nála viszonylag még elég gyakori a simuló kérdőszós mondat, abban a kiadásban, amelyet magam forgattam — ha nem voltam figyelmetlen — mindössze *Gina emléke I.* versének kezdő szakaszában találok a többi versben kizárólagos -e forma mellett a kérdőszó -é alakjával. Íme:

*Szeretsz-e te, vagy szeretél-e már —
S ha nem, — szeretsz-e valaha?
Forró-é a nap keble, vagy csupán
Visszaverődő sugara?*

A költő aztán a II. versben megismétli az itt idézett szakasz első két sorát, de természetesen azonos formában, és így benne csak -e kérdőszavas mondatok zengenek. Mint ahogy a Gina-ciklus további énekeiben is csak ilyen sorokra akadunk: „*Álom-e ez, vagy valóság?*“ (Gina emléke XIX.). Pedig mint előbb a sok -e, úgy ebben az esetben a szóhatáron egymás mellé került két e kopogó egyhangúságát nem ártott volna az -é kérdőszóforma beiktatásával megtörni. Valószínű azonban, hogy Vajda nem e-vel, hanem így olvasta, illetőleg ejtette e kérdőmondat első felét: „*Álom-é ez...?*“ Ez az ejtés pedig jól megtöri a nyílt e-k egyhangú sorát!

Szerencsére nem elégedtem meg Vajda nyelvét illetően a jelzett kiadásban magam végezte tájékozódással. Megkértem J. Nagy Máriát, aki — a Kozocsa-féle 1940-i kiadás alapján — éppen a költő nyelvéről készítenő nagyarányú doktori értekezésén dolgozik: legyen szíves, bocsássa rendelkezésemre Vajdának az itt vizsgált simuló szócskára vonatkozóan Vajda költői nyelvéből készült kijegyzéseit. Az ő előzékenységéből még pótlólag ezeket a példákat idézhetem:

Elhalsz-é te, vagy tovább is élsz?

Oh nép kimondhatatlan sok a te bűnöd!

Meg tudnád-é gyónni bűneidet?

(A nemzethez)

...S fogtok-é aztán élni, gyermekek?!

(A hazafiakhoz)

Ki-kifut a temetőbe

Bekiált a sírgödörbe

„Sötét űr, van-é hatalmad:

Adni örök nyugalmat?!“

(A nyugtalan zárándok)

Ugyanebben a versben azonban e kérdőszónak -e-s változata is előfordul. — De lássuk tovább:

*S tudod-é, honnan jő hozzád a nép
Nagy örömét elrivalgani.*

(István főherceghez)

*Veszedelmek, veszedelmek
Mikor hagytok már el engem?
Mit tudom már, édesek vagy
Keserűk vagytok-é nékem?*

(Merengés)

*Es hivatalt vállaljak én is?
Már mint én ugy-é? hivatalt?*

(Kell-é hivatal?)

Külön volt szíves Nagy Mária felhívni figyelmemet arra, hogy az -é forma használatával Vajdánál éppen legemelkedettebb hangulatú, hazafias és bölcselmi költeményeiben találkozunk. Nyoma sincs, nem is lehet az ilyen jellegű költeményekből vett idézetekben annak, hogy a költő népies modorban, stilisztikai célzattal tőle egyébként nem használt nyelvi formával akart volna élni.

Nem árt itt megemlítenem e simuló kérdőszócskával kapcsolatban azt a más irányú megfigyelésemet, hogy XIX. századi nagy költőnél — Czuczor és Madách után —, Vajdánál találtam két példát a — pillanatnyilag — érdeklődési körömbe került kérdőszónak olyan szokatlan szórendű használatára is, amelyet már Madáchnál éppen Arany kifogásolt. Íme:

Nem-e a te képed ez?

(Hajón)

*Földi élet, nem-e éppen
Ez a te komédiád?*

(A köröndnél)

Az irodalmi és köznyelvben ez a Vajda korában még szokatlan, de azóta — különösen a mindennapok beszélt nyelvében — nagyon terjedező szórendi vétség bizonyára a dunántúli Válon töltött gyermekkor mély nyelvi be-

nyomásainak hatásaként lopakodott bele Vajda stílusába. E sajtóság ugyanis minden valószínűség szerint dunántúli eredetű (így Horger: MNYj. 170). Pedig az ilyen használat szórendi „szabálytalansága” éppen a Vörösmarty szellemében már korán megfogalmazott akadémiai állásfoglalás óta nyilvánvaló. Maga e mondatforma történetileg is meglepően korán először a dunántúli származású Zrínyi Miklósnál jelentkezik, de XIX. századi írónál — mint utóbb látom — először Czuczor Gergelynél található rá példát. Pedig a szótárszerkesztő Czuczor szerkesztőtársával együtt ennek használatáról azt mondja, hogy „az e kérdő vagy kétkedő szócska... rendszeren az ige után áll”. Hozzáteszik azonban azt, hogy „midőn az illető ige csak alattomban értetik, más szó után is állhat” (CzF.). Ez nyilván az *Elmész-e?*-féle kérdőmondatokra adott *El-é? Nem-é? Ügy-é?*-féle kérdező formájú válaszokra és nem az előbb Aranytól is megrótt *Nem-e a te képed ez?*-szerű kérdőmondatokra vonatkozik. Különbösen a Madáchtól, Czuczortól és Vajdától idézett, ettől eltérő szórendű használat Szarvas Gábor elutasító állásfoglalása óta nyelvhelyességi vétségnek számít (l. Dengl; MNYh. 218).

6. A Vajdától idézett példák nyomán ez után az önkéntelenül tollamra kívánczozó szórendhasználati kitérő után hangalaki kérdésekre térve vissza, ha vizsgálódásainkat századunk nagy modernjeinek költői nyelvén folytatjuk, váratlan eredményre jutunk. Legnagyobb meglepetést számomra az okozta, hogy Ady Endre válogatott verseit (1921) átlapozva egyetlen *-é* hangalakú simuló kérdőszócskás mondatot sem leltem. Nem elégedtem azonban meg a válogatott versek kötetének átnézésével, hanem elővettem összes költeményeinek egy olyan kiadását (1958), amelyben benne vannak az ifjúkori indulás versei is. E kiadásban a nézelődés a következő eredménnyel járt:

Az 1217 lapnyi versszöveget tartalmazó két kötetnek egyetlen versében találtam csak *-é* kérdőszós mondatot. Ezt az egyetlent itt idézem:

*Mit tudom én: tudom-é azt
Holnap is, amit tudok?*

(Valamikor lyányom voltál)

Ady tehát ismerte, és nyilván irodalmi nyelvi alaknak tartotta az -é kérdőszós mondatformát is, de miért, miért nem, olyan ritkán élhetett vele, hogy költeményeibe egyetlenegyszer került bele. Pedig vannak olyan sorai, amelyekbe a jóhangzás figyelembe vételével bekerülhetett volna -e helyett az -é kérdőszó-forma is. Csak két példát idézek:

*Emlékszel-e egy csúf madárra?
(Seregély és galamb)*

*Asszonyom, tépjek-e neked
Medréből egy-két holt virágot?*

(Séta bölcső-helyem körül)

Magának az -e kérdőszós mondatnak előfordulása az újabb vizsgálódás szerint ilyen képet mutat: Az 1906-ban megjelent *Új versek* előtti időszakban írt költeményei 143 lapnyi szövegében 15 ilyen típusú kérdőmondat fordul elő, az 1906-tól innen keletkezett versei 1070 verszöveges lapján pedig mintegy 100 esetben bukkanunk -e kérdőszós mondatra. Minthogy ez — a kötetekben való egyenlőtlen eloszlás hangsúlyozásával — azt jelenti, hogy Ady e két kötetében nagyjából minden 10—11. lapra jut egy -e kérdőszós mondatforma, a költő az ősi kérdőszós forma használata tekintetében is századunk költői között az első helyek egyikét foglalja el (l. még alább a 11. pontot).

7. Meglepetés volt számomra az is, hogy Kosztolányi Dezső összegyűjtött verseinek átlapozása is nemleges eredményre vezetett: nem leltem nála sem egyetlenegy -é kérdőszós mondatot sem. Pedig Kosztolányi más úttal a *néki ~ neki, néhány ~ néhány, velem ~ velem-féle* rövid- és hosszúhangzós alakpárok esetében ritmikai okokból él a két változat változtatásának lehetőségével. Egyébként, úgy látszik, amint az -e kérdőszóval alakított mondatok számából következtetni lehet, ő jóval kevésbé vonzódott e kérdőmondat formához, mint nagy költő-kortársa: Ady.

Természetesen nem végezhettem egy ilyen rövid, figyelemkeltőnek szánt elmefuttatás kedvéért századunk

minden költőjének műveiben e picinyke szó hangalakját illető széles körű céduláztatást. Anélkül hogy a figyelmen kívül hagyottakat értéksorrendben jelentéktelenebbnek tartanám, csak Babits Mihály, Illyés Gyula, József Attila, Juhász Gyula, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád és — hogy erdélyi költők, írók is jól legyenek képviselve — Áprily Lajos, Bartalis János, Dsida Jenő, Horváth Imre, Horváth István, Kányádi Sándor, Kiss Jenő, Kós Károly, Reményik Sándor, Szabédi László és Szemlér Ferenc simuló kérdőszó használatára vonatkozólag gyűjtöttem adatokat. Átnéztem egy Felvidéken megjelent magyar költői antológiát is, és belőle adatokat jegyeztem ki Bábi Tibor, Dénes György, Farkas Jenő, Gál Sándor, Monoszlóy M. Dezső, Ozsvald Árpád, Tőzsér Árpád és Veres János simuló kérdőszós mondathasználatára nézve. Most ilyen irányú szemlélődésem eredményeit illetően teszek néhány észrevételt.

8. Az ábécé szigorú betűrendjében sorakoztattam ugyan fel a megvizsgálandó költők nevét, de a tárgyalásban nem tartok sem betűsort, sem másfajta, kortisztelő rendet. Először Illyéssel kezdem, már csak azért is, mert vele kapcsolatban rövid az észrevétel. Csodálatos, hogy Illyésnél egyáltalában is nagyon ritka a simulószós kérdőforma. Csak elvétve akadtam a kezem ügyében levő összegyűjtött versei között néhány ilyen kérdőmondatra (l. például az 1940. évi Nyugat-kiadás 206., 255., 295. l.-ján); -é alakú változatra pedig egyre sem. Pedig ha valaki, Illyés igazán népi költő, még abban az igényesebb értelemben is, ahogy ezt ő önmagával szemben is hangoztatja (l. id. kiadás 294. l.). Az eddig tájnyelvinek minősített -é formának tehát elsősorban az ő nyelvében kellene felbukkannia. Ennek sehol semmi nyoma!

9. Még Illyés tanulmányozását megelőzően elővettem a népből induló és a munkásnéppel együtt győtrődő József Attila összegyűjtött verseit (1963). Nála is úgy láttam, hogy — ha nem is az Illyésnél tapasztalt mértékben — de a megelőző század költőjéhez viszonyítva

rendkívül kevés a simuló kérdőszós mondat. Ezek közül kettőt -é hangalakú kérdőszava miatt ki kell itt emelnem:

*...nem kérdik, hogy szívünk dög-é,
gondolatunk az ördögé...*

(És keressük az igazságot)

En magam-é? Nem társaim tettek-e öntudatosá?

(Párbeszéd)

Íme! Egy szintén népinek számító költő életművében mindössze két előfordulás! Aligha meggyőző bizonyosság ez az -é forma tájnyelvi jellege mellett.

10. De lássuk az igazán „nagyvárosi“ és „tudós“ költőnek számító Babits Mihály nyelvhasználatát. Az ő összegyűjtött verseiben sem hemzsegnek ugyan a simuló kérdőszós mondatok, de azért jóval többször él velük, mint másik dunántúli közelkori költőtársa, Illyés Gyula. Babitstól ilyen mondatokat idézhetek:

*Győztél; s a harc új harcot ellett,
visszáját untig meglelé,
s harccal a szívem úgy betellett:
alélva kérdezi: több jön-é?*

(Ady Endrének)

*Anyák, sírjátok hangosabban:
akit föl nem ver annyi ágyú,
rezzenti-é gyenge sírástok?*

(Fortissimo)

*Avagy enyémeK vagytok-é,
vagy rámbízott sereg
apáktól és egy nemzettől
örökbe nyertelek?*

(A könnytelenek könnyei)

*Ellene bizsagsz-é a testnek, melyben hús vagy?
mellyel egy vagy? Tudnád-e nem szeretni?*

(Új mythológia)

*Oh életemnek csillagai ti
... el tudtok-é majd olvadni a Nappal
meleg szájában?*

(A Nap nem emlékszik a csillagokra)

Szinte mindenekelőtt rá kellett volna mutatnom, hogy a költőnek egyik korai klasszikus drámai költeményéből, a *Laodameiából* (1911) egész sorozat ide vonható példát jegyezhetni ki. A következőkben ezeket is felsorolom:

*Akinek szívét kitépték, másik szívet nyerhet-é,
Lelke helyett asszony teste másik lelket lelhet-é?*

*Beszéld el...
... vittek-é áldozatot,
tejet, bort, mézet, játékot rendeztek-é?*

*És karjai közt — nem tudom, jól látom-é?
valamely rémes és alaktalan tömeg
fogyott, halványult egyre, mint egy véres árny.*

Ó lányok, ifjak — nem tudom, elmondjam-é?

Nemcsak Babits eredeti versei, életműve egyik kiemelkedő alkotása: Dante *Isteni színjátéka* is kínálja az idevonható példákat. Jó sok simuló kérdőszós mondata közül itt csak az -é formát tartalmazók néhányát idézem:

*... de mondd, ha tudod, milyen sorsra várhat
a meghasonlott városban a nép?
van-é benn igaz szív? ...*

(Pokol VI. é. 60—2. sor)

*... »Higgyek-é szememnek?«
szólt megragadva köntösöm szegélyét*

(Uo. XV. é. 23—4. sor)

mond meg, van-é bátor szív s régi jellem
még városunkban...?

(Uo. XVI. é. 67—8. sor)

Alessio Interminai da Lucca —
az vagy ugy-é? azért nézlek leginkább.

(Uo. XVIII. é. 122—3. sor)

Folytathatnám a *Purgatoriumból* és a *Paradicsomból* kijegyzett idézetekkel. De minek a példák számbeli gyarapítása, mikor ennyi alapján is eljuthatunk Babits nyelvi gyakorlatát illetően erre a végkövetkeztetésre: Sem Babits költői egyénisége, sem azok a költemények, amelyekből ezeket az idézeteket kiszakítottam, egyáltalában nem sugallják azt a megállapítást, hogy Babitsot valamilyen táji jellegű nyelvhasználathoz igazodó célkitűzés készítette volna a kérdőszó -é alakjának e költeményekbe foglalására. Ilyenfajta stilisztikai törekvés kimutatására különben is legkevésbé éppen Babits írói működésében lehet a siker legcsekélyebb kilátásával kutatni. Csak itt-ott lehet a *Divina Commedia* zengő soraiban egy-egy halk-szerény nyelvjárásias alakot fel-felfedezni! Nem népieskedési törekvés, hanem éppen a magas igényű nyelvhasználatban a különleges tárgy sugallta különlegesebb, kevésbé elkoptatott, ritkább nyelvi elemek használatának vágya alakíttathatta tehát a költővel ezeket az -é kérdőszavas mondatokat. A *Laodameiából* idézett első két mondatban és egy előbbiben („*rezzenti-é gyenge sírástok*“) azonban az -é forma használatában kétségtelenül az e-k sorozata egyhangúságának feloldására irányuló törekvés is jelentős mértékig közbejátszott (l. még erre alább a 20. pont c) bekezdését). Kertelés nélkül be kell vallanom: Babits itt jelentkező stilisztikai törekvéseiben nem népies, tájnyelvies sajátosságok érvényesítését, hanem éppen ellenkezőleg, a különlegesebb, ritkaságuknál, s — talán — régiességüknél fogva hamvasabb, érintetlenebb nyelvi eszközök alkalmazásának tudatosságát, egyszóval a választékosság szempontjának érvényesülését látom. — Az ebből az észrevételből természetesen adódó stilisztikai igény és ajánlás kérdésére alább még rátérek.

11. A tudatos és vájtfülü Babits költészetével kapcsolatban ilyen előre nem várható tapasztalatokhoz jutva, már nem meglepő, ha a nagy kor- és szellemtárs, Tóth Árpád lírájában is mint teljesen irodalmi jellegű nyelvi és stílusesszakkal találkozunk az -e forma mellett a simuló szó zártabb és hosszúhangzós -é alakjával ezekben a kiszakított szövegrészekben:

*Dicsérjem-é őt? verjem-e rá kemény
Ércét „hős“ szónak?*

(Elégia egy elesett ifjú emlékére)

És őriz-é a lelketek ily tájat...?

(Vízión a vonat ablakából)

*Ki tudja, ez-é az élet
Ez-é az igazi élet?*

(Ki tudja...)

*Ez világnak dolga
Változzék latorra,
Hallod-é, jó cimbora?*

(Ez világnak dolga...)

Az utolsó idézetet kivéve, amellyel kapcsolatban még lehet valamelyes mérvű népieskedő komázgatás gyanújába keverni a költőt, a többi idézetben a tárgy és a hangulat egyáltalában nem népi jellegű... — hogy Tóth Árpád egészében „urbánus“, „dekadens“ költészetének a népitől eléggé elütő jellegéről ne is beszéljünk.

12. Az eldöntendő kérdés simuló kérdőszavának használata vonatkozásában egészen különleges helyet foglal el két nagy költő-kortárs: Szabó Lőrinc és Juhász Gyula. Noha Juhász Gyula az életben és irodalomban csaknem két évtizeddel Szabó Lőrincnél korábban jelentkezett, kettejük közül — az alábbiakban kivilágító okokból — először ez utóbbi kérdőszó-használatának vizsgálatára keríttek sort.

Jóllehet a költői nyelv és nyelvhasználat vonatkozásában különlegesebben is ridegnek, sivárnak tartom a

számokat, itt mégiscsak őket kell segítségül hívnom azért, hogy szemléltessem egyrészt Szabó Lőrinc kérdőszó-használatának — olyan nagy modernekhez hasonlítva, mint amilyen például Kosztolányi és Illyés — viszonylagos gazdagságát, másrészt pedig a még Szabó Lőrincet is ilyen vonatkozásban túlszárnyaló Juhász Gyula simuló kérdőszós mondatainak áradó bőségét. De álljanak itt a következő szenttelen számadatok: Szabó Lőrinc összes költeményeinek 1246 lapnyi versszöveget kitevő kötetének átvizsgálása rendjén mintegy 60 -e kérdőszós mondathasználati esetet jegyeztem ki, -é-s formával azonban eggyel sem találkoztam. Ez azt jelenti, hogy a költőnek átlag minden 23. lapjára esik egy -e kérdőszós mondat. Az eloszlás persze jóval egyenetlenebb, mert például a felsorolt esetek közül hétszer egy lapon két-két ilyen kérdőszós mondat is előfordul, aztán meg van úgy, hogy egymás után vagy egymáshoz közel eső lapokon [a használt kiadásban (1959) pl. a 379., 380., 527., 528., 817., 821., 868., 871., 877., 1080., 1085., 1232., 1233. l.] mindegyre ilyen kérdőszós mondatokra akad a fürkésző szem, hogy a rákövetkező 30—50 lapon meg ne leljen egyet sem.

A vizsgálódás ilyen nemleges eredményei után valóban meglepetés volt számomra az, amit — Cseh Zoltán szíves figyelmeztetése nyomán — Szabó Lőrinc fordítói nyelvvel kapcsolatban kellett megállapítanom. Jóllehet a költő saját verseiben egyetlenben egyszer sem akadunk -é simuló szós kérdőmondatra, Shakespeare szonettjeinek abban a fordítás-kötetében (1921), amelyet magam forgattam, ilyen sorok kerülnek elénk:

CXXV: *Nem láttam-é: ki külső kegyekért élt,
szegény s szegényebb lett — nagy a kamat! — ...?*

CXXXIX: *Hadd védjelek — : Ah, nem jól sejtem-é:
csatát ellenem csinos szeme vitt ...?*

CXLIX: *Barátom-é, ki téged gyűlöl?*

Első pillanatra megállapítható, hogy e sorokba minden esetben a jambusos ütemezés kedvéért került bele a hosszúhangzós simulószó-forma. Ennek ellenére feltűnő,

hogy Shakespeare tolmácsolásakor a költő él ezzel a lehetőséggel, saját verseiben azonban nem. Miért? — Erre nem tudok feleletet adni. (András János szerkesztői megjegyzése szerint a tőle forgatott újabb kiadásban -e kérdőszós alak olvasható. Miért?)

A tapasztaltak azonban arra ösztökéltek, hogy nézzem meg Szabó Lőrinc más versfordításait is. Átlapoztam hát a kisebb versfordításokat tartalmazó *Örök barátainkat* (II. kiadás). Az eredmény ugyanolyan nemleges volt, mint saját versei átnézésekor: egyetlen -é-t tartalmazó kérdőmondatra sem akadtam. Az -e simulószót tartalmazó kérdőszós mondatok száma azonban mintegy kétszeresére szaporodott: a 350 lapnyi verses szövegben mintegy 30 -e kérdőszós előfordulásra akadhatni, vagyis hozzávetőlegesen minden 12. lapra esik egy, de persze úgy, hogy van egy lap, ahol 4, egy, amelyen 3 és négy, amelyen 2—2 -e simulószós kérdőmondatra bukkanunk.

Baudelaire *Visszaesés* című versének fordításából világosan látható, hogy Szabó Lőrinc meg más költő is miért használ *érezed? látod? tudod?* kérdőmondat formát, illetőleg -e ~ -é-set. E fordítás 13 szótagos soraiba ugyanis két sorban *tudod?*, kettőben pedig *tudod-e* kérdőszó forma került be a szótagszám, illetőleg ritmus kedvéért.

Szemlélődésem rendjén tehát végső megállapításként arra az eredményre jutottam, hogy Szabó Lőrinc — néhány nagy költő kortársához képest — eléggé bőkezűen él e kérdésforma alkalmazásával.

Ilyen tekintetben még elámítóbban gazdag Juhász Gyula költői nyelve. Összegyűjtött költői művei 1073 lapnyi versszövegében mintegy 120 esetben találkozhatni -e kérdőszós formával. Ez azt jelenti, hogy Juhásznál kerek számban beszélve átlag minden 9—10. lapra jut egy simuló kérdőszós mondatforma. Ő tehát ilyen szempontból az utolsó másfélszáz év itt megvizsgált nagy és kis írói között az élen járó. Csak Szabó Lőrinc közelíti meg őt az *Örök barátaink* statisztikájával, de megelőzi még a tallózónak ugyancsak bő aratást kínáló Madáchot is!

Juhász ilyen vonatkozású nyelvhasználatával kapcsolatban itt két megjegyzés kínálkozik a tollra. Az egyik — s bennünket most elsősorban ez érdekel — az, hogy Juhász ilyen nagyszámú kérdőszós mondata között egyetlenben egy esetben fordul csak elő -é alakban a kérdőszó, a többi esetben mindben a rövid nyílthangzós -e forma lendül elénk. Az egy -é hangalakú forma esetében is azon a lapon, amelynek egyik versszakát most itt idézem, tizenegy (így!) kérdőmondatban fordul elő az -e az egyetlenke -é kérdőszót magába foglaló mondattal szemben. Íme a hivatkozott versszak:

*Beszélj, fiam! Vaj' röpköd-e honodban
Az égre vijjongó kevély turul?
Szerettek-é az árvák és szegények,
Míg tégedet ismertek ott urul?
Kezedben, mondd, igaz volt-e a mérték,
Segítettél-e Róma nagy sebén? —
Tisztelted-e a rómaid, beszélj csak,
Mert — tudd meg — ez a büszke nép enyém!*

(Cézár halála)

Ha szórszálhasogatóan piszkálódók akarnánk lenni, kifejezhetnők azt az óhajt is, hogy az utolsó előtti sor *Tisztelted-e...*? kérdőmondatának -e kérdőszava helyett is szívesen látnánk -é-t az egymás utáni szintelenségben egyhangúskodó -e-k helyén így: *Tisztelted-é...*? Itt a ritmikai kényszer sem ad mentséget az -e formának. De illik-é a költői szépségeken alázatosan ámuldozóhoz efféle tanítós-tanáros bakafántoskodás?

A másik megjegyzés már megint a tények számszerű bizonyító erejére alapít. Míg az összes megvizsgált költői szövegekben az -e-t vagy -é-t leginkább dédelgető költő tollán sincs még egy-egy a kérdőszóban gazdagabb lapon sem két, egészen ritkán 3—4 ilyen kérdőszós mondatnál több, Juhásznál — mint már jeleztem — van egy lap, amelyen tizenegyszer szökken elénk az -e, egyszer az -é; és ezen túl vannak lapok, illetőleg versek, amelyekben a simulószós eldöntendő kérdést kifejező kérdő-

mondatok száma ennyi: egy versben két lapon 8, két lapon 6—6, egyen 5, kettőn 4, ötön 3, tizenkettőn 2 esetben. Ha meggondoljuk, hogy az *-e ~ -é* kérdőszós forma használata ritmikai okokból — a szótagszám növelése miatt — a tömörségre törekvő költő számára enyhe akadályt jelent, és éppen ezért Juhász is elég gyakran *ismersz? érzed? vagy tudod?*-féle rövidebb formákkal helyettesíti a teljesebb és „szabályosabb” *ismersz-é? érzed-é? tudod-e?* kérdőformákat, a nagy valószínűség hítelével nyugodtan megállapíthatjuk, hogy Juhász hétköznapi nyelvében, sőt esetleg prózájában is (ezt nem vizsgálhattam meg!) nagyon gazdagon jelentkezhetett az *-e* és nagyon-nagyon ritka lehetett az *-é* kérdőszós mondatforma. Mindenesetre gazdagabban, mint bármely kortárs-író nyelvében.

Most már visszakanyarodva a fő kérdésre, az *-é* kérdőszós mondatforma nyelvjárási volta feletti töprenkedésre, alig hiszem, hogy Juhász Gyula nyelvét, stíluszintjét és -igényét olyan mértékig nyelvjárásiaknak lehetne tartanunk, hogy benne nyugodtan nyelvjárásiaknak minősíthetnők azt az egy *-é* kérdőszó-formát, amely — vizsgálódásom szerint — már az előzőkben szemügyre vett nagy klasszikus elődök, közel-egykorú írók és kortársak nyelvében sem bizonyult nyelvjárásiaknak, népinek. Ez az elmondottak után annyira nyilvánvaló, hogy nincs miért itt ismételtén hangsúlyoznom ilyen tekintetben azt, amit Madách és Babits *-é* kérdőszó-használatára nézve az előzőkben már — talán elfogadható vélekedésként — megállapítottam.

13. És most következzenek sorra az erdélyiek. A szemlélődést a Tóth Árpádnál szinte egy nemzedéknyivel fiatalabb Dsida Jenő költői nyelvére vonatkozó, az itt vizsgált kérdéssel kapcsolatos észrevételekkel kezdem.

A nagy modernek költői nyelvének vizsgálatából leszűrt fentebbi észrevételeket Dsidával kapcsolatban is szinte-szinte változatlanul megismételhetnők. Először is: Dsidánál szintén meglepően kevés a simuló kérdőszós kérdőmondat-forma. Összegyűjtött verseinek újabban megjelent testes kötetében alig néhány lapon talákoztam

-e kérdőszós mondatokkal. Mellettük két lapon az -é kérdőszó is feltűnedezik. Dsidának *Ha valaki jönne...* című verse például így kezdődik:

*Ha most valaki halkan idejönne,
idelopózna a hátam mögé,
és megkérdezné: fáradt vagyok-é?*

Ajkával mérné: nincs-e lázam?

A másik idézet még érdekesebb, mert — ami itt fontos — az az -é formának Dsida nyelvhasználatában az -e kérdőszó-alakkal való teljesen tudatos, irodalmi nyelvi egyenrangúságáról tanúskodik. Már magában a költemény címében is ott az -é: *Megbocsátod-é?* — s utána következik az első versszak így:

*Szél vagyok.
Megbocsátod-é,
hogy port hintettem égszínkék szemedbe?*

És a rákövetkező versszakban a nap, az ősz, a fű, a víz és az árny képeiben kérdés-felvető költő ugyanúgy elismételgeti minden szakasz második soraként a címül odavetett, illetőleg az idézett első versszakbeli -é kérdőszós mondatot. Sem ebben, sem az elsőként idézett Dsida-versben nincs a tárgyban, nincs a hangulatban semmi, ami stilisztikai jellegű tájnyelvies forma használatára ösztökélhette volna Dsidát. Különben is a Szatmárnémetiben született és ott nevedezett Dsida számára tájnyelvi formaként amúgy is elsősorban az ottan divó -í kérdőszócska kínálkozhatnék. Még az első idézetben az -é forma esetében rímkenyszerre gondolhatni (hogy egybecsengjen a *mögé a vagyok-é* sorvéggel), de a másodikban erről szó sem lehet. Így aztán különösen a második versben a hétszer megismételt *Megbocsátod-é...?* kérdés miatt nyugodtan állítható, hogy a tragikusan rövid életű költő teljesen irodalminak érezhette az -e (kiejtésben -e ~ -ë) forma mellett az eddig tájnyelvinek minősített zártabb és hosszúhangzós -é simuló kérdőszócska-változatot is.

14. Teljességében nemleges választ kell adnom az -é forma használata kérdésében Reményik Sándor,

Horváth Imre és Szabédi László nyelvének vizsgálatával kapcsolatban. Még az első világháború előtt induló Reményik költészetében is meglepő az -e kérdőszavas mondatforma viszonylagos ritkasága. Össze- gyűjtött versei (1943) átvizsgált I. kötetének csaknem 600 lapján mindössze 37 ilyen kérdőmondattal találkoztam. Mindannyiban -e a kérdőszó; egyetlen -é-s kérdőmondatot sem leltem bennük. A Horváth Imrével kapcsolatos vizsgálódás eredménye elé is nagy várakozással néztem. Minthogy Balogh Dezső most dolgozik a költő nyelvének teljes szótárán, pontosabb adatokkal szolgálhatott, mint amilyenekkel magam a gyors tájékozódással végzett gyűjtésből rendelkezhettem. Az ő szíves felvilágosítása nyomán tudom, hogy Horváth 1965-ig megjelent köteteiben 45-ször fordul elő az itt tárgyalt simuló szócskával alakult kérdőmondat, de köztük nincs egyetlenben egy -é-s, hanem csak -e-s forma. Ez az eredmény e sorok írója számára, aki Horváthtal gyermek- és ifjúkora városában együtt diákoskodott, sőt egy utcában lakott, baráti kapcsolatban volt, nagyon meglepő. Úgy látszik, magam talán nem is a dési köznyelvből érezhetem meghitt ismerősnek, hanem irodalmi források meg az erdélyi régiség nyelvének szüntelen tanulmányozása és — lehet — a népnyelv hatása alatt használok változtatva a kétarcú szó két hangalaki változatának mindenikét.

Horváth Imréhez csatlakozik az -e-s forma kizárólagos használatában Bartalis János és Szabédi László is. Bartalis válogatott versei kötetének átlapozása rendjén meglepetésemre — 134 lapon — összesen csak hat simuló kérdőszós mondatra bukkantam, és e hatban is mind -e alakú volt a kérdőszó. A magyar „szabad vers“ nagy erdélyi úttörőjének tollán, úgy látszik, már nem él az -é-s, sőt egyáltalában is halódik a simuló kérdőszós mondatforma! — Érdekes, hogy a valamivel később induló Szabédi László Bartalishoz jóval gyakrabban él a simuló kérdőszós mondatformával: mintegy 240 lapot kitevő versszövegben 25 esetben találkozunk vele. Az -é kérdőszó-változat azonban egy esetben sem kerül a versszövegekben szemünk elé. — A „nép“ sorából a műköltészet szintjére emelkedett Horváth Istvának egy kezem ügyébe eső régebbi kötetét átforgatva

meg éppen elámulva láttam, hogy ő már egyáltalában nem is ismeri e kérdőmondat-formát: a kötetből az engem pillanatnyilag érdeklő kérdőszóra nézve egyetlen példát sem jegyezhettem ki! Úgy látszik: az a nyelvi környezet, amelyben Horváth István a döntő gyermek- és ifjúkori nyelvi benyomásokat nyerte, az Enyed vidéki Ózd nyelvi világa is aligha élhetett és élhet vele.

Mikor aztán az igazán népi származású Horváth István költői nyelvhasználatával kapcsolatban is ilyen nemleges eredményre jutottam, az erdélyiek közül ellentétezősül az értelmiségi származású Szemlér Ferenc egy gyűjteményes verskötetének mintegy hatszáz lapját futottam át. Az eredmény: a testes kötetbe ugyan ötven-egynéhány simuló-kérdőszós mondat került bele az író tollából, de nincs közöttük egy -é alakú kérdőszót tartalmazó mondat sem. A könnyeden, elegánsan verselő Szemlér e tekintetben Adyval, Kosztolányival, Illyéssel, Reményikkal, Horváth Imrével, Bartalissal, Szabédival és bizonyára még másokkal is egy ösvényen jár.

15. Egymás után vettem kezembe három egymást követő, egymással ölelkező erdélyi nemzedék három kimagasló lírikusa: Áprily Lajos, Kiss Jenő és Kányádi Sándor kötetét. Itt már a kutatás érdekessége szempontjából is az időrendi sorrend követését tartottam kötelezőnek. Ezért észrevételeimet ezúttal a nemzedékrend tiszteletben tartásával vetem papírra.

Áprily esetében olyan értelemben „visszafelé“ kezdem a vizsgálódást, hogy először utolsó külön kötetének, a *Jelentés a völgyből* címűnek (1965) átforgatásával fogtam a szemrevételezéshez. Ennek rendjén szerzett tapasztalatomról számolok tehát először be. Meghökkenem: a 223 lapnyi verszöveget tartalmazó kötetben összesen öt simuló kérdőszós mondatra akadtam. Tehát Áprily Lajosnál hozzávetőlegesen minden 45. lapra jut e mondatfajtából egy! Közöttük is négy az -e és csak egy az -é kérdőszós mondat. A költő egyik -e kérdőszós mondata hátróztottan megkívánná a hosszúhangzós alakot: *Lesz-e erőd birokra télen?* helyett, nem kétséges, szebb zengésű volna ez: *Lesz-é erőd birokra télen?* E lehetőség kihasznál

nálásának elhanyagolása annál feltűnőbb, mert a kötetnek egyetlen -é kérdőszós mondatában határozottan megállapítható a zeneibb hangzásra törekvés tudatos szándékossága:

... halászsas szállt az Isten-ár fölött

Figyelte, büszkén hogy ring lengve le s föl
lecsapni sodró hullámig mer-é?

(Marcus Aurelius)

S hogy ez a tudatos, hangzásbeli változatosságra törekvés nem e sorok írójának egyetlen példából kikövetkeztetett, elhamarkodott megállapítása, arra bizonyoság a másodikként átvizsgált, a költő válogatott verseit tartalmazó kötetből (A kor falára. 1967) itt idézendő néhány sor. Íme:

De azok szíve dobban-é, akik
az embert új rémmel rettegtetik?

(Agadir)

Mondd, érzed-é tavaszi áradásban
hatalmas, ősi ifjúságodat?

(Dunántól kérdem)

... pásztor szebbet érhet-é?

(Idahegyi pásztorok)

Ezekben az esetekben éppen úgy, mint az elsőként átvizsgált kötet egyetlen -é kérdőszós mondata esetében, vitán felül áll, hogy — ritmikai megfontolások mellett — az egymást követő -e-k egyhangúságának megtörése céljából került bele kérdőszóként -e helyett az -é. De hogy Áprily egyébként is tökéletesen irodalminak és nem nyelvjárásiának érezhette az -e mellett ez utóbbi kérdőszóváltozatot is, azt bizonyítják a következőkben felsorakozó olyan idézetek, amelyekben a szövegkörnyezet nem kényszerítette ki az -é-s formát: a költő választékosabbnak, ritmus szempontjából odailőbbnek érezhette a meg-

hitt, hosszúhangzós kérdőszó-változatot. Idézek egynéhány ilyen sort is:

*S ha hallgatok,
nem tudom: ritka csendben
benned van-é,
vagy künn, a benned alvó rengetegben?*

(A láthatatlan írás)

*De láttad-é, ha nyargaló szelekben
füstölni kezd a hervadó muhar...?*

(Idahegyi pásztorok)

De láttad-é a tornyos hullá-hidat...?

(Ua.)

*... Nem hallottad-é soha
Byblis nevét és érdekes történetét?*

(Oedipus Korinthosban)

Es Hera és Zeus nem testvérek voltak-é?

(Ua.)

Az -e és az -é forma váltogatva való használatában Áprilynál a hangzásbeli változatosság törekvését bizonyítja az is, hogy ha éppen az -é forma beiktatása tenné egyhangúan éneklővé a sort, a költőnek az -e alakra jár rá a tolla:

Rapsóné asszony, élsz-e még?

(Álom a vár alatt)

*Mondd, él-e még véres fergetegben
mi jó urunk, ősz Priamos király?*

(Idahegyi pásztorok)

Néha-néha, e kötetben mindössze két esetben, a költő felejtí a verseiből levonható stilisztikai szabályt, és -e

formát használ — ritmikai okokból — olyankor is, amikor pedig inkább *-é*-re járhatna rá a toll:

*Az áradó világ-zúgáson
keresztül cseng-e biztatásom
a régi vérszől, Rózsika?*

(A régi házban)

Te éberebb vagy, nézz az útra: jönnek-e.

(Oedipus Korinthosban)

Mindez minden más stilisztikai tanulság mellett csak azt bizonyítja, hogy — a nagy elődök és kortársak nyomdokán haladva — Áprily is egyenrangú irodalmi változatnak érezte mind az *-é*, mind az *-e* kérdőszó-változatot.

16. Nagy meglepetést okozott nekem, hogy a második erdélyi írónemzedék kiemelkedő költői egyénisége, Kis Jeno legszebb versei — igaz, vékonyka — kötetének átlapozása közben (mintegy 130 lapon!) egyetlenegy kérdőszós mondatra akadtam, s az is *-e* alakú volt. Mint-hogy a költővel való több évtizedes baráti kapcsolat és a lakóhely térbeli közelsége ezt lehetővé tette, személyesen hozzá fordultam felvilágosításért. Közlésem hallatán első pillanatra maga is meglepődött, de aztán határozottan kijelentette, hogy ő ismeri is, használja is a kérdőszó mindkét hangalaki változatát. Váltogatva való használatában ő is nagyjából ahhoz a maga számára kialakított gyakorlathoz ragaszkodik, amely a magam nyelvérzéke meg a klasszikusok és a modernek nyelvének vizsgálata rendjén bennem is kialakult. Kérésemre előzékenyen megkönnyítette vizsgálódásomat azzal, hogy elszórtan megjelent, illetőleg megjelenőben lévő újabb verseiből ezekre a példákra hívta fel figyelmemet:

*Szívem lemért
súlyából vonjátok le azt,
mi benne gyűlölet, s azonnal
megkönnyebbül — de nem lesz-é vajon
silányabb, tartalmatlanabb?*

(Kérdés)

... ott fordult s indult lefelé
az autóbusz,
leér-e, kétséges volt

.
s nem tudni, hallaná-é valaki,
hogyha vacogva felkiáltanék;
s nem tudni, hogy leér-e
a mások életével, vagyonommal
az ingó lejtőn...

(Láz)

... Hányan feledték tudni, hányan,
vajon a költő hányadán van,
éi-e, hal-é, hogy áll a gáton —
Ó, hány úgynevezett barátom!

(Két barát)

Mikor aztán e Kiss Jenő költői gyakorlatát mutató versrészletek láttán elővettem válogatott verseinek kötetét (1964), benne még nyolc példát találtam. Közülük kettőben -é, hatban pedig -e a kérdőszó. A kérdőszó-változatok használatában nála is ugyanaz a tudatos jóhangzásra és ritmikai tökélyre való törekvés, mint az előbbi versben és mint Áprilynál.

17. Nem volt meglepetés számomra, hogy — ha nem is a legfiatalabbak, de e sorok írójának nemzedékrendi helyéről tekintve — szárnyait jóval a Kiss Jenő utáni nemzedéket követően bontogató Kányádi Sándor közelebről megjelent *Kikapcsolódásában* (1966) az itt bennünket érdeklő mondatformára vonatkozó példaként csak ezt a három idézetet jegyezhettem ki:

Hitte volna-é ezt emberi keresztény
(Epillógus egy balladához)

Emlékszel-é a parasztokra...

(I. földidéző)

Emlékszel-é a kis titkárra...

(II. földidéző)

Mindhárom idézetből ugyanaz az -e-k egyhangúságát -é-vel enyhítő tudatos törekvés jelentkezik. S noha az -é változat irodalmi nyelvi szintű voltának elismerésére Kányádi költészete is a tanúbizonyosságok sorába áll, a kevés előfordulásból úgy látszik, a fiatalok legkiemelkedőbb, legkeményebb költőegyéniségének, Kányádinak a lírájában is már halódóban van az a kérdőmondat forma, amely engem most itt foglalkoztat.

18. Hogy egy kissé a költészet teréről a próza felé is vessek egy pillantást, az erdélyi prózaírók legveretesebb nyelvű nesztorának, Kós Károlynak két munkáját vettem kezembe. Az *Attila királról ének* maga írta és a sztánai nyomda tőlem egyetlen termékeként ismert szövegében a balladák hangulatát idéző nyelv egymagában álló simulószós kérdőmondata, a szokványos „*Hallottad-é hírt Atila királynak?*” kérdésével nyilvánvaló archaizáló szándéka miatt a maga -é kérdőszavának egyedülvalóságában nem sokat bizonyított. Mikor azonban aprólékosan szemügyre vettem a *Budai Nagy Antal* kérdőmondatait is, jöllehet — Kós nyelvét ismerve — biztos voltam, hogy nála változatosabb eredményre jutok, várakozásomat az a valóban elámító megállapítás igazolta, hogy Kós e munkájának mintegy 40 simulószós kérdőmondata közül mindössze kettőben, két *ugy-e* alakú kérdőszót tartalmazó mondatban van -e kérdőszó, a többi mondat simuló szava mind -é. Még olyan esetben is -é formában használja Kós a kérdőszót, amikor pedig a hangzásbeli változatosság miatt bátran élhetne, sőt éppen ilyen szempontból élnie kellene az -e alakúval is. Pl. „*A te öcséd-é Budai Antal?*” (65) | „*S vajon él-é?*” (145) | „*él-é még Márton?*” (148) | „*S élsz-é?*” (165). — Az egyhangúság kerülésére való törekvés jól kiérezhető a következő mondatok -é kérdőszós alakításából: „*Elhiszed-é ezt nekem?*” (41) | „*De mondd, tud-é erről a leány?*” (52) | „*A többi urak jönnek-é?*” (56) | „*Tehát ez-é ama Budai Antal?*” (74) | „*Tehettem-é mást?*” (75) | „*Küldött-é neked egy könyvet ama Bálint pap?*” (76) | „*Ez-é az a könyv?*” (79) | „*Odaígérkezem-é Jánosnak vagy nem?*” (88) | „*Így volt-é, Henrik?*” (111) | „*Kell-é ez a békesség a kelyhesnek? ... S kell-é a pórnak?*” (115) | „*De hiszed-é, hogy igaz békesség lenne ...?*” (123) | „*Megteszed-é ezt nekem, atyám?*” (155) |

„Szabad-é neked eretnekekért imádkoznod?“ (165). — Ugyancsak botfűlűnek kellett volna lennie Kósnak, ha például az itt idézett utolsó két mondatban és jobbjára a többiben is az *e-k* kopogó egyhangúságát nem enyhítette volna az *-é* kérdőszó közbeiktatásával, teljesen figyelmen kívül hagyva az *-e* formával élés lehetőségét!

A jóhangzásra való stilisztikai törekvés célzatán túl itt magától értetődően valóban felfedezhetünk az írói szándékban egy más irányú törekvést is: Kós tudatosan régieskedett, szándékoltan kalotaszegiesen népivé igyekezett mondatait alakítani, és erre felhasználta a stilisztikai eszközök mindenikét. Fel a stílus veretes régiességét ritkább voltával, választékosságával növelő *-é-s* kérdőmondat-formát is.

19. Az elég bőséges, de azért mégis hiányos erdélyi seregszemle után kíváncsian futottam át a mai felvidéki költőknek egy kezem ügyébe eső gyűjteményes kötetét. Az antológia mintegy 250 versszöveges lapján az egyes költők verseiben a simulószós kérdőmondatok számát így határoztam meg: Bábi Tibornál 3, a Dénes György, Farkas Jenő, Gál Sándor, Ozsvald Árpád verseiben 1—1 idevonható kérdőszós mondatra akadtam, viszont Monoszlóy M. Dezső egy versében négyet, de a többiben egyet sem, Tózsér Árpád egy versében hármat, de a többiben egyet sem találtam, Veres Jánosnál két esetben fordul elő *-e* kérdőszós eldöntendő kérdő mondat. A többi hat költőtárs azonban a számbavétel rendjén olyannak bizonyult, mint aki — legalábbis e kötetben — nem él az *-e ~ -é* kérdőszós mondatalkotás lehetőségeivel. Bábi Tibortól egyetlenül még egy *-é* kérdőszót tartalmazó versszakot is idézhetek:

... Itt vagy hát, itt vagy-é
— te konok, te büszke,
te dacos föld fia?!...

(Utak vándora, te)

A felvidéki írók nyelvében tehát hármat-négyet kivéve nagyon ritkán kerül elénk az itt vizsgált mondatforma, sőt a költők egy számottevő hányadának: tizennégy közül

hatnak nyelvéből mintha már teljesen ki is halt volna a kérdőmondatbeli viszonyításnak ez az ősi eleme.

20. Ezzel most már be is fejezhetem az adatgyűjtés futólagossága ellenére is terjedelmessé bővült vizsgálódásomat, és rátérhetek összefoglaló jellegű észrevételeim megfogalmazására.

A Vörösmartytól kezdődően megvizsgált irodalmi nyelvhasználat tanulságai a simuló kérdőszócska vonatkozásában a fent elmondottak tekintetbe vételével így foglalhatók össze:

a) Noha magam mint a szótörténet kérdéseiben foglódó erősen kétlem: lehet, hogy az *-é* forma az *-ë*-ből tájnyelvi szinten keletkezett (így Klemm i.h.), de ha ott keletkezett is, az *-é* kérdőszó már a kódexek korából adatható, Zrínyiből is kimutatható, az erdélyi régiségben meg éppen olyan általános használatú alakváltozat volt, hogy a legalább ötszázados irodalmi nyelvi használat ezt is az *-e* formával egyenlő rangú irodalmi nyelvi viszonyítóelem szintjére emelte. Nincs tehát miért tovább éltetni azt a — szerintem — tévhiedelmet, hogy az *-e* ~ *-ë* az irodalmi nyelvi, az *-é* pedig az *í*-vel és *â*-val együtt tájnyelvi viszonyítóelem.

b) A Magyar Tájszótár szerkesztője ugyan az *-é* alakot tájnyelvinek minősítette azzal, hogy Kalotaszegről, az Aranyos vidékéről, a székelységről és Göcsejből idéz rá vonatkozó adatokat, de számomra nagyon kérdéses, hogy vajon nem arról a régebbi keletkezésű, dogmatikus alapról történt-e az ítélkezés, hogy az irodalmi nyelvben csak egy, a gyakrabban, egyes nagy íróknál (Vörösmarty, Petőfi, Ady, Kosztolányi, Illyés, Juhász stb.) kizárólagosan vagy az esetek többségében (Arany, Vajda) használatos *-e* alak minősíthető csak irodalminak, a többi a nyelvjárásiasság szintjére szorítandó vissza, és tájszótári adalékként tartandó számon. Ez elhamarkodott vélekedés elfogadásától óvton óv elsősorban *Az ember tragédiája* költőjének, de — mint az előbbieken láttuk — rajta kívül még több századunkbeli kortárs-költőnek az *-é* formát jócskán előnyben részesítő írói gyakorlata.

c) Nem hagyható figyelmen kívül egy, e kérdőszócska köz- és irodalmi nyelvi ejtésében észlelhető jelenség sem. Noha a köz- és irodalmi nyelv egységesen *-e* alakban

írja, illetőleg nyomtattatja a kérdőszócskát, az eddig „tájnyelvi“-nek minősített -é ejtést egyelőre a vizsgálódásból teljesen kizárva, megállapítható, hogy ezt az -e szócskát az olyan területen, ahol még él az *ë* (zárt *e*), az irodalmi, a köz- és a tájnyelven beszélő is egyaránt -*ë*-nek, ahol pedig a zárt *e* (*ë*) hang nem él, *e*-nek ejti. Mivel pedig a magyar nyelvnek jóhangzását még az *ë*-zõ területeken is nagyon veszélyezteti a sok *e*-féle hang, ahol csak nyílt *e* van, ott az egyhangúságot nagyon jól lehet kérdõ mondatokban az -*e* helyett -*é* kérdõszócska használatával enyhíteni. Hogy csak egyetlen együgyü példát mondjak: *A lehetetlent kell-e megkísérelned?* mondat *e*-s egyhangúságát még a teljesen *e*-zõ területeken is jócskán meg lehet törni azzal, hogy az -*e* helyett az -*é* formát alkalmazzuk. Vagy hogy a legújabb nagy magyar akadémiai nyelvtan idézeteinél maradjak, a jóhangzás szempontjából nem tetszetősebb-*é*, ha ezeket az itt, *e* kézikönyvben *e*-ktől terhes következő mondatokat így alakítanók át:

Nem ébredt-e fel a telefonra?
Nem lesznek-e vágyai?
Törölted-e le a könnyeket?
Egészséges lett-e?
A pokol lökte-e ki magából?
Ki fogja-e elégíteni?

Nem ébredt-é föl a telefonra?
Nem lesznek-é vágyai?
Törölted-é le a könnyeket?
Egészséges lett-é?
A pokol lökte-é ki magából?
Ki fogja-é elégíteni?

És folytathatnám a végtelenségig onnan vagy más-honnan vett hasonlóan egyhangúan *e*-zõ mondatok ilyen-féle átalakítási ajánlásával!

Szinte biztosan lehet állítani, hogy a József Attilától fennebb idézett *tettek-é* kérdõszerkezet a *tettek-e* helyett az egyhangúság elkerülése céljából került a versbe. Ugyanez mondható el a következő Babits Mihály- és Tóth Árpád-szerkezetekről is: „*Ellene bizsogsz-é...?*“ | „*Dicsérjem-é őt...?*“ | „*És őriz-é a lelketek ily tájat...?*“ | „*Ki tudja, ez-é az élet, Ez-é az igazi élet?*“ (l. még előbb az egyes írókkal kapcsolatban tett hasonló jellegű észrevételeket, illetőleg példákat!)

21. És most itt fejtegetéseim berekesztéséhez közeledve tartozom azzal a bűnvallással, hogy magam már

régóta fogalmazás közben nem arra a nyelvhelyességi dogmára ügyelek, amely szerint az -é kérdőszócska tájnyelvi jellegű és csak az -e az irodalmi forma, hanem saját stílusigényemhez igazodva, de — amint utólagosan látom — egyben a nagy stiliszták nyomdokain botorkálva, élőlőben és fogalmazás közben bátran váltogatom a simuló kérdőszócskának mind az -e, mind az -é alakját. A változtatásban — nálam — pusztán a jóhangzásra, illetőleg az egyhangúság kerülésére való törekvés vágya dönt. Az én belső erdélyi hangrendszeremből amúgy is hiányzik az *é*, és így az *e-k* egyhangú kelepelését már évtizedek óta — beszédben és írásban egyaránt — tudatosan meg-meg-tőretem -é kérdőszós mondatok bevetésével. Ahogy utána-nézek, egyetlen szerkesztő, még a kérlelhetetlen őszinteséggel javító Pais Dezső sem fárasztotta eddig egyetlen-egyszer sem tollát közleményem sajtó alá készítésekor az *é-k*nek *e-re* való javításával! Talán ő is így vélekedik *e* kérdésről, mint az előbbieken *e* sorok írója tette?!... Lehet, hogy nem...

Annak ellenére, hogy ilyenformán magam a nyelvtörténetnek, és éppen az irodalmi nyelv történetének vallo-mása alapján, a stilisztikai szempontok figyelembe vételével — a saját nyelvhasználatomat illetően — már régen döntöttem, és ezen életem hátralévő szakaszában immáron aligha változtatok, ajánlatos volna általánosabb érvennyel felülvizsgálni az -e és az -é kérdőszó-változat haszná-lára vonatkozó eddigi — véleményem szerint elhamarko-dott — minősítést. Ha aztán a tőlem kifejtettek vagy a másoktól megállapítható hasonló észrevételek elfogadha-tók, valami olyanféle döntésre lehetne jutni, mint jutott legalább egy század óta írói gyakorlatában annyi nagy író, s eleinte függetlenül, majd az írói nyelv vizsgálata rendjén nyert bizonyosság erejével a gyakorlatban és itt — elméleti megfontolások formájában — jutottam ma-gam.

22. Záradékuul még fel kell hívnom fejtegetéseim bizo-nyos egyoldalúságaira a figyelmet. Vizsgálódásaimat szinte kizárólagosan versszövegeken végeztem, és a Kós Károly prózájában való szemelgetésen túl csak elvétve vettem prózai művekből példákat. A kívánatos további vizsgálódás rendjén valaki vérbeli stilisztikusnak ezt az egyoldalúsá-

got feltétlenül pótolnia kellene. Más vonatkozásban szemlélődésem egyoldalúsága a tekintetben jelentkezik, hogy többnyire pusztán stilisztikai szempontból, a sorok jóhangzására ügyelve emeltem ki a költők gyakorlatában — megítélésem szerint — előnyös, illetőleg hátrányos vonásokat, és nem alapvetően, hanem csak futólag odavetett megjegyzések mértékéig törődtem poétikai, metrikai kérdésekkel is. Pedig valóban úgy lehet a dolog, ahogy erre a kézirat olvasása közben Cseh Zoltán hívta fel figyelmemet: minden valószínűséggel a költők nem elsősorban, illetőleg nemcsak a jóhangzás, hanem az időmértékes verselés kívánalmi szerint igazodva használhatták váltogatva a rövidhangzós és a hosszúhangzós formát, mint ahogy más olyan szó-alakpárok, mint amilyen a *nehány ~ néhány, neki ~ néki, teneked ~ tenéked, vele ~ véle* esetében is sokszor nemcsak hangzásbeli, hanem ritmikai okokból is éltek ezzel vagy azzal az alakkal. Az elkövetkező alapos vizsgálódást magam itt, egy ilyen csak figyelemkeltőnek szánt cikk keretében nem végezhettem el.

Úgy érzem, amire itt rá akartam terelni az írók, az olvasók és a szakszerűen vizsgálódók figyelmét, arra elég volt ennyi is. A döntést az -é változat irodalmivá nyilvánításában már ennyi — gondolom — beszédes bizonyíték alapján is meg lehetne hozni. A végleges döntés előtt vagy után azonban egyáltalában nem volna fölösleges, ha valaki a tőlem elvégzettnél mélyebb és alaposabb, széles körű anyaggyűjtés alapján e vázlatba foglaltnál jóval teljesebb, sokoldalúan színesebb képet rajzolna e jelentéktelennek látszó, sőt úgy nézem, korunk már sok nagy és kis írójának tollán halódó, kicsinyke szavunk múlt és jelenbeli használatában megfigyelhető stilisztikai és ritmikai jelenségekről.